

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

34. AASTAKÄIK 2022 NUMBER 11 (404)

Eesti Vabariik tagasiteel Läände:

Iisraeli relvatehingu tagamaad, 1992/1993

Hain Rebas 1923

Ilmar Laaban kui pagulane

pagulaste seas: Rollid ja kuvand

Triinu Ojamaa 1953

Laule ja luulet. II

Ivar Puura 1981

Süvakohanemine: kliimatragöödia teejuht

Jem Bendell 1992

Tõlkinud Priit-Kalev Parts

Küborgi manifest: Teadus, tehnoloogia

ja sotsialistlik feminism 20. sajandi lõpul. I

Donna J. Haraway 2047

Tõlkinud Indrek Männiste,

Toomas Kihho

Arvustus: Püsidest kaasas. Wimberg. *Pruut, kuningas ja muusapoeg: Eesti luule algus. Eestikeelne luule 1637–1721 transpoetiseerituna 21. sajandi kirjakeelde.* Koostanud Jaak Urmet, toimetanud Aira Võsa. Reval: EKSA, MMXXII. 286 lk.

Kristi Viiding 2086

Abstracts		2094
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LI		
	<i>Herbert Normann</i>	2101

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Tsüanotüüpiad lk 1952, 1980, 1991, 2046, 2085, 2093:

KADRI TOOM MA (1984) on lõpetanud Tartu Kõrgema Kunstikooli maalingute osakonna 2006. ja Eesti Kunstiakadeemia graafika osakonna magistrikraadiga 2009. aastal. Juhendab vabagraafika kursusi Eesti Kunstiakadeemias ning Kõrgemas Kunstikoolis Pallas.

EESTI VABARIIK TAGASITEEL LÄÄNDE

Iisraeli relvatehingu tagamaad,
1992/1993

Hain Rebas

TAUST

Eesti kaitseministrina aastail 1992–1993 ei tegelenud ma mitte ainult ministeeriumi, vaid ka kaitseväge mehitamise, rahastamise ja ülesehitamisega (riigikaitsekontseptsioon (vt Rebas 2014), sea-
dused, tõrkuvate nn jäägrite probleem (vt Rebas 1993, 2006, 2008; Kaas 2013)), sassis Kaitseliidu, nn punapolkovnikute, samuti

Artikli ingliskeelset versiooni vt: Hain Rebas. Republic of Estonia on the road back to the West...: Background and reality of the Israel arms deal, 1992/1993. — *Inventing the National Defence: Eastern Europe between the Fall of the Berlin Wall and Accession to NATO*. (Estonian Yearbook of Military History = Eesti sõjaajaloo aastaraamat 2014 4(10).) Editor in-chief Toomas Hiio, editor Sandra Niinepuu. Viimsi: Estonian War Museum; Tallinn: Tallinn University Press, 2014, pp. 231–262.

Vt ka Toe Nõmm, “Eesti julgeolek ja riigikaitse pärast iseseisvuse taastamist. Relvastus ja varustus ning nende hanked”. — Tõnu Tannberg (koost.). *Eesti sõjaajalugu: Valitud peatükke Vabadussõjast tänapäevani*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2021, lk 623–647, eriti lk 625–629. *Toim.*

kaitsejõudude mitmekülgse varustamisega. Meestel oli vajaka enam-vähem kõigest, alates sokkidest ja aluspükstest ning lõpetades normaalsete kasarmutega, rääkimata moodsatest väljaõppe- ja raviasutustest ning ohvitseride korteritest. Eelkõige aga puudusid relvad, ilma milleta on riigikaitsest rääkimine mõttetu.

Mart Laari valitsuse ametissemääramise ajal 1992. aasta oktoobris polnud Eesti Vabariigil peaaegu üldse relvi, kui mitte arvestada alles ostetud paari tuhandet¹ odavat Rumeenias toodetud Kalašnikovi automaati. Nagu mehed rääkisid, olid need nii ebatäpsed, et “lasid ümber nurga”. Ka raha nappis. Näiteks pidi kaitseministeeriumi majandusülem² kerjama enam-vähem iga nädal valitsuselt raha ministeeriumi tegevuseks.

Samas tekitas meie alles õblukese riigi habras julgeolek tõsist muret. Idanaabri juures sõnastas Sergei Karaganov agressiivse välispoliitilise doktriini, nende välisminister Andrei Kozõrev ja kaitseminister Pavel Gratšov ei teinud oma Eesti-vaenust mingit saladust. Narva kant oli pidevalt mässumeeleolus, mitu tuhat lahinguvarustuses postsoveti, nüüd siis Vene sõjaväelast, manööverdasiid kontrollimatult Eesti territooriumil. Piirijoone taga toimusid Vene 76. kaardiväe Pihkva õhudessantdiviisi ja Viljandist alles lahkunud *spetsnaz*’i üksuste õppused. Riik, eriti aga Tallinn, oli täis kõiksugu aferiste, Krasnodari, Permi ja Linnuvabriku kantpäid, kvislingeid niikuinii, samuti mitmekaliibrilisi nuke. Vohas rahvusvaheline, endiste kagebiitide toetatud metalliäri “Metallinna” kaudu, koos kõige saastaga, mida säärased operatsioonid kaasa tõmbavad.

Meie nooruslik ja tartuhõnguline valitsus muidugi säärase olukorraga ei leppinud. Oli meile ju põhiseaduse ja rahvahääletusega antud selge mandaat saneerida riik, teha “plats puhtaks” ning muuta eesti rahva elu võimalikult normaalseks. Arvasime optimistlikult, et tuleb luua kindel alus, kust lähtuda ja millele toetu-

¹Avalikult räägiti vaid paari-kolmesajast Kalašnikovist.

²Markeerides ministeeriumi ja majandusülema nõrka taset, nimetas peastaabi ülem kolonel Ants Laaneots teda heatahtlikult, kuid vene keeles *был за немеп*’iks ehk raamatupidajaks, millest ma saksa keele oskajana suurepäraselt aru sain.

da (nagu tegi omal ajal Archimedes). Selleks tuli taastada demokraatliku Eesti kaitsevägi. Olime veendunud, et kui vaja, hakkame igale mõeldavale riigikukutajale või kallaletungijale vastu. Järelikult tuli kiiremas korras muretseda palju ja häid relvi.

Sellel teemal on Eestis juba üle kahekümne aasta ägedalt vaieldud ja kirglikult kirjutatud. Erinevalt eelnevaist sõnavõtjaist üritan oma mälestuskilde esitada oma tolleaegsete märkmete alusel ja võrrelda neid kõikide Eesti asjaosaliste mälupiltidega.³ See allikabaas koos lepingu endaga (inglisekeelses originaalis) ja vastavad Riigikogu protokollid peaksid andma järgnevale tekstile värske mõõtme ja võimaldama märgata seni laiemalt teadvustamata seoseid. Sellele vaatamata ei taotle ma lõplikku tõde, sest Iisraeli arhiivimaterjale ega mälestusi ei ole ma kasutanud.

ÜLESANNE JA PROBLEEMID

Relvahankega oli meil tegeldud ka varem. Kõik tagasihoidlikud katsed läänega kontakti saada olid aga luhtunud. Kindel oli see, et meie uued relvad peavad olema “läänelikud”, ilma sovetliku hõnguta. Mitte, nagu öeldi, “moraalselt vananenud”, vaid hoopis NATO lõhna ja standardiga. Ka loodava kaitseväge kaudu tahtsi me näidata Eesti kindlat tahet lõimuda Läände. Probleem oli aga selles, et suurriikide selleaegse venesõbralikkuse ja arguse tõt-

³Tänuväärselt täiendasid mu mälu Leonid Apananski, Priit Heinsalu, Ants Laaneots, Jaan Manitski, Jüri Pihl ja Tiit Pruuli. E-kirjavahetuse nendega olen andnud Eesti Sõjamuuseumile. Teadlane ja äri-mees Leonid Apananski oli sillaehitaja Iisraeliga ja relvatehingu tegelik kokkutraageldaja. Matemaatik Priit Heinsalu oli sel ajal kaitseministeeriumi kantsler. Praegune erukindral Ants Laaneots oli tollal kolonel ja Kaitsejõudude Peastaabi (KJPS) ülem. Majandusmees Jaan Manitsiki pidas Tiit Vähi üleminekuvalitsuses 1992. aastal välisministri ametit ja oli hiljem kõrge riigiametnik. Jüri Pihl oli Kaitsepolitsei ameti (Kapo) direktor, hiljem justiitsminister. Ajakirjanikuharidusega Tiit Pruuli oli peaministri, ajaloolase Mart Laari lähim nõunik ja osutus tema nn tagatoa tegusaimaks liikmeks. Täna kõiki lahke toetuse ja usalduse eest! Teksti kiitis heaks ka Mart Laar oma e-kirjas 21. juulist 2014: “Nii nagu ise mäletan. Täna tollase ja selle hea töö eest.”

tu ei tahtnud ega tohtinud keegi meile relvi müüa. Kardeti Püha Rahvusvahelise Stabiilsuse nõrgenemist. Lääne pealinnades, eriti president George Bushi Washingtonis, ei usaldatud meid, pooltundmatuid “idaeurooplasi”, kel pealegi hambuni relvastatud Vene vägi riigis sees.

Meile saabus vahepeal mitmelt poolt üldist ja väärtuslikku sõjaväevarustust, relvi aga mitte. Näiteks käis meisse väga sõbralikult suhtuv Rootsi peaminister Carl Bildt Eestis juba 27. oktoobril 1992, lubades minu palvele vastates saata meile vanu Rootsi talvevorme (m/58), jalgrattaid ja suuski,⁴ aga Hemvärneti⁵ vanu ja hävitamisele määratud, peaaegu saja-aastasi Mauseri vintpüsse (m/96) mitte. Ka ei võimaldatud meil osta Rootsi politsei väljavahetamisele määratud vanu Walther PP 32-kaliibrilisi püstooleid.⁶ Need tehti rahaks mujal, kaugel Lõuna-Ameerikas. Nii et ükskõik kust kandist meid ka vaadati, ikka ja jälle olime keerulised, tülikad, raskete sise- ja välisprobleemidega alles pead tõstvad pisinaabrid.

IISRAEL!

Kuid siiski! Vahetult pärast Mart Laari valitsuse ametisseastumist selgus, et ainuke lääneriik, kes oli nõus meile müüma häid ja läänelikke sõjariistu, oli Iisrael oma sõjatööstusfirma TAAS-Israel Industries Ltd. kaudu. Leonid Apananski teatel oli esimene kontakt Tel Aviviga võetud juba aasta varem.⁷

⁴Nn (iironiliselt) “vita blixten” ehk “valge välk”. Hiljem selgus, et saabunud m/58 talvevormide sekka oli peidetud hulganisti sõjaeelseid kasutatud vorme m/39, mis ei pane imestama kedagi, kes tunneb ükskõik millise maailmanurga sõjaväe laoülema juhtlauset nr 1: “Alati väljastada võimalikult palju vananenud ja kahjustatud kraami.”

⁵Rootsi vabatahtlik territoriaalne riigikaitseorganisatsioon, nagu Eesti Kaitseliit.

⁶Seda võimalust sondeerisime 1991. ja 1992. aastal Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei liinis koos Jaak Jüriado ja Jüri Adamsiga.

⁷L. Apananski e-kiri autorile, 22.7.2014. Seesama e-kiri ongi järgneva eelmänguülevaate põhiallikaks.

Relvatehingu pingelise eelmängu kohta Tallinnas, Tel Avivis, New Yorgis ja siis jälle Tallinnas teame nüüd, et teema avati juba 1991. aasta varasügisel Tallinna Palace'i hotelli restoranis. Seal einetasid vanad tuttavad — välisminister Lennart Meri ja ettevõtja Leonid Apananski, haritud ja lennukad mehed mõlemad. Välispoliitikat kompava vestluse käigus jõudsid nad arusaaamisele, et Eesti tegelikku iseseisvust peab juba saavutatud diplomaatilise tunnustuse kõrval kindlustama ikkagi tegelik julgeolek: majanduslik iseseisvus, üldine vastuvõetavaks tunnistamine rahandusmaailmas ning naabrite poolt tunnustatud riigikaitsevõime, s.t korralikult välja õpetatud ja relvastatud kaitsevägi. Seepeale käis avara suhtlusringiga Apananski välja idee: Eesti võiks üritada hankida endale relvi Iisraelist! Sellesse suhtunud realistlik välisminister kui sümpaatsesse, kuid ikkagi utoopilisse unelmasse.

Eelmängu järgmine episood leidis aset Tel Avivis, kus Apananskil võimaldati ühe Iisraeli peaministri pereliikme abiga, keda ta tundis, kohtuda eraläbirääkimisteks peaministri Itzhak Rabini enda ja tema lähikonnaga. Selgus, et iisraellaste arvamus Eesti tuleviku kohta ühtis Tallinnas Palace'is väljaöelduga, et vaba Eesti tulevik lausa nõuab kindlustatud julgeolekut, mida tagab relvastatus ja finantsmaailma tunnustus. Nõustuti ka arvamusega, et relvi ei saa pakkuda Eestile keegi muu kui Iisrael, kõige vähem aga USA ja temast sõltuvad NATO riigid. Apananski väljaöeldu kiuste, et vaesel Eestil puuduvad võimalused suuremate relvakoguste ostmiseks, pakkus Eesti Vabariigi volitustega advokaat Ran Gazit⁸ välja intrigeeriva kombinatsiooni: tehingu eest tasuks Iisraeli riiklik kindlustusfirma ja samas antaks Eestile krediiti ehk soodne võimalus tasuda järelmaksuga vastavalt Eesti maksevõimalustele. Plaani menetlemiseks kavatseti luua Eesti võlakirjad (*promissory notes*), mis oleksid rahvusvaheliselt tunnustatud väärtpaberitena, sest neid usaldab rahandusmaailma mitte just kõige väiksema autoriteediga riik Iisrael.

⁸Advokaat Ran Gazitil oli Eesti välisministri asetäitja Toivo Kuldsepa volitus esindada Eesti Vabariigi huve. Talle maksis palka Leonid Apananski. L. Apananski e-kiri autorile, 22.7.2014.

Tallinnas tagasi olles kohtus Apananski jälle välisminister Merega, kes nüüd võttis plaani omaks ja leidis, et see vastab Eesti huvidele ja ongi võib-olla ainuke tegelik võimalus hankida Eestile vajalikke relvi. Väljastati välisministeeriumi ametlik dokument, millega Apananski määрати Eesti Vabariigi ametlikuks esindajaks Iisraelis. Kui ta selle kirja alusel veidi hiljem akrediteeriti Tel Avivi välisministeeriumis, käskis peaminister Rabin oma kantseleiülema Eitan Haberi kaudu Iisraeli kaitse- ja rahandusministeeriumi, riiklikku kindlustusfirmat, TAASi ja teisi sõjatööstusega seotud ettevõtteid igati toetada Eesti esindaja ettevõtmisi.

Apananski vahetas nüüd tegevusvälja ja kohtus New Yorgis kaks korda Eesti Vabariigi kogenud suursaadiku Ernst Jaaksoniga. Ettevaatliku inimesena ning ameeriklaste kindla vastuseisu tõttu suhtus Jaakson plaani laabumisse skeptiliselt. Samuti, sisuliselt sümpaatselt, kuid läbiviidavuse kohta tagasihoidlikult, reageeris ka Apananski vana sõber, ettevõtja ja Koonderakonna juhtiv poliitik Riivo Sinijärv, kellest sai 1993. aastal Eesti suursaadik Londonis ja hiljem välisminister.

Kogu mainitud eelmäng toimus 1991. aasta sügisest kuni 1992. aasta hilissuveni.⁹ Edasiminekuks oodati ära 1992. aasta septembris korraldatud Eesti presidendi ja Riigikogu valimised. Presidendiks valiti Lennart Meri ja peaministriks nimetati Mart Laar.

Vahepeal, hiljemalt 1992. aasta juuni alul, oli Apananski jõudnud luua suhted Tiit Vähi valitsuse kaitseministri Ülo Uluotsa asetäitja Toomas Puuraga, kes Riigikantselei blanketil volitas Apananskit suhtlema Eesti Valitsuse nimel "Iisraeli võimuesindajate ja institutsioonidega, et hankida Eesti sõjaväele relvi".¹⁰ Oma asetäitja Toomas Puura pärisin 1992. a oktoobri lõpul ametist lahkunud kolleegilt Ülo Uluotsalt.

⁹L. Apananski e-kiri autorile, 22.7.2014.

¹⁰Eesti Vabariigi Riigikantselei, 1992.6.8, Nr 1/6. Fotokoopia siinkirjutaja arhiivis.

Mu kalender¹¹ näitab, et esimest korda kohtusin Apananski ja Puuraga täiesti üllatuslikult Helsingis Vantaa lennuväljal 19. oktoobril kella 17–18 vahel. Olin siis teel Tallinna, et võtta üle kaitseministri amet. Äkki nägin terminalis tuttavat nägu, kolonel Laaneotsa, ja tema kõrval mulle kahte siis veel tundmatut isikut, kes end tutvustasid kui Leonid Apananski ja Toomas Puura. Nad rääkisid, et on kolmekesi teel Iisraeli, et tutvuda sealse relvatööstuse ja -toodanguga. Ants Laaneots meenutab: “Puura ettepanek sõita oktoobris 1992 tutvuma Iisraeli sõjatööstusega (nii ta seda formuleeris) tuli mulle üsna ootamatult ja vahetult enne sõitu. Relvade ostust ta ei maininud midagi. Leonid Apananskiga tutvusin ka vahetult enne sõitu.”¹² Et kolonel Laaneots on relvatundja, seda juba teadsin. Mu otsesele küsimusele Vantaas vastas Puura, et jah, ka tema tunneb relvi. “No väga hea, eks te siis kandke oma muljed ette, kui Tallinnas tagasi olete!” ütlesin.

Oma otsesele ülemusele kaitseminister Uluotsale olla Puura teatanud, et teda saatis teele Mart Laar ja et tema kulud kannab Riigikantselei,¹³ milles lubatagu mitmel põhjusel kahelda.¹⁴

Tallinnas ametisse astunud, hakkasin varsti oma päritud ase-täitjat kahtlustama korruptiivsetes tehingutes Vene vägedest mahajäänud kinnisvara ja Soomest toodavate relvadega. Kui teda ministeeriumis jälle juhuslikult nägin (ta ise ei teatanud oma tagasitulekust ega missiooni tulemustest), palusin temalt Iisraelis käimise kohta kirjalikku raportit. See kukkus kesine välja, vaid hõredalt täidetud käsitsi kirjutatud lehekülg. Nõudsin uut ja kor-

¹¹Mul on sellest ajast alles A4-suurune Rootsist toodud kenasti köidetud tunnikalender, “Tidkalender”, kuhu üsnagi korralikult panin kirja, kellega ja millal kohtusin, vahel ka kõneluste teemad ja tulemused. Kõik käesoleva artikli kuupäevad ja kellaajad on võetud sellest kalendrist.

¹²A. Laaneotsa e-kiri autorile, 29.6.2014.

¹³Vt Uluots 1993; “Visiit oli kooskõlastatud eelnevalt peaministri kandidaadiga M. Laariga.” T. Puura. Ettekanne Iisraeli visiidi kohta. 6.12.1992. Fotokoopia siinkirjutaja arhiivis. — Apananski kandis oma reisikulu ise. L. Apananski e-kiri autorile, 22.7.2014.

¹⁴Tiit Pruuli teada ei saanud Toomas Puura enne Mart Laari ametisseastumist (22.10.1992) mingeid volitusi või soovitusi Iisraeli sõiduks. T. Pruuli e-kiri autorile, 15.7.2014.

ralikult lahti kirjutatud, vastavate dokumentidega, järelduste ja edasiviivate ettepanekutega varustatud ettekannet järgmise päeva kella 15.30-ks.¹⁵ Seda autoriga läbi hekseldades selgus kohe, et relvade ei tea ta suurt midagi. Sedasama oli juba 6. novembril jõudnud temale omase grimassi saatel kinnitada kolonel Laaneots.

Kolonel Laaneotsalt sain pika ja asjaliku raporti koos mõne tagasihoidliku mõtte ja edasiviiva ettepanekuga. Iisraelis oli neile tutvustatud TAASI firma ettevõtteid ja nende tooteid, samuti araablaste käest sõjasaagiks saadud NSV Liidu päritolu relvi ja tehnikat, mida hoiti konserveerituna ladudes. Võimalikust relvaostust tuli juttu alles kahel viimasel visiidipäeval. Toomas Puura palus kolonel Laaneotsal läbi mõelda, mida kaitsevägele vaja oleks. Kolonel Laaneots kirjutas *ad hoc* nimekirja, pidades silmas ühe kergejalaväediviisi (u 11 000–12 000 meest) relvade ja varustuse komplekti. Rahast siis veel juttu polnud.¹⁶ Vahepeal oli ministeeriumis käinud ka Apananski ja jätnud endast täpse, asjaliku ja viisaka mulje. Peaministri kalendri järgi olnud tal Apananskiga esimene kohtumine alles 4. novembril,¹⁷ kuid relvatehingu võimalusest Iisraeliga oli peaministrit informeerinud juba president Lennart Meri. Siitsaadik pälvisime peaministri tugeva toetuse.

Samas teatas kaitseministeeriumi kantsler Priit Heinsalu sardonilisel ilmel, et Apananski, kellele kuulusid tollal peale Revalia panga ka kaks kindlustusseltsi, on andnud talle meeldiva võimaluse kindlustada teatava protsendi eest kõike, mis puudutab kaitseväge, kinnisvarasid, varustust, personali — ühesõnaga meelitanud hiilgava kõrvalteenistusvõimalusega.¹⁸ Selle aja olus-

¹⁵H. Rebas T. Puurale (ametlik), 9.12.1992. Fotokoopia siinkirjutaja arhiivis.

¹⁶A. Laaneotsa e-kiri autorile, 29.6.2014.

¹⁷T. Pruuli e-kiri autorile, 15.7.2014.

¹⁸“Ministeeriumis ja Peastaabis liikus küllap Kaitsepolitseist lekinud kõlakas, et seoses relvahankega oli pakutud neljale-viiele mehele altkäemaksu. Neist läinud vaid üks liimile.” P. Heinsalu e-kiri autorile, 4.7.2014.

tikus polnud säärane pakkumine kuigi sensatsiooniline.¹⁹ Ja Iisraeli/TAASI relvade ostmise idee, mida enam sellele julgeoleku- ja rahvuspoliitiliselt mõtlesime, oli kui soe kaneelisaia, millele ükski inimhing vastu panna ei saa.

Valitsuse 15. novembri 1992. aasta istungil võeti muu hulgas läbi ka teema “Iisrael”.²⁰ Järgmisel päeval käisid Apananski ja Laaneots peaministri juures, vestlusaineks Iisrael.²¹ 19. novembril kohtusin pikemalt Laaneotsa ja Apananskiga, loomulikult sellesama “Iisraeli” asjus.²² Teema kuumenes nüüd järkjärgult.

3. detsembril 1992 saabuski TAASI firma delegatsioon Tallinna. Einestasime Rataskaevu restoranis. Eesti Vabariiki esindasid kolonel Laaneots, ministeeriumi nõunik Elvo Priks, kantsler Heinsalu, Leonid Apananski, eelnenud Tiit Vähi üleminekuvalitsuses välisministriks olnud Jaan Manitski, kelle olin kaasa kutsunud ja kes oli vana sõber Göteborgist, ning mina. Manitski oli tol ajal ühena väga vähestest Eestis tõesti pädev rahvusvahelise suuräri asjus.

Iisraeli firma TAASI poolt tuli Rootsi taustaga Iisraeli mereväeatašee Stockholmis ja ühtlasi TAASI esindaja Põhja- ja Ida-Euroopas Dan-Erik Melamed-Lemkow. Läbiviidava tehingu energiliste masinistidena talitasid “firma” Leonid Apananski ja Ran Gazit. Melamed-Lemkow’ga tekkis mul eriline kontakt. Oli me enam-vähem samaealised, tema Stockholmist, mina Göteborgist. Vestlus Rataskaevu restoranis oli selgelt sondeeriva ja ettevalmistava iseloomuga. Olime otsustanud pakutud võimalusest kahe käega kinni haarata. Nüüd tahtsime uurida, kui kaugele me üldse kaasa minna julgeme ja suudame.

¹⁹Tollane Kaitsepolitsei peadirektor Jüri Pihl kommenteerib tagantjärele, et “samas püüti noort, hiljuti taasiseseisvunud Eesti Vabariiki petta ja asja juures olevatel ärim meestel olid omad huvid, mis ei läinud kokku hea äritavaga, aga paremaid tollel ajahetkel polnud”. J. Pihli e-kiri autorile, 13.8.2014.

²⁰Kalender 92.

²¹T. Pruuli e-kiri autorile, 15.7.2014.

²²Kalender 92.

Ootuspäraselt vestlesime sissejuhatavalt Iisraeli ja Eesti minevikust ning poliitikast. Alles siis jõudsime peateema, Iisraeli relvade juurde. Kompassime mõeldavaid koguseid, nende kohaletoomise võimalusi. Natuke rääkisime ka rahast ja mõnest võimalikust tasumisviisist. Ilmselt ja meie õnneks oli iisraellastel tehingu vastu huvi ning pikapeale tekkis ka usaldus meie vastu. Julgen arvata, et viimase puhul võisid mängida mõningat rolli ka minu kui vastutava ministri kogemused professorina Rootsis, Kanadas ja Saksamaal, kus ma olin muu seas õpetanud ja juhendanud selliseid teemasid nagu juutluse ajalugu Euroopas ning Iisraeli-Palestiina konflikt, 1948., 1956., 1967. a nn seitsmepäevane ja 1973. a nn Yom Kippuri sõjad jms. Nagu peaminister ja ajaloolane Mart Laargi olin hästi kursis ka Eesti juutide kurva saatusega. Hiljem selgus, et meie teadlik-sümpatiseeriv taust ja valitsuse selgelt lääne-euroopalik hoiak tasusid end kenasti ära järgnenud läbirääkimistel.

Iisraellaste absoluutne tingimus tehingu läbiviimiseks oli mõlemapoolne täielik diskreetsus. Olime loomulikult nõus. Tundsidi ju nemad kuklas oma lombitaguse Suure Venna tõrjuvat hingust ja meie teadsime liigagi hästi, kes meie ühist ettevõtmist ida poolt otsekohe torpedeeriks.

Valitsuse 8. detsembri istungil arutasime jälle “Iisraeli” teemat.²³ Pakkusime ka siseministeeriumile (piirivalve ja politsei/Kapo) võimalust tellida relvi ja muud varustust Iisraelist. Üldiselt soovisime TAASI relvadega täielikult varustada ühe kergejalaväediviisi, s.o rohkem kui 10 000 meest. Väga häbelikud ega tagasihoidlikud me ei olnud.

9. detsembril käisid Leonid Apananski ja Jaan Manitski peaministri juures Iisraeli relvade asja arutamas.²⁴

Paneme siiski tähele, et valitsus eraldas 10. detsembri istungil 500 000 Eesti krooni “Hiina relvade” jaoks.²⁵ Selle raha eest ostisime muu hulgas 3000 Kalašnikovi automaati ja laskemoona, üldiselt “meestele läbitäristamiseks”, samuti RPG-7 granaadiheit-

²³Kalender 92.

²⁴T. Pruuli e-kiri autorile, 15.7.2014.

²⁵Kalender 92.

jaid. Jah, üritasime jõudumööda hankida relvi ja varustust ka mujalt kui Iisraelist.

11. detsembril tuli kolonel Laaneots peamiselt oma väljavali tud relvade, koguste ja TAASI ametliku hinnakirjaga ministeeriu misse Pikal tänaval ning me suundusime koos edasi peaministri juurde Toompeale, et anda täpsemaid selgitusi.²⁶

Samal päeval kell 13 toimus Ajaloomuuseumis Tallinna juudi kogukonna suurem tseremoonia, ei mäleta enam mis põhjusel, äk ki hanuka tähistamine, kuhu läksin omal algatusel esindama Eesti Vabariiki — üritusele kogunenud vanema põlvkonna üllatuseks, mõnele vist isegi natuke ehmatuseks. Selge see, et valitsusel tuli saavutada ka kohaliku juudi kogukonna poolehoid. Üritusel nägin Iisraeli esindust ja Rootsi sõjaväeatašeed kolonel Sundkvisti, kes ei ole siin kontekstis juhuslik tegelane. Oma Rootsi sõjaväelise tagapõhja tõttu (P 7, I 13, Fst Und/Säk²⁷) pidasin kolonel Sundkvisti kolleegiks ehk “omaks meheks”, milleks ta ka osutus.

14. detsembril olen kandnud kalendrisse: kell 10 “Puura” ja kell 14 “Puura, Heinsalu, Pöder”.²⁸ Kantsleri ja ministeeriumi ju risti toetusel tegin raskes korruptsioonis kahtlustatavale asetäitja le ettepaneku lahkuda omal soovil kaitseministeeriumist usalduse puudumise tõttu. Nii ka jäi. Kell 17 olime aga koos Apananski ja Manitskiga peaministri juures Toompeal.²⁹ Võtsime üksipulgi veel kord läbi Iisraeli/TAASI relvatehingu, mis oli jõudnud ot sustavasse järku. Leppisime peaministriga kokku, et relvi võime tellida kõige rohkem 60 miljoni dollari eest.

15. detsembril läks lausa palavaks. Olen märkinud kalendris se isegi kaks Apananski isiklikku telefoninumbrit ja ühe kolonel Sundkvisti oma. Õhtul kell 18 lendasime koos kolonel Laaneotsa, Apananski ja Manitskiga Helsingisse, kus meid viidi kõigepealt

²⁶Samas.

²⁷S.t Lõuna-Skåne rügement, Dalarna rügement, Ülemjuhataja Staabi sõjaväeluure ja julgeoleku osakond.

²⁸Samas.

²⁹Seda kinnitab ka Tiit Pruuli kalender. T. Pruuli e-kiri autorile, 15.7.2014.

Eesti saatkonda ja siis Hesperia hotelli.³⁰ Järgmisel hommikul pidime hotellis InterContinental täieliku saladuskatte all kohtuma TAASI delegatsiooniga.

ETTEVALMISTUSED

Nüüd tuleks küsida: kuidas valmistus Eesti pool sääraseks suurpoliitiliseks, negatiivsest nõiaringist läbimurdvaks, ütleksin isegi, ajaloolise tähtsusega ettevõtmiseks? Kas olime tõesti nii naiivsed ja saamatud, nagu meid on kujutatud mitmes tolle aja ning ka hilisemas sõnavõtus ja kirjutises?

Kokkuvõttes arvan, et tegime hästi, koguni väga hästi, iga tahes saavutasime parima, mis sel ajal Eestis võimalik oli. Asja arengust hoidsin iga paari-kolme nädala tagant Vabariigi Presidendi pikkadel öhtustel-öistel “teejoomistel” Kadrioru residentsis *à jour*. Olime Lennart Merega sõbrad juba alates 1979. aastast. Seal sain ka Mere tuntud kõrgelennulisel tasemel tagasisidet.

Esiteks, *meeskond*. Kahtlemata oli teatud rahvusvahelise tagapõhja ja lahingukogemusega kolonel Laaneots mees, kes teadis Eestis kõige rohkem maailmas toodetavatest relvadest, küllap ka relvaärast. USA kolonel Aleksander Einseln polnud veel Eestisse saabunud. Pealegi oli Laaneots ise, nagu teadsid ta alluvad, “relvahull”, s.t tal oli ka isiklik huvi, võiks öelda, et isegi kirk relvanduse vastu. Tundsin end tema kui tehnilise eksperdi kõrval väga kindlalt.

Tähelepanuväärselt ei võtnud ma majanduseksperdina kaasa mitte kedagi tookord ikka veel üsna keskpäraselt mehitatud ministeeriumist. Olin juba varakult pöördunud endise välisministri Jaan Manitski poole, kes enne Eestisse tulekut oli loonud endale (ja Rootsi popansamlile ABBA) suuri varandusi just rahvusvaheliste tehingutega. Teda ja tema võimekust usaldasin täielikult juba vanast Göteborgi ajast, kui ta lõpetas sealse maineka Kaubandusülikooli, kus loomulikult õpetati ka rahvusvahelist äriõigust. Järelikult ei osanud ma siis võimekamat meeskonda

³⁰Kalender 92.

ette kujutada ega oska ka praegu. Teadsin, et meil oli nii Kadrioru (presidendi) kui ka Toompea (valitsuse) kindel toetus. Ka see tiivustas ja lisas energiat.

Ja Leonid Apananski? Muidugi oli ta suurte eraärihuvidega härrasmees. Alati meeldivalt täpne, asjalik, koguni sõbralik. Alles hiljem sain teada, et ta oli kiiresti loonud otsesuhted Iisraeli valitsevas Tööparteis ja koguni valitsuses ning tundis üht legendaarse peaministri Itzhak Rabini perekonnaliiget. Teisisõnu, Apananski oli põnev, kuid mulle täitsa tundmatu kuju. Kindluse mõttes, muidugi ka oma seljataguse turvamiseks, tellisin tema kohta kaks taustauuringut eri allikatest, ühe kirjaliku Kaitsepolitseilt ja teise iisraellastelt. Et kui iisraellased, luuramise maailmameistrid, Apananski juures midagi väga kahtlustäratavat ei leia, siis võime ka meie temaga rahumeeli edasi töötada. Iisraeli atašee Melamed-Lemkow mulle selle kinnituse vahendaski.

Eesti taustauuring pakkus juba rohkem huvi. Selle koostas Kaitsepolitseiameti peadirektor Jüri Pihl ise ja tõi ka isiklikult ministeeriumi. Arutasime seda kahekesi kohvitassi kõrval. Midagi põrutavat polnud sealgi. Jätsin muiates edaspidisteks täpsustusteks Pihli öeldu, et Apananski on “rahastanud ka mitme eesti juhtiva poliitiku välismaareise”. Huvitav, kelle, ja mis eesmärgil?

Mu uudishimu rahuldas igatahes see, et Apananskil polnud küljes mingit silmatorkavat plekki, näiteks mõnda kolmetähelist akronüümi. Teisisõnu oli meil tegemist kõrgetasemelise rahvusvahelise majandussuhtlemise professionaaliga. Tema sõbralikku pakkumist tasuda meie delegatsiooni reisikulu Helsingisse lükkasin siiski tagasi: “Eesti Vabariigi delegatsiooni kulud kannab Eesti Vabariik.”

Teiseks, *relvad ja nende hinnad*. Loomulikult uurisime nii peastaabis kui ka ministeeriumis mitte ainult TAASI relvade ja muu pakutava varustuse taset, näitajaid, üksteisega ühildumise võimalusi ja hindu. Et saada paremat ülevaadet, võrdlesime neid ka teiste tootjate relvade ja hindadega. Istusin oma toas ümbritsetuna kõiksugu kataloogidest ja hinnakirjadest. Saavutamaks veel kindlamat jalgealust selles küsimuses, pöördusin usaldusli-

kult Rootsi sõjaväeataşee kolonel Sundkvisti kui “oma mehe”³¹ poole. Palusin tal vaikselt uurida TAASI relvade taset ja hindu ning mulle oma muljed ette kanda. Seda ta tänuväärselt ka tegi.

Jõudsime niiviisi kõik kolm eri teid pidi — s.t peastaap ehk kolonel Laaneots isiklikult, ministeerium ehk mina ja kolonel Sundkvist — samale järeltusele: relvad, s.t kõik need Uzid, Galilid, Negevid, Mapatsid jt vastavad NATO standardile ja on tipp-topp kvaliteediga.³² Pearelv, automaat Galil, on ju venelaste robustse AK 47 ehk Kalašnikovi edasiarendus.³³ Kui Galili mehhanism juba kõrbetolmu ja liiva kannatab, küll saab ta hakkama ka sulalumega. Ning seda, et relvi nagu mootoreidki tuleb eri oludes erinevalt õlitada, teab iga sõdur. Pealegi kogesime, et Iisrael oli tarninud oma sõjariistu üle kogu maailma, näiteks ka kvaliteeti nõudvasse Šveitsi ja Lõuna-Aafrikasse, välja arvatud muidugi Araabia maad. Midagi muud kui tipptaset ei osanudki ma ette kujutada, sest on ju Iisrael enam-vähem pidevalt sõjajalal ja kohandab oma relvastust vastavalt aja nõuetele ning vastase järjest arenevale tasemele.³⁴ Meile pisut pikantne oli siinjuures teadmi-

³¹Leppisime kolonel Sundkvistiga nagu ka Carl Bildti erisaadiku Lars P. Fredéniga kokku (vt ka tema raamatuid *Förvandlingar: Baltikums frigörelse och svensk diplomati 1989–1991* (Stockholm, 2004) ja *Återkomsten: Svensk säkerhetspolitik och de baltiska ländernas första år i självständighet, 1991–1994* (Stockholm, 2006; eesti k *Tagasitulekud: Rootsi julgeolekupoliitika ja Balti riikide iseseisvuse uus algus 1991–1994* (Tallinn, 2009)), et meie puhul pole tegemist mingite Rootsi või Eesti riiklike erihuvidega, vaid palju laiemate ühiste ja kattuvate sihtidega, nimelt kogu Läänemere ruumi elu taasnormaliseerimisega.

³²Kolonel Einseln, kes saabus hiljem Eestisse, suhtus Mapatsi siiski suure skepsisega.

³³Võrreldes USA M16-ga pidi Galil olema hulga robustsem, samas täpsem kui Kalašnikov.

³⁴Lükkam tagasi riigikontrolör Hindrek Meri 4. augusti 1995. aasta ametliku konfidentsiaalse arvamuse (avaldatud Vahter 2012), et osa relvastusest oli “meie kliimaatilisi tingimusi arvestades ebasobiv või kasutamiseks kõlbmatu”. Mul on kahju, et olin 1995. aastal Eestist ära ja et Hindrek Meri ei konsulteerinud sel teemal ka minuga. Pealegi, oma bürokraatlik/anakronistlikus ettekandes ei arvestanud ta 1992/1993. a tegelikku ega julgeolekupoliitilist olukorda.

ne, et nende vastased teatavasti tarvitasid NSV Liidu ehk Vene relvastust.

Iisraeli/TAASI toodangu ainus miinus meie silmis oli hind: relvad tundusid olevat hirmuäratavalt kallid. Igal juhul julgesime arvestada korraliku allahindlusega meie tellitava suure koguse ja kõikvõimalike *off-set*’ide ja *spin-off*’ide puhul.

SIHID, MÕLEMA POOLE HUVID

Läbirääkimistel TAASI delegatsiooniga selgus, et iisraellased olid Eestis huvitatud peamiselt neljast asjast.

Esiteks, Eesti mets ja metsasaadused — neil ju selliseid ürglaasi pole. Samas vajas nende tol ajal sisserändajate lisandumise tõttu jõuliselt paljunev rahvas ehitisi, konstruktsioone, elamuid, s.o palke nende jaoks. Meil aga vajasid nõukogude oludest väljunud lapsed hädasti vitamiine ja tervislikku toitu. Jutt läks vahel isegi lihtsale vahetustehingule: Eesti mets iisraellaste Jaffa apelsinide ning teiste puu- ja juurviljade vastu.

Teiseks olid vestluspartnerid murega tähele pannud, kuidas neile vaenulikud islamistide organisatsioonid Venemaa kaudu üha enam lähenesid Euroopale. Islamistide rakukesed olevat juba imibunud ka Riiga. Tallinn sobinuks siis hästi baasiks Iisraeli vastuluurele.

Kolmandaks jäid nad lootma Eesti välispoliitilisele toele ÜROs ja mujalgi.

Neljandaks, muidugi uue idaturu avanemine Tallinna kaudu, eriti mis puutus relvadesse. Samuti näis tollal võimalikuna põlevkivitehnoloogia eksport Iisraeli.

Kuid need olid rohkem peaministri ja asjaomaste ministrite teemad.

Ajakirjanduses on siin-seal väidetud, et iisraellased nõudnud, küllap Yad Vashemi ja Wiesenthali keskuse jaoks, ja valitsuselt ka saanud arhiivimaterjale Teise maailmasõja aegsete inimsusevas-

taste kuritegude kohta sakslaste poolt okupeeritud Eestis. Minult neid ei küsitud.³⁵

Niisiis olid suured strateegilised otsused langetatud: Eesti koos oma taasloodava kaitseväega peab lõimuma võimalikult kiiresti Läänega, ja kuna meie ainuke läänelik relvahanke võimalus oli Iisrael/TAAS, kellel oma erihuvid Eestis, siis oli meeldiv kerdida edasi Eesti-Iisraeli ühislõnga ikka huvitavamate koostööprojektide suunas.

Kasvava mõlemapoolse usaldusega leidsime rahuldava põhimõttelise tasumissüsteemi, iisraellaste varem läbimõeldud mitmeaastase krediidi ehk järelmaksu. Summadest veel juttu ei tehtud. Aimasime muidugi, et ega siin midagi väga rõõmustavat ei tule. Samas lootsime Eesti prognoositud tulevaste aastate majandustõusule, mis vähendaks iga aastaga võlakooamat.

Koos relvadega soovisime saada nagu kombeks instruktoreid, kes õpetaksid välja meie sõdureid, uute relvade igapäevaseid kasutajaid. Ja kui saabuvad juba relvainstruktorid, siis pole kaugel ka taktikainstruktorid. Olid ju meie kõik senised taktikaõppejõud Nõukogude jõhkardliku massiarmee taustaga. Nüüd vajasisime lääneliku sõjategevusega harjunud noorem- ja vanemohvitseri, kes näitaksid, kuidas neid tuliuusi relvi positsioonidele paigutada ja kuidas neid kasutada omavahelises koostöös nii kaitsel kui ka rünnakul, rühmatasandilt brigaadini välja. Nii oleksime Iisraeli abiga astunud oma kaitseväge väljaõppes hiigelsammu edasi.

Ning, *last but not least*, kui juba taktikaõppejõud platsis, miks siis mitte ka piirivalve ja terrorismivastase võitluse instruktorid? Neid võinuks meil päris kindlasti vaja minna. Sest kes teadis, mis veel tulla võis. Mängisid ja mängivad ju iisraellased just neil aladel maailma absoluutses meistriklassis. Minu algatusel kutsusime seepärast Eestisse endise Iisraeli kindralstaabi ülema ja sel ajal

³⁵ Aastaid hiljem kuulsin, et Eesti Ajaloomuuseumis olnud Klooga kurikuulsat koonduslaagrit puudutavad materjalid edastatigi Iisraeli. Need on nüüd väljas Yad Vashemi püsiekspositsioonis. Toomas Hiio e-kiri autorile, 20.6.2014. Iisraellaste 1993. a kevadel avaldatud soovi saada Evald Miksonit puudutavaid materjale ei rahuldatud. T. Pruuli e-kiri autorile, 15.7.2014.

TAASi juhtkonda kuulunud kindral Dan Shomroni, legendaarse kuju, kes oli 1976. aasta juulis briljantselt juhtinud terroristide kaaperdatud Iisraeli lennuki ja pantvangide vabastamist Entebbe lennuväljal kaugel Ugandas. Kindral Shomron viibis Eestis 21.–23. märtsini ning kohtus ka Vabariigi Presidendi ja peaministriga. Paraku ei avaldunud tema ettekanne meie ohvitserkonna tippudele mingit nähtavat mõju. Näis, nagu kuulnuksid meie mehed elus esimest korda nimesid “Shomron” ja “Entebbe”.

Ja kui juba kallid relvad kõne all, siis tuleb osata neid ka täpselt hooldada, parandada, toota neile ise (odavat) moona, varuosi jm lihtsamat. Tahtsime olla vähemalt neis asjus isemajandavad juba algusest peale. Edasi oligi kaitseministeeriumil plaan taastada sõjaeelne Eesti sõjatööstus Arsenal. Ka selle ettevõtte puhul lubasid israellased oma asjatundlikku kaasabi.

Järelikult: jah, meil oli kodutöö tehtud, nii hästi kui Eesti olud tollal üldse lubasid. Jah, meeskond oli parim mõeldav, rollid omavahel ilusti kooskõlastatud, toetus Toompeal ja Kadriorus. Meie partnerid olid tõsiselt huvitatud ka edaspidisest koostööst. Nii läksime läbirääkimiste heitlusse hea enesetundega.

Sidepidajana Eesti ja TAASi vahel toimis ametlikult kuni lepingu allakirjutamiseni, aga ka hiljem, “firma” Leonid Apananski ja Ran Gazit.³⁶

LÄBIRÄÄKIMISED HELSINGIS KOLMAPÄEVAL, 16. DETSEMBRIL 1992

Nn *brunch*’il ehk pikal hommikusöögil Helsingi InterContinentalis jõudsime mõne tunniga nii kaugele, et sai valmis enam-vähem allakirjutatav leping. Kolonel Laaneots näitas üles head ja visa asjatundlikkust. Ta mäletab neid asju nõnda:

Läbirääkimised TAASi esindajatega olid rasked. Kõigepealt nad teatasid, et minu poolt Iisraelis esitatud nimekirjast jääb enamik soovitud raskerelvi välja, kuna summa nende ostmiseks olevat liiga väike. See puudutas haubitsaid, 120-mm miinipildujaid, tanki-

³⁶L. Apananski e-kiri autorile, 22.7.2014.

ja õhutõrje rakettrelvi. Püüdsin siiski jääda selle juurde, et hankida kompleksne 11 000–12 000 mehe relvastus ja varustus (sidevahendid, killuvestid jne). Hädaga pooleks, mitmepäevase võitlusega see ka enam-vähem õnnestus. Partnerid meiega rahul ei olnud, ilmselt jäi kasum nende arvates väikeseks. Selle nad püüdsid kompenseerida hiljem (s.o 1994. a kevadel) 50 juba kasutatud 23-mm õhutõrjekahuri saatmisega Eestisse. Õnneks avastasime selle kohe ja tõstisime lärmi nii Kaitsejõudude peastaabi kui ka ministeeriumi tasandil. Avaliku skandaali vältimiseks lubas TAAS meile kohe saata uued kahurid, vanad aga jäid kingituseks.³⁷

Kuid mis siin ikka imestada? Meie võimas tellimus mõjus ju Iisraeli sõjaväe laoülematele nagu kuldne võimalus enam-vähem kontrollimatult saada lahti vanakraamist.³⁸

Tagaplaanil manööverdas Apananski tasa ja targu nagu ikka. Peale riikliku üldsihi, s.t relvatehingu õnneliku läbiviimise, et seeläbi tõsta Eesti rahvusvahelist mainet ja luua võlakirjadega tasemel Eesti väärtpaberid, oli tal muidugi oma isiklik huvi kogu selle asja juures, kuid härrasmeeste kombe kohaselt me tema rahakotti ei piilunud. Kusjuures kodumaal paistis Apananskil olevat kaks olulist huvi, mida ta korduvalt esitas ka peaministri juures: Viru hotelli erastamine ja mõni Vene armeest jäänud kinnisvaraobjekt.³⁹ Samade objektidega oli meil ministeeriumis üritanud tegelda Toomas Puura. Neist jäid nad aga mõlemad ilma. Hiljem võis Apananski küllap paraja rahuldustundega väita, et ta teenis meie relvatehinguga “meeletut kasu. Ka materiaalses mõttes”, aga eriti rahvusvahelist reklaami. “See tehing on tõstnud minu mainet tunduvalt. Olen peale seda saavutanud palju kasulikke kokkuleppeid ärivaldkonnas” (Kannel 1995).

³⁷A. Laaneotsa e-kiri autorile, 29.6.2014.

³⁸Asjaolude selgituseks lisab Apananski: “Vene õhutõrjekahurid ni-mega ZU-23-2 olid lepingus hinnatud ainult kohaletoomise hinnaga, sisuliselt tasuta. Pärast avalikku skandaali kohtusin hr. Rabiniga ja veensin teda, et odavam on tellida uued kahurid ja toimetada nad Eestisse kui kanda valede poriplekke, mida avaldab Eesti press. Ta nõustus sellega ja TAAS tellis 50 uut kahurit Bulgaariast ning toimetas nad kohale omal kulul.” L. Apananski e-kiri autorile, 22.7.2014.

³⁹T. Pruuli e-kiri autorile, 15.7.2014.

Iisraellased tegutsesid Helsingis professionaalselt, suhtusid meisse ka minu meelest “huviga, kuid vaoshoitult”,⁴⁰ olid sõbralikud, kuid kangekaelsed. Iisraeli delegatsiooni kuulusid TAASI asepresident turunduse alal Razi Dotan, TAASI asepresident Põhja-Euroopas Zvi Urbach, müügijuht Yoram Bar-am ja vana tuttav atašee Melamed-Lemkow, kõik endised Iisraeli relvajõudude ohvitserid. Alul nad isegi nagu ei hoomanud, miks nad olid saanud kodumaalt kõrgema käsu tegelda meiega: olime ikkagi kaugel ja pealegi äsja olnud endise vaenlase NSV Liidu koosseisus. Alles 1993. aastaks kasvas usaldus ja murti iisraellaste kahtlused Eesti valitsuse suhtes.⁴¹

USA õhutõrjerakette Stinger TAAS meile müüma ei soostunud, neile kehtis ameeriklaste kehtestatud edasimüügikeeld. Pealegi poleks meil nende jaoks raha jätkunud. Pidime õhutõrje asjus lõpuks leppima mõne vist vahepeal eraviisiliselt hangitud Strela ja Iisraeli nn trofeerelvadena ka meie meestele ammu tuttavate, eespool juba nimetatud 23 mm Sergeidega (ametlikult ZU-23-2).

Jaan Manitski eduka läbirääkimisspuri tõttu suutsime koguhinna mitme hea protsendi võrra alla kaubelda. Hinnad jäid nii viisi küll kallimaks kui Hiina, Bulgaaria ja Rumeenia vastavatel relvadel, aga odavamaks kui Lääne-Euroopa, s.t Saksamaa, Belgia ja Suurbritannia omadel, s.t enam-vähem USA relvahindade tasemele. Valikut niikuinii polnud.

ALLAKIRJUTAMINE JA JÄRG

Eesti Vabariigi ja TAASI/Iisraeli relvaostu leping kooskõlastati pärast uusi ning veel visamaid läbirääkimisi 6. jaanuari öösel ning kirjutati pidulikult alla 7. jaanuaril 1993 Toompea valges saalis. Näen oma kalendrist, et eelneval öhtul kell 17 kohtusin veel välisminister Trivimi Vellistega.⁴² Tagantjärele on muidugi kerge re-

⁴⁰L. Apananski e-kiri autorile, 22.7.2014.

⁴¹Samas.

⁴²Kalender 93. Muidugi ei leidu selles, alates 1993. aastast ministri ümri sekretäri poolt peetud kalendris, märkigi mingisugusest dokumendi allakirjutamisest. Tehing oli ikkagi salajane.

konstrueeruda meie vestlusteemat. Rõhutan, et ka Iisraeli puhul oli tegemist täiesti uudse tehinguga, nimelt nende esimese suure äriга esimeses nõukogudejärgses riigis, pealegi ka neile uudset krediidisüsteemi kasutades. Tähendab: meid, vaese Eesti Vabariigi uut valitsust usaldati poliitiliselt ja majanduslikult. Juba seda tuleb pidada saavutuseks.

Kirjutades oma nime seitsmest osast koosnevale mahukale lepingule, tundsin rõõmu ja uhkust, et “saime hakkama, tegime ära!”. Teiselt poolt võttis ka pisut kõhedaks see hiigelsumma, mille eest ma pidin kuni 2000. aastani vastutama. Aga õnneks jäi kogu edaspidine maksmine Riigikantselei korraldada, sest kaitseministeeriumi eelarves puudus selleks raha. Ja nagu ikka järgnes sellise ulatusliku lepingu signeerimisele pidulik lõunasöök Toompeal Kalevipoja saalis koos peaministri ja Iisraeli delegatsiooniga.⁴³

Nagu öeldud, oli leping algul rangelt salastatud. Selle sisu lekis aga kiiresti osalt meie lohakuse tõttu, osalt Kuku raadio, osalt meie välisministeeriumi ametniku⁴⁴ *via* USA ajalehe *Philadephia Inquirer* kaudu. Sellele artiklile järgnes Venemaa karm diplomaautiline noot USA-le, kes saatis järelepärimise Iisraeli, kust aga külmalt vastati, et TAAS on iseseisev firma ja tegutseb nagu soovib oma äri huvides.⁴⁵ 1993. aasta 9. jaanuari hommikul teadis Rein Langi Kuku-raadio rääkida läbirääkimistest “suure relvapartii ostmisest Iisraelist, mida vahendab Leonid Apananski”.⁴⁶ Jah, oli piinlik partnerite ees. Loomulikult suhtus TAAS meisse pärast säärast infoleket mõnda aega “reserveeritult”.⁴⁷

Veel 3. veebruaril mängisime relvahanke teemal Eesti avalikkusega pokkerit. Koos peaministriga ei kinnitanud me ega lüka-

⁴³Ka T. Pruuli e-kiri autorile, 15.7.2014.

⁴⁴Mu kolmekordsele ametlikule järelepärimisele jättis Isamaa välisminister Trivimi Velliste vastamata. Tema ametniku Eerik-Niiles Krossi ebamäärane selgitus koos väitega, et Washingtonis oli juba kõik teada, on säilinud. T. Pruuli e-kiri autorile, 15.7.2014.

⁴⁵L. Apananski e-kiri autorile, 22.7.2014.

⁴⁶T. Pruuli e-kiri autorile, 15.7.2014.

⁴⁷L. Apananski e-kiri autorile, 22.7.2014.

nud ümber teateid, nagu kavatseks Eesti soetada Iisraeli relvi. Omalt poolt toonitasin, et ostaksime muidugi sealt, kust saaksime ja jõuaksime (Mägi 1993; Muuli 1993). Kaks päeva hiljem, 5. veebruaril tasus Riigikantselei esimese suure sissemaksu TAASile — 5 miljonit dollarit.

Lepingu sisu, üksikasjade ja järgnevate Eesti-poolsete pea-aegu et hüsteeriliste rünnakute ülekordamine ei tundu siin mõttekas, veel vähem neile *post festum* vastamine. Aga kus ilmus prauhti oma kõiksugu ettekujutustega ja “teadmistega” ajakirjanduses ja Riigikogus välja suuri, seniajani tundmatuid julgeolekupoliitika eksperte! Ja kus meil tekkis äkitselt rahvusvahelise relevantuse superspetsialiste! Erandeid muidugi oli.⁴⁸ Vahel avaldati meile isegi poolehoidu, kuid need rõõmustavad hõiked ei kostnud suurest mürast läbi. Nädalate kaupa kestis see riigi ja rahva suhtes vastutustundetü möll, muidugi ka *ad hominem*.⁴⁹ Muide, sellel koondrünnakul ei puudunud kohati ka antisemiitlik lehk.

Niimoodi häirisid meie oma Eesti inimesed rängalt partnersuhteid TAASiga ning kahjustasid meie kõiki edaspidiseid ja paljutöotavaid koostöövõimalusi Iisraeliga. Pealegi ei osutunud meie ikkagi vaese riigi Riigikantselei alati kõige täpsemaks maksjaks.⁵⁰ Lepingule vastutava allakirjutajana kaebasin 7. juunil 1993. a peaministrile: “Loen oma kohuseks ette kanda, et maksekorraldused Riigikantseleist Iisraeli tehingu osas hilinevad krooniliselt. Sellega seoses on juba c:a 1,8 milj. maksumaksjate raha läinud viiviste maksmiseks pangale, mis vahendab operatsiooni. Olen sellele juba oma nõrдинud tähelepanu juhtinud. 20. mail

⁴⁸Meelsasti meenutan siinkohal järgmiste autorite asjatundlikkust: Hallik 1993a, 1993b; Paju 1993; Tali 1993a, 1993b; Tarm 1993; Tiks 1993.

⁴⁹George Orwelli klassikalise teose 1984 (1948) stiilis üritati eriti kaitseministrit osalt tümitada ja teisalt nonšaleerida “non-person”-iks. Näiteks boikoteeris Eesti Televisiooni juhtkond mind 1992. a oktoobrist kuni 1993. aasta maikuuni; mind lasti saadetes rünnata ja sõimata ega antud võimalust vastata, selgitada, mis teoksil ja mis kavas Eesti riigikaitse alal. Sel ajal esinesin Eesti riigikaitse teemadel rohkem Rootsi, Soome ja Saksamaa televisioonis kui ETVs.

⁵⁰T. Pruuli e-kiri autorile, 15.7.2014.

ettenähtud maksekorralduse viibimine 17 päeva tähendab taas 897.164,79 krooni “kinkimist” pangale. Miks? Kes on süüdi? Kes tegutseb korduvalt pillavalt Eesti Vabariigi maksumaksjate rahaga?”⁵¹ Jah, Leonid Apananski oli jälle, mida siledaks triikida peaminister Itzhak Rabin kantseleis.

Tagantjärele on arutatud, et kas just lepingu salastatus ja valituse hambad risti vaikimine ei andnudki opositsioonile tuult tiibadesse (Laar 2002: 160), nii et lauskriitika ja sõim lepingu ning selle sõlmijate vastu on jäänud Eesti meediapildis domineerima tänapäevani. Hea on spekuloida, eriti *post factum*. Aga just salastatus oligi lepingu absoluutseks eelduseks. Ilma selleta poleks laabunud mitte kui midagi. Nii võiks väita, et valitsus kaotas vaikimisega ehk taktikalisel meediatasandil, aga võitis — üle kivide ja kändude — pikaajalises strateegilises plaanis. Sest tellitud relvad tulid ja jäid.

SIISKI EDASI: 1993. A KEVAD JA SUVI

Peaminister Mart Laar vedas ise 1993. a kevadel ägedamate vaidluste saatel läbi lepingu ratifitseerimise Riigikogus. Selle eest olin talle ka isiklikult tänulik, sest kahtlemata oli ta sääraates sõnalis-tes tänavalahingutes võimekam kui kõik tollal Tallinnas viibinud väliseestlased kokku.

Järgnevalt lennutasid meie Estonian Airi piloodid vastuolus rahvusvaheliste julgeolekureeglitega esimese relvakomplekti salaja Eestisse juba 17. mail. Kiire oli, ja kardetav oli ka. Maskeerimiseks kasutati kindluse mõttes tavalist reisilennukit TU-134A (ilma reisijateta, kuid täis relvi ja moona!) ja tuldi keerukaid ning ohtlikke õhuteid pidi. Ka sellele operatsioonile, mille *Eesti Ekspress* püüdlukult avalikustas, järgnes äge diplomaatiliste nootide vahetamine.⁵² Tagasihoidlikuks tänutäheks neile julgetele mees-tele korraldasime ühel ilusal suveõhtul piduliku õhtusöögi. Olin

⁵¹Originaal peaministri, koopia kaitseministeeriumi ja fotokoopia autori isiklikus arhiivis. Kiri jäi vastuseta. Vt ka Palmaru 1995.

⁵²L. Apananski e-kiri autorile, 22.7.2014.

nende meeste üle päris uhke. Samuti tunnustan Leonid Apananski leidlikku ja paindlikku panust ka selle transpordiviisi väljamõtlemisse ja läbiviimisse. Et suurte äriplaanide leiutajad ja kokkutraageldajad, nn konsultandid, endale sealjuures konsultatsioonitasuna profiiti lõikavad, on tavaline.

Uusi relvi võisime tutvustada peaministrile ja ajakirjanikele Aegviidu polügoonil juba nädal hiljem, 22. mail. Oli ilus varasuvine päev. Peaminister säras päikesega võidu. Uued relvad töötasid, kõik oli korras, vaatajad elevil. Relvi sai lõpuks käsitseda ka relvamaias peaminister, kes hoidis mini-Uzit hellalt nagu beebit, ja veidi tõrkuv kaitseminister. Ürituse lõpetamisel aga juhtus pahaendeline õnnetus, kus üks kadett sai surma iseenda ja vastutava ülema lohakuse tõttu. Olime siis peaministriga küll juba polügoonilt lahkunud, kuid see jättis muidu õnnestunud päevale mõru järelmaigu. Mõni nädal hiljem, 10. juunil kutsusid ohvitserid mind valgel suveõhtul laskma 400 meetri pealt sisse uusi Galili снайприсüsse ühel Tallinna-lähedasel lasketiirul. Väga asjalikud relvad olid!

Edasi korraldati Apananski energilisel eestvedamisel ja Iisraeli peaministri Itzhak Rabini 13. juuni 1993. aasta ametlikul kutsel 1993. a juulis Eesti esindusliku delegatsiooni reis Iisraeli. Oma kalendrist näen, et 30. juunil kohtusin Apananskiga kell 14.⁵³ Millest muust kui Iisraelist me ikka rääkida võisime? Meie Iisraeli-delegatsiooni kuulusid peaminister Mart Laar, majandusminister Toomas Sildmäe, suursaadik Alar Olljum, välisministeeriumi “Special Assistant to the Foreign Minister in Relations to Israel” Leonid Apananski ja peaministri nõunik Tiit Pruuli. Pruuli kirjutab: “Leonid Apananski rolli visiidi ettevalmistamisel ei saa alahinnata. Käis nt meie juures [peaministri büroos] mitmel korral arutamas, kellega majandusnimestest võiks kohtuda. . . soovitas meile asjaajamiseks nt advokaat Avi Pelossofi, kes suhtles otse Rabini büroo juhatajaga Haberiga.”⁵⁴ Enam-vähem

⁵³Kalender 93.

⁵⁴T. Pruuli e-kiri autorile, 15.7.2014. Avi Pelossof oli Itzhak Rabini perekonnaliige.

sama hinde annab *post festum* Leonid Apananski Tiit Pruuli igati taiplikule leidlikkusele.⁵⁵

Peaminister Laarile oli koostatud tihe ja mõistlik programm. Ta külastas Iisraeli presidenti, peaministrit, Knesseti esimeest ja välisministrit ning kohtus kaubandus- ja majandusministriga. Käidi ka kaitseministeeriumis ja kohtuti loomulikult TAASi juhtkonnaga. Lepiti kokku kaitseministeeriumide ühise töörühma moodustamises laskemoona tootmise asjus. Arutati ka uut tüüpi telefonide Eestisse toomist ja tuulegeneraatorite ehitamist Eesti tuulisele rannikule. Sõlmiti ka kultuurileping, millele peaministrid hiljem alla kirjutasid.⁵⁶ Veel kavatseti kutsuda 1993. aasta augustis Eesti kaitseminister koos töörühmaga Iisraeli, muide ka selleks, et hakata Iisraeli abiga looma Eesti kaitseväge väga vajalikku kiirreageerimisüksust. Kui ma aga mõni nädal pärast ametist lahkumist tahtsin anda selle lootustandva skeemi üle kaitseministri kohusetäitjale Kaido Kamale, ei võtnud ta mind vastu.

Ja mis sellest kõigest sai? Tagantjärele võiks küsida: miks õieti jooksis kõik tühja, miks ei laabunud kõigist neist headest kavadest peale relvatehingu mitte kui midagi?

Nn jäägrikriisi tõttu peaminister Mart Laari, välisministri ja peaministri kt Trivimi Velliste ning mu erakonna ERSP esimehe Ants Ermi poolt mahasalatuna lahkusin kaitseministri ametikohalt 1993. aasta augusti alul. Seega ei vastuta ma hilisemate relvatehingu järkude ja komplikatsioonide eest. Asjatundjaid ei imestanud sugugi, et nii suurte relvakoguste ning summade puhul tekkis hõõrumisi, lahkkelisid, vastastikuseid süüdistusi, pikapeale ka kohtuprotsesse. See on suures maailmas igapäevaselt tüütu asi, mille lahendamiseks rahvusvahelised nn arbitraažikohtud ongi. Aga mu kindel veendumus oli siis ja on ka nüüd, et esimesed löögid Iisraeliga ilusti arenevale koostööle jagati meil 1993. aasta jaanuaris-veebruaris kolmest suunast. Esiteks meie riigi vastaste — nn endiste ehk postsovettide poolt, neile ikka veel ustavalt sekundeerivate ajakirjanike ja toimetajate võimendusel. Teiseks lülitusid hoopis teisest ilmakaarest sellesse lammutavasse män-

⁵⁵L. Apananski e-kiri autorile, 22.7.2014.

⁵⁶T. Pruuli e-kiri autorile, 15.7.2014.

gu mõned meie *über*-rahvuslased, eriti kui neil juhtus tagataskus olema relvandusega tegelev oma firma. Ja nendega liitusid kolmandaks meie tavalised avalikud kaasahaukujad.

Järgneva lõõgi Eesti-Iisraeli koostööle andis sama hämar-kirju seltskond erakordselt toore Iisraeli-vastase lärmiga (“juudi-relvad” jne) nn trofeerelvade saabumise puhul 1994. a kevadel.⁵⁷ Erandeid muidugi leidis, aga vähe. Ja *knock-out*’i lõi meie vahekorra selsamal kevadel peaministri väljakutsuv vastandumine kaitseväge uuele juhatajale kindral Aleksander Einselnile, kellele meie suhted TAASiga olid algusest peale vastumeelt. Juba lahkudes Aegviidu polügoonilt peale TAASi relvade tutvustamist 1993. aasta mais teatanud tollal veel kolonel Einseln kuulajate hämminguks, et maailma parim jalaväerelv on ameeriklaste Vietnami sõja aegne M14!⁵⁸ Tulemus oli üldiselt see, et pärast 1994. aasta kevadet ei toimunud Eesti-Iisraeli ametlikul teljel enam midagi, välja arvatud relvade ja raha liikumine ning kohtu-protsessid. Siiski: välispangad hakkasid pikapeale rahastama Eesti eraärisid ja avama krediidiiliine, sealhulgas ka Leonid Apananski firmadele.⁵⁹

KOKKUVÕTE

Jah, Eesti poliitika paraku ei suutnud pöörata Iisraeli toetust rahvusvaheliselt läbipaistvaks boonuseks ega suutnud me arendada mitmekülgsest kavandatud suhteid Iisraeliga. Põhjuseks oli sisepoliitiliselt “kodukootud ja kogemusteta, sageli väiklaste ja rivaalitsevate meeste” vastutöötamine.⁶⁰ Isiklikult ma ei kahelnud siis ega kahtle praegugi ka süngemas, nimelt idapoolse nn karvase

⁵⁷L. Apananski: “Mõni võib arvata, et 50 uue õhutõrjekahuri saamine Eestisse oli suur eestipoolne võit, kuid tegelikult oli eestipoolne ülbus ja nahaalsus (pehmelt öeldes) meie edaspidiste ärisuhete arengu lõpp.” L. Apananski e-kiri autorile, 22.7.2014.

⁵⁸L. Apananski e-kiri autorile, 22.7.2014.

⁵⁹Samas.

⁶⁰Marica Lillemetsa e-kiri autorile, 4.7.2014.

käe pidevas, eri tasanditel üht, teist või ka kolmandat viisi sekku-mises.⁶¹

Siiski võimaldas meie suur relvatehing, kogu kergejalaväe-diviisi täisvarustamine, julgeolekupoliitilise läbimurde läände. Meid hakati nüüd võtma lääne pealinnades üha tõsisemalt, pika-peale hakati meile müüma, liisima, isegi kinkima relvi. Tollane peaminister Mart Laargi kinnitab, et tegemist oli “tõelise läbimur-dega, mis avas nii Eestile kui ka teistele Balti riikidele võimaluse endale Läänest relvastust hankida” (2002: 1960). Iisraeli relva-tehinguga valasime oma kaitseväge arengule kindla vundamenti, suurendasime riigi turvalisust ja kaitsevõimet ning rahva kaitseta-het. Võib-olla kiirendas see ka Vene vägede väljaviimist Eestist. Igatahes pani tehing aluse Eesti tunnustamisele rahandusmaail-mas ja oli oluliseks etapiks ka Eesti-NATO arenevates suhetes.

Ilma Leonid Apananski tõhusa ja leidliku sillaehitamisetä Iis-raeliga, ilma kolonel Ants Laaneotsa sitke relvaekspertiisita, ilma peaminister Mart Laari tugeva seljatoeta ja tegusa kaitseminis-teriumita ei oleks sellest relvatehingust asja saanud. Märkigem veel, et samasugust läbimurdvat tehingut ei suutnud teha ei lätla-sed ega leedulased. Ning ärgem siinjuures unustagem oma julge ühissetevõtte patroone, president Lennart Merd ja peaminister Itz-hak Rabinit.

Et leping oli tänu Jaan Manitskile koostatatud majanduslikult ja õiguslikult asjatundlikult, tõendas 2003. aasta Londoni arbit-

⁶¹Norra Välispoliitilise Instituudi direktor Olav Fageland Knudsen teadis 1993. a kevadel rääkida 60 ametnikust Vene välisluureteenis-tuse (SVR) Moskva peakorteris, kelle peaülesandeks oli töö Baltiku-miga. Võib vaid oletada, kui mitut tuhandet agenti see KGB järeltulija käendas Balti riikides ja kui mitutsada neist Eestis. 13. märtsil 1993 tsi-teeris Stockholmi *Dagens Nyheter* SVRi infopealikku Juri Kobaladzet, kes olevat kinnitanud, et “oleme väga huvitatud Baltikumis toimuvast”. Vt Rebas 1994: 70. Ants Laaneots meenutab: “Teatasin neist signaali-dest ka Kapole. Ilmselt oli selliseid inimesi piisavalt ka Riigikogus ja erakondades, ning riigikaitse mittevajalikkuse propaganda ja Sinu kui Läänest tulnud inimese vastu algatatud nõiajaht olid ka seotud “sõbrali-ku naaberriigi” eriteenistuste tegevusega.” A. Laaneotsa e-kiri autorile, 29.7.2014.

raažikohtu otsus, millega lahendati pikem poolte vaidlus ja Eesti Vabariik võitis tagasi 1,75 miljon dollarit.

Ning pangem lõppude lõpuks tähele, et tänapäevani on need-samad kisa ja kära saatel hangitud Iisraeli/TAASI relvad teeninud ausalt ja hästi meie mehi nii kodumaal kui ka välismissioonidel. Kaitsepolitsei tollase peadirektor Jüri Pihli sõnade järgi: “Iisraeli relvaost andis relvastuse osas nii meie kaitsejõududele kui ka Eesti Piirivalvele ja Politseile täiesti uue hingamise”.⁶² Sõjamehelikult selgelt ja lühidalt võtab kogu loo kokku kindral Ants Laaneots: “Ost oli vajalik ja kattis kaitseväge ning Kaitseliidu esmavajadused relvastuses ja varustuses ning andis võimaluse arengus edasi minna.”⁶³

Juba 1993. aasta suvel maandusid Tallinnas esimesed NATO poliitilise komitee esindajad (25. juunil) ja kindralid (12. juulil).⁶⁴ Meie nn Iisraeli relvatehing jääb üheks kõige olulisemaks julgeolekupoliitiliseks edusammuks taastatud Eesti Vabariigi ajaloos.

Kirjandus

- H a l l i k, Sulev 1993a. Kaitseminister Hain Rebas: Asi liigub, ja see on pinnuks silmas nn. endistele ja ringkondadele väljaspool Eestit. — *Pühapäevaleht*, nr 52, 6. III, lk 6
- H a l l i k, Sulev 1993b. Kaitseminister Hain Rebas kirjutas lahkumisa avalduse juba eelmisel nädalal. — *Päevaleht*, nr 174, 5. VIII, lk 1
- K a a s, Imre 2013. *Jäägrimässu anatoomia*. Tallinn: Pegasus
- K a n n e l, Astrid 1995. Leonid Apananski teenis Iisraeli-Eesti relvatehingult tohutut kasu. — *Sõnumileht*, nr 4, 2. XI, lk 3
- L a a r, Mart 2002. *Eesti uus algus*. Tallinn: Konrad Adenaueri Fond; Tänapäev

⁶²J. Pihli e-kiri autorile, 13.8.2014.

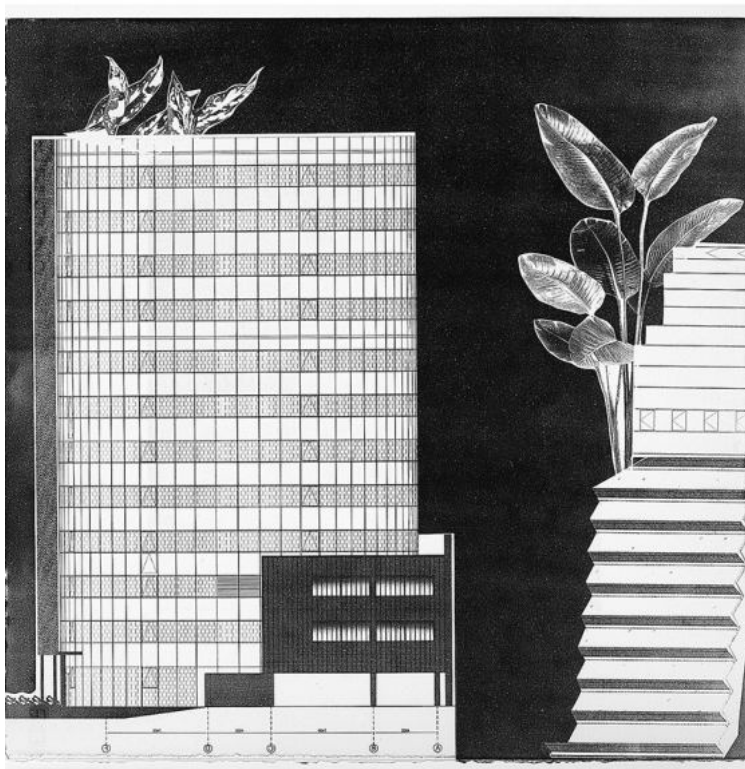
⁶³A. Laaneotsa e-kiri autorile, 29.7.2014.

⁶⁴Neist esimesena saabus 12.–14. juulil NATO AFNORTHi ehk Põhjatiiva ülemjuhataja, kolmetärniline Inglise kindral Sir Garry Johnson, kelle olin kutsunud tema peakorterist Kolsåsist Oslo külje all mai lõupäeval kohale mina. Loomulikult rääkisime siis ka meie relvatehingust Iisraeliga. Vt lähemalt Rebas 2014.

- M u l i, Kalle 1993. Lähimurre Läände: Eestile 50 miljoni dollari eest Iisraelist relvi?. — *Postimees*, nr 29, 4. II, lk 1
- M ä g i, Andres 1993. Eesti peab relvaostukõnelusi mitme riigiga. Hain Rebas: Kaitseministeerium on hakkama saanud suure sisepoliitilise mõõdalasuga. — *Päevaleht*, nr 27, 3. II, lk 4
- P a j u, Juhan 1993. Paar sõna kaitseministri kaitseks. — *Lääne Elu*, nr 24, 2. III, lk 2
- P a l m a r u, Raivo 1995. Põhja-Eesti Panga saladused. — *Eesti Sõnumid*, nr 197, 30. VIII, lk 1–2
- R e b a s, Hain 1993. Kaitseminister ja pullapääslased ehk miks lahkusin ametist: Raport Meistri-komisjonile Koopiad: EV president, EV peaminister, EV Kaitseväe juhataja, Kaitseliidu ülem, ERSP esimees, Kaitseministeerium. Göteborgis, 23. august 1993. a. — *Päevaleht*, nr 292, 21. XII, lk 6–7
- R e b a s, Hain 1994. Vad väntar sig de baltiska staterna av Europa? — *Kungliga Krigsvetenskapsakademiens handlingar och tidskrift*, 4. Stockholm: Kungliga Krigsvetenskapsakademien, s. 57–72
- R e b a s, Hain 2006. Eesti kaitseministri ametist lahkumine. — *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat = Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia 2000–2003*. XIII. Stockholm: Eesti Teaduslik Selts, lk 105–120
- R e b a s, Hain 2008. “Kuid siiski...”: Kaitseministri ametist lahkumine 1993. aastal. — *Läänemaa Muuseumi toimetised = Proceedings of Läänemaa Museum*. XI. Haapsalu: Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, lk 132–156
- R e b a s, Hain 2014. Accidental or deliberate failure?: The story of Estonia's defence concept of 1993. — *Inventing the National Defence: Eastern Europe between the Fall of the Berlin Wall and Accession to NATO*. (Estonian yearbook of military history = Eesti sõjaajaloo aastaraamat 2014, 4(10).) Editor in-chief Toomas Hiio, editor Sandra Niinepuu. Viimsi: Estonian War Museum; Tallinn: Tallinn University Press, 2014, pp. 217–230
- T a l i, Peeter 1993a. Kaitseminister Hain Rebas on kindel: ei ole vaeletanud. — *Postimees*, nr 36, 12. II, lk 1
- T a l i, Peeter 1993b. Kaitseminister Hain Rebas: kaitsejõud vajavad rohkem intelligentseid inimesi. — *Postimees*, nr 50, 2. III, lk 1
- T a r m, Mihkel 1993. David prepares for Goliath: An interview with the new Estonian minister of defence, Hain Rebas. — *Tallinn City Paper*, No. 6, Winter, p. 12–13

- T i k s, Mihkel 1993. Kas Eesti suudab ennast kaitsta?: Mihkel Tiksi kõnelus Hain Rebasega. — *Rahva Hää*l, nr 165, 23. VII, lk 2; nr 166, 24. VII, lk 2
- U l u o t s, Ülo 1993. Hää
- l minevikust. —
- Rahva Hää*
- l, nr 263, 15. XI 1993, lk 2
- V a h t e r, Tarmo 2012. Riigisaladuste avalikustamine paljastas Laari vale. — *Eesti Ekspress*, nr 24, 14. VI, lk 10

HAIN REBAS (1943) lõpetas Göteborgi Ülikooli filosoofiakandidaadi-na 1967, filosoofiadoktor 1976 (Göteborgi Ülikool). Göteborgi Ülikoo-li ajaloo-osakonna õppejõud 1969–1980 (a-st 1979 dotsent), Christian Albrechti Ülikoolis Põhjamaade ajaloo professor Kielis 1980–1991 ja 1993–2008, ühtlasi Toronto Ülikooli Eesti õpetooli külalisprofessor 1987–1988, Tartu Ülikooli külalisprofessor 1991–1992 ja 1996; Ees-ti Vabariigi kaitseminister Mart Laari esimeses valitsuses 1992–1993; Eesti Komitee liige 1990, Eesti Kongressi liige 1990–1992 ja Põhisea-duse Assamblee liige 1991–1992; Rootsi sõjaväe reservkapten 1973, Eesti kaitseväe major 1996. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Miks edu — miks luhtumine?: Võrdlev essee Saksa mobilisatsioonidest Ees-tis ja Leedus 1943. a” (1996, nr 4, lk 692–727) ja “Balti koostöö — probleem või võimalus?” (tlk Ene-Reet Soovik; 1998, nr 9, lk 1795–1814) ning arvustuse raamatu *Eesti ajalugu elulugudes: 101 tähtsat eestlast* kohta (1999, nr 3, lk 632–633).

KADRI TOOM. Pakendatud linn No 2 (2021)

ILMAR LAABAN KUI PAGULANE PAGULASTE SEAS

Rollid ja kuvand

Triinu Ojamaa

Eesti luuletaja, tõlkija, esseist ja häälutaja Ilmar Laaban (1921–2000) teostas end loominguliselt Rootsis. Võõrsile minek oli tal mõttes olnud juba gümnaasiumi ajal, kultuuriliselt kõige ahvatlevam tundus Prantsusmaa (Malin 2004: 381), kuid läks teisiti. Sõja ajal põgenes Laaban Eestist Soome ning sealt edasi Rootsi, kus ta põgenemisteed lõppes. Kirjandusteadlased on endiselt mõnevõrra kõhklevad seisukohal, kas Laabanit peaks määratlema pagulasluuletajana, väliseesti luuletajana või hoopis Euroopa luuletajana (vt nt Laak 2021: 7). Rootsi riigi seisukohast oli Laaban pagulane nagu kõik teisedki sõjapõgenikud ükskõik millisest riigist.

Siinse kirjutise keskmes ongi Laaban kui pagulane, tema suhted sõprade ja saatusekaaslastega ning tema kuvandi¹ kujunemise põhijooned, mille hulgas on tähtis koht ka luuletajaks olemisel. Käsitlus põhineb kirjadel, mis kaaspagulased on talle saatnud paguluse esimesel kümnendil 1943. aastast peale. Kirjad kuuluvad

Artikkel põhineb 10. detsembril 2021. aastal Eesti-uuringute Tippkeskuse 12. aastakonverentsil “Luule on ülev ehmatuse: Ilmar Laaban 100” Tartus peetud ettekandel.

¹Laabanit peetakse eriti nüansitundlikuks keelekasutajaks. Siin kohal on huvipakkuv, et sõna “kuvand” on tema arvates küsitav vaste moeterminile “image” (Laaban 2004 (1994): 102). Eesti keeles hakati seda sõna juurutama 1970. aastate algul.

Ilmar Laabani isikukogusse Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis.²

1943. aasta osutus suurte muutuste alguseks Laabani ja ta eakaaslaste elus, sest Saksa okupatsioonivõim kuulutas välja töömobilisatsiooni 1919.–1924. aastani sündinud meestele. Osa mobilisatsioonikohustuslasi oli lõpetamas gümnaasiumi, teistel ülikool pooleli; Laaban ise õppis Tartu ülikoolis romaani filoloogiat. Need, kelle tulevikuplaanide ja poliitiliste vaadetega ükskõik millise okupatsioonivõimu heaks töötamine kokku ei sobinud, põgenesid võimaluse avanedes üle lahe. Eesti rahvuslik vastupanuliikumine oli alustanud kampaaniat “Mehed Soome!” ning selle toel suurenes lahkujate arv aasta jooksul mitme tuhandeni (Laar 2010: 34–35). Laaban ja ta lähemad sõbrad olid esimeste minejate hulgas. Pärale jõudes astus osa põgenikest vabatahtlikuna Soome armeesse — neist said nn soomepoisid. Oli ka neid, kes püüdsid jätkata õpinguid mõnes Helsingi kõrgkoolis või leida tööd tsiviilisikutena, kuid kui need plaanid luhtusid, hakati otsima võimalust Soomest lahkuda. Lähim võimalik riik oli Rootsi, kuid eestlaste õiguspärane edasiränd oli seadusega piiratud ning illegaalne lahkumine väga riskantne. Riskijaid siiski leidis ja vähestel oli ka õnne, Laabanil nende hulgas. Tutvustanud end meremeestele salakaubavedajana, kelle piiriülest liikumist peeti väiksemaks seadusrikkumiseks kui poliitiliste pagulaste oma, sai ta koha Rootsi suunduva laeva sõepunkris (Maailmapilt. 1992), reisikaaslaseks koolivend Igor Tamm;³ oli 1943. aasta varasuvi. Soome jäänud sõbrad siirdusid pärast väljaõppe läbimist Karjala rindele, Tamm lahkus peagi Rootsist New Yorki, kuid Laaban jäi Stockholmi ning suhtles nüüd sõpradega Soomes kirja teel. 1944. aastal saabus Rootsi nii eestlasi Soomest kui ka suurel arvul otse Eestist, nii lisandus Rootsi-sisene kirjaveetus. 1945. aastaks olid paljud eestlased jõudnud eri teid pidi ka

²EKM EKLA, f 352, m 4–32.

³Igor Tamm (1922 Tapa – 1995 Watch Hill, Rhode Island), õppis Tartu ülikooli arstiteaduskonnas, põgenes 1943. a Soome kaudu Rootsi, jätkas õpinguid Stockholmi Karolinska Instituudis, seejärel Yale'i ülikoolis USAs. Temast sai rakubioloog ja viroloog.

Saksamaa pagulaslaagritesse ja Laabanile hakkasid saabuma kirjad sealtki. 1946. aastal hakati Saksamaal põgenikelaagreid sulgema, osa eestlasi siirdus Inglismaale ja nii lisandusid kirjad taas uuest riigist. Samal aastal jõudis Laabani sõpru juba ka Ameerika Ühendriikidesse, siis Kanadasse ja Brasiiliasse ning ta kirjavahetuse geograafiline mõõde laienes hüppeliselt.

Laabani kirjasuhtlusvõrgustiku kujunemine kajastab üsna täpselt eesti üleilmse diasporaakogukonna kujunemist. Eesti Kultuuriloolises Arhiivis on 155 kaaspagulase kirju Laabanile, mis paberkirjade ajastul on suur arv. Kirjasaatjate hulgas on Laabani kooli- ja mõttekaaslasi, vanema põlve kultuuritegelasi ning ka talle täiesti võõraid inimesi, kes olid temast kuulnud põgenike hästi toimiva suhtlusvõrgustiku kaudu või näinud tema nime ajakirjanduses. Esimese paguluskümnendi kirjad näitavad, millised ootused tekkisid kaaspagulastel Laabani kui inimese suhtes, kes jõudis varakult sõjast puutumata riiki ning kohanes kiiresti uues kultuuris. Kirjadest jääb mulje, et nendel, kes pöördusid Laabani poole nõu või abi saamiseks, polnud kuigi tõest ettekujutust Laabani elust Stockholmis. Tuberkuloosi põdev Laaban elas esimestel Rootsi-aastatel Karolinska haigla sanitari Ejnar Alméni allüürnikuna ning püsivat tööd tal ei olnud (Mikiver 2001). Sellest hoolimata võttis ta enda peale kaaslaste abistaja rolli ja nii sai temast ühtlasi teiste pagulaste tugiisik. Noore Laabani kuvandi kujunemine on peale kirjade jälgitav teiste pagulaste memuaaride ja ajakirjanduse kaudu,⁴ kuid tema tugiisikuroll tuleb nähtavale üksnes talle maailma eri paigust saadetud, sageli väga isikliku sisuga kirjades.

⁴Ilmar Laabani kohta sisaldavad andmeid näiteks Raimond Kolga memuaarid *Tuulisui ja teised: Märkmeid aastaist 1945–1950* (1980) ning tema artikkel “Ilmar Laaban 70” (1991). Voldemar Kurese päevikud *Seitsme lukuga suletud raamat* (I–II; 2006a, 2006b) ning Käbi Laretei omaelulooline romaan *Mineviku heli* (2003), kus autor on Laabanile andnud Indreku nime.

ÜHENDUSLÜLI IHALDATAVA MAAILMAGA

Varaseimad kirjad Soome jäänud koolikaaslastelt on saadetud Laabanile Rootsi 1943. aasta sügise hakul. Need, kes jõudsid Soome siis, kui Laaban oli Helsingist juba lahkunud, jutustavad oma kodumaalt põgenemise ja Soome armeesse värbamise lugusid, tähtsateks märksõnadeks on *korsu*, *loma*,⁵ naised ja viin — arvatavasti püüti sellega võimendada muljet sõjamehelikkusest, mis tegelikult alles hakkas tärkama. Kaudselt olid need poisid sõdurieluga kokku puutunud gümnaasiumi ajal, kui käis Talvesõda (1939–1940), milles Soome poolel osales ka eesti vabatahtlikke. Tallinna Reaalkooli õpilased toetasid neid korjandusega, mille käigus koguti kindaid ja sigarette (Mikiver 1991: 2128). Seni kui rindeelu jälgiti eemalt, olid patriotismi- ja solidaarsustunne endastmõistetavad, vahetul kokkupuutel rindeeluga toimus nii mõnegi sõtta sattunu suhtumises pööre: soov ükskõik mis hinnaga minema pääseda ja pöörduda tagasi tsivilisatsiooni hüvede juurde muutus vastupandamatuks.⁶ Laabanile rindelt saadetud kirjad reedavad noorte kunstilembeste intellektuaalide lõhestatud olekut, kes ei taha lahti lasta endisest elust, mis keerles kunstinautimise ja filosoferimise ümber. Eriti tihe kirjavahetus sidus Laabanit vendade Ilmar, Olav ja Heino Mikiveriga,⁷ kes justnagu klam-

⁵Sm k *korsu* 'punker', *loma* 'puhkus'. Soomekeelsed sõnad kuulusid soomepoiste tavapärasesse kõnepruuki.

⁶Ilmekas näide selle kohta on Ilmar Mikiveri kirjad Laabanile (EKM EKLA, f 352, m 20:2, 2/4 ja 3/5–3/7), milles ta arutleb mitmesuguste võimaluste üle pääseda minema oma asupaigast, mida ta määratleb sõnadega "Kannase persse serval". Mikiveri tavapärasest lihvitud keelepruuki arvesse võttes on selline väljendusviis üllatav ning osutab ilmselt täielikule talumatusele rindeelu suhtes.

⁷Vennad Ilmar (1920–2010), Olev (1922–1994) ja Heino (1924–2004) Mikiver olid Laabani lähedased sõbrad Tallinna Reaalkooli ajast. Pärast soomepoisi aega lõpetas Ilmar Stockholmi ülikooli filosoofiakandidaadi kraadiga, avaldas luulet ja esseistikat, teda tunti Ameerika Hääle raadioajakirjanikuna. Olevist sai Malmö linnateatri dekoraator, ta tegutses ka vabakutselise kunstniku ja vestekirjanikuna. Heino vangistati esimest korda 1944. aastal, pärast vabanemist 1946. aastal põgenes ta aasta hiljem üle jää Soome, anti Nõukogude Liidule välja ja saadeti

merdusid ta külge, sest tema elu rahulikus ja neutraalses Rootsis esindas nende kujutluses normaalset maailma, mis pakub kõiki hüvesid, mida nad kooliajal Tallinnas ja Tartus koos olid nautinud. Iga sõna Laabani rindele saadetud kirjades oli “häälightsuseks endisest ihaldetavast maailmast” (EKM EKLA, f 352, m 20:2, 1/1), sõdurpoiste kirjad Laabanile näitavad, kuidas isegi argised asjad hakkasid tähtsana tunduma. Ilmar Mikiver palus kirjutada söökidest ja jookidest, kuid eelkõige mõnest heast sigaretisordist “kõigis tema vormides ja värvides kuni kaanepildi ja panderolli-paberini välja”. Ta tahtis teada, missuguseid sokke, lipse ja kaabusid Rootsi mehed kannavad, millised on nende kombed ja kuidas nad armatsevad, sest vahetevahel tahab ta jälle “põhjalikult unistada ennemaailmasõjaaegsetest oludest, olgu või oma ulmade varustamiseks vähe pastoraalsemate sisumotiividega”, lisab ta oma soovi selgituseks (samas: 1/2). Olev Mikiver, kes rindel olles kasutas kõik vabad hetked maalimiseks, soovis end kursis hoida Skandinaavia kunsti uuemate suundumustega ja palus saata illustreeritud näitusekatalooge, mida Laaban tema arvates võis Stockholmist kunstinäitustelt odavalt saada (EKM EKLA, f 352, m 20:4, 1/1). Heino Mikiver, kes tromboonimängijana oli Laabani endine koolibändikaaslane, palus muretseda noote džässikvarteti jaoks, mille asutamist ta koos rindekaaslastega plaanis (EKM EKLA, f 352, m 20:1, 1/1). Vendade Mikiveride hilisemast kirjast selgub, et Laaban on saatnud nii kunstinäituse kataloogi kui ka noote. Nootidest polnud aga eriti kasu, bänd jäi loomata, sest rindel puudus klaverimängu võimalus ja kitarril samuti ei olnud (samas: 2/3). Noodid tegid Heino aga ikkagi õnnelikuks — ta lihtsalt vaatas neid.⁸ Laaban saatis sõpradele ka oma värskeid luuletusi, mis mõni aasta hiljem jõudsid laiema lugejaskonna ette (kuri)kuulsas kogus *Ankruketi lõpp on laulu algus* (Laaban 1946). Kirjades käis luuletuste üle teravmeelne arutelu, mis ilmselt toetas illusiooni püsimist endise elu võimalikkusest.

Siberi sunnitöölaagrisse, pärast taasvabanemist 1955. aastal töötas kujurunduskunstnikuna ning kirjutas absurdinäidendeid.

⁸Heino Mikiver sai oma bändi aastaid hiljem Komimaa vangilaagris, kus ta pärast ebaõnnestunud Eestist põgenemise katset kandis karistust “kodumaa reetmise” eest (Mikiver 2004: 327).

PÕGENIKE VAHEMEES ROOTSI PIIRIL

1943. aasta sügise edenedes toimus kirjade sisus teemapööre: neisse ilmus vihjeid kirjasaatjate tulevikuplaanide kohta, mis olid seotud Soomest Rootsi pääsemisega. Sel ajal kui Eestis valitses Saksa okupatsioonivõim, võimaldasid Soome seadused Eestist tulevatele põgenikele elamisloa andmist ja nii registreeriti Soomes aastatel 1943–1944 6200 Eesti pagulast (Pillak 2010: 22). Juba 1944. aasta varakevadel levis aga ka kuuldus, nagu hakkaks Soome eestlasi Nõukogude Liidule välja andma (Kures 2006a: 132). See süvendas ebakindlust tuleviku suhtes ning andis Rootsi põgenemise mõtetele hoogu juurde. Ulatuslik lahkumine algas pärast vaherahu väljakuulutamist Soome Vabariigi ja Nõukogude Liidu vahel 1944. aasta septembris. Rauma kaudu siirdus Öregrundi sadu Eesti illegaale, kelle hulgas oli nii ühiskonna- ja kultuuritegelasi oma peredega kui ka armeest lahkunud soomepoisse, keda Soome paadimehed viisid üle tasuta (samas: 165). Muutunud olukorras said Laabanile kirja teel saadetud abipalved täiesti teistsuguse sisu: nootide ja raamatute asemel vajati nüüd abi Soomest Rootsi pääsemiseks. Eesti Komiteed,⁹ mis Stockholmis koordineeritult põgenike probleeme lahendada püüdis, polnud veel loodud ning Laabanist, kes kuuldavasti vahendas piirivalvurite vestlusi Eesti põgenikega, kujunes hinnatud nõuandja ja loodetav abiline. Põgenemise plaanijad olid eelkõige mures selle pärast, et Rootsi riiki lubamisel võib takistuseks saada eestlaste “natsimaine”. Saksa töömobilisatsiooni eest Soome põgenenud Harri Kiisk¹⁰ on kirjutanud Laabanile 1943. aasta novembris:

Teilt ei paluks esialgu muud, kui küsitlemise korral tõendada minu poliitilist meelsust ja endist tegevust, niipalju kui muidugi tea-

⁹Eesti Komitee Stockholmis loodi 1944. a märtsis eesmärgiga aidata Eestist ja Soomest saabuvald sõjapõgenikke.

¹⁰Harri Kiisk (1922 Rakvere – 2000 Stockholm) tutvus Laabaniaga oma õpingute ajal Tallinna konservatooriumis, põgenes 1943. aastal Soome ja sealt 1944. a Rootsi, kus töötas ajakirjanikuna, oli koorijuht ja aktiivne ühiskonnategelane.

te. Praegu õpin ajutiselt Helsingi Konservatooriumis (Sibelius-Akademias). (EKM EKLA, f 352, m 14:9, 1/1.)

Kiisk pääses Rootsi suuremate viperusteta, ta põgenemislugu on säilinud perepärimusena. Selle järgi ületas paaditäis eestlasi Soome ja Rootsi merepiiri aastavahetusel 1943/1944, 2. jaanuari hommikul maabuti Gisslingöl Norrtälje saarestikus, kus piirivalve toimetas põgenikud sõjaväeosasse ülekuulamisele ja pakkus aastavahetuse puhul maitsvat toitu (Ojamaa jt 2012: 152). Pole teada, kas Kiisk Gisslingöl Laabaniga kohtus. Kiisk tõlki ei vajanud, ta oskas saksa keelt, mis polnud poliitilisi olusid arvestades parim variant, kuid võimaldas end arusaadavaks teha. Asüülitaotlejate hulgas oli kindlasti ka kesise võõrkeelteoskusega inimesi, kes vajasis keeleabi, ning selle osutamine kujuneski Laabani peamiseks ülesandeks. Ta oli jõudnud Rootsi rohkem kui aasta enne suurt põgenikelainet ja “purssis juba veidi rootsi keelt” — see on ta enese hinnang oma keeleoskusele (EKM EKLA, f 352, m 36:7, 1/1). Nüüd, peaaegu kaheksakümmend aastat hiljem, aitab olukorda paremini mõista üks huvitav arhiivileid: Laabani lühike käsitsi kirjutatud omaelulooline visand (vt Laak jt 2022: 127–130). Siinse käsitluse seisukohast on visand oluline selle tõttu, et seal jutustab Laaban oma koostööst Rootsi politsei ja piirivalvuritega 1944. aastal, kinnitades nii kirjades leiduvaid ebamääraseid vihjeid oma tollase tegevuse kohta. Arvatavasti oli Laaban paljude põgenike jaoks esimene kaasmaalane, keda nad Rootsi pinnale jõudes kohtasid ja kellel tõlgina oli oluline osa nende edasise saatuse kujunemisel. Võimalik, et just selle tõttu hakkasid eestlased Rootsis keeleabi saamiseks ka hiljem sageli just tema poole pöörduma.

PAGULASTE ARGIMUREDE LAHENDAJA

Suur osa Ilmar Laabanile Soomest saadetud abipalveid oli seotud töö leidmisega Rootsis. Näiteks Laabani kooli- ja orkestrivend,

imelapse kuulsusega viiulimängija Boris Kuum,¹¹ kes oma parematel Soome-päevadel oli mõne restorani džässiorkestris asendusmeheks ning halvematel kaevas kraavi, kirjutab Laabanile:

Armas, kallis Ilmar Laaban,

Kuuma Borka

Ole kena ja kosta minu eest kui Sinult miskit päritakse. [---] Ja veel: oleksin ülimalt õnnelik, kui Sa saaksid mulle töökoha kohe kärmesti valmis vaadata. Tahaksin teada palka ja tööliiki. Võimed — saksa, vene (peaaegu perfektne) ja inglise (kooli)keeled ja viiulimäng. Kui Sa aga kähku midagi haarata saad, ükskõik mis töö on hea. See on sea kombel suur askeldamine ja tüli aga mul on miskipärast tundmus, et Sina noor Laaban, mind abituks ei jäta. (EKM EKLA, f 352, m 15:19, 1/1.)

Kuuma kiri on üks näide paljude samasisuliste hulgas. Rootsi minna soovijaile olid sealsed pagulasstaatuse saamise tingimused hästi teada. 1943. aasta septembris oli Eerik Laid¹² asutanud Helsingis Eesti Büroo. See oli pagulaste sidepidamise organisatsioon, kus muu hulgas jagati ka kasulikku teavet Rootsi siirdumise võimalustest. Põgenemisplaan seipitsevad eestlased teadsid, et ette valmis vaadatud töökoht ja/või sissetulekut omav vastuvõtja Rootsis on plussiks riiki pääsemisel.

Laabani kirjakogu analüüs näitas, et need, kes temalt põgenemise asjus nõu ja abi palusid, olid 1944. aasta lõpuks Rootsi jõudnud — nad hakkasid talle kirju postitama Rootsist. Taas muutus abipalvete sisu. Peale sobiva töökoha leidmise tekkis ka

¹¹Boris Kuum (hiljem Kuno Laren; 1924 Tallinn – 2013 Philadelphia), Tallinna Reaalkooli vilistlane, õppis Tallinna konservatooriumi muusikakoolis viiulit. Põgenes 1943. aastal Soome kaudu Rootsi ning lahkus sealt USAsse, kus tegutses finantsanalüütiku ja investeerimispankurina.

¹²Eerik Laid (1904 Meeri, Tartumaa – 1961 Västmanland), arheoloog ja etnograaf. Põgenes 1943. a Eestist Soome, sealt 1944. a edasi Rootsi.

teisi igapäevaprobleeme. Paguluse üleilmses mõõtnes on need tegelikult üldised probleemid, nagu näiteks sekeldused riigivõimudega, mida illegaalne riiki sisenemine paratamatult kaasa toob. Pagulastele kehtis Rootsis rida nõudeid, mille vastu eksiti mõnikord teadmatusel, mõnikord hädavajadusest, nagu näiteks Boris Kuum, kellest pärast Rootsi jõudmist oli saanud Kuno Laren. Tal õnnestus ületada Rootsi piir, jõuda välja Karlstadi linna, saada tööd restoraniviuldajana ja leida üürituba, kuid siis sattus ta hätta puuduva isikutunnistuse pärast. Kuum kirjutab Laabanile:

Karla linn on aga militärisk förbjuden område¹³ ja põgenikud nii kergesti siia ei pääse. Sõitsin lootusega siia, et saan ehk loa, ja keegi ei märka, et olen väljamaalane, eksisin. Korterit perenaine oli juba kuulnud, et üks eestlane tuleb tema üüriliseks ja pakub mulle pidevalt ühte sedelikest täita millise politseisse jõudes Kuno Lareni nimeline mees pannakse raudu kui salaja spioneerima tulnud viiulimängija. (EKM EKLA, f 352, m 15:19, 9/14.)

Kuum palus Laabanilt abi isikutunnistuse muretsemisel, mis võimaldanuks tal end täieõigusliku pagulasena sisse seada. Kirjast ei selgu, kuidas Laaban sõpra aitas, kuid 1946. aasta sügiseks oli Kuum end Kuno B. Larenina¹⁴ legaliseerinud ning suundunud Rootsist edasi USAsse (EKM EKLA, f 352, m 15:19, 6/10). Seal loobus ta viiuldajakarjäärast, koolitas end Missouri osariigi Parki kolledžis investeerimispankuriks ning üsna pea avanes tal võimalus Laabanile vastuteeneid osutada luulekogu *Ankruketi lõpp on laulu algus* levitajana Ameerika eestlaste hulgas.

Laabani poole pöörduti ka intiimsete muredel, näiteks kirjutab endine koolivend M.:

Armas sõber! [---] Nüüd aga esinen ühe väga akuutse palvega. Tõenäoliselt seisab see Su võimuses, mind aidata. [---] Nagu ma

¹³Rts k 'sõjaväeline keeluala'.

¹⁴Kinnitamata andmetel polnud Kuuma nimevahetus seotud põgeneemisega, selle põhjuseks oli sarnasus Boris Kummi nimega, kes teatavasti oli üks kommunistliku repressiivpoliitika teostajaid Eestis.

Sulle oma eelmises kirjas mainisin, olen juba pikemat aega ühe kohaliku tõsiga¹⁵ intiimses vahekorras. [---] Temake on praegu rase. Ei oska ette kujutada, kuidas me võiksime asja loomulikult kombel edasi areneda lasta. Kas Sul ei ole mõnda tuttavat, kes kuidagi on seotud haigla või apteegiga? On olemas niisugused vahendid, mis lõpetavad raseduse keemilisel teel. Üks neist on hiini.¹⁶ [---] Vajan abi kiiresti. (EKM EKLA, f 352, m 31:2.)

Tsiteeritud kiri ei ole märk pagulaste kombelõtvusest, vaid osutab laialt levinud sotsiaalsele probleemile: majandusliku kindlustatuse puudumine ei võimaldanud noortel meestel perekonda luua. Rootsi riik otsis lahendust, tegutsema asus tööturuamet, mille esindajad käisid laagrist laagrisse, pakkusid töökohti ning aitasid vormistada töölube. Omal käel töö otsimine oli samuti võimalik, kuid siis tuli ka tööluba taotleda omal käel, mis sageli taakerdus keeleoskuse taha. Tööloa nõudest oldi vaba ainult metsa-, põllu- ja turbatöödel (Pagulane... 1944), mistõttu paljud pagulased sattusid just nendele füüsiliselt rasketele ja madalalt tasustatud töödele ning jäid sinna pikemaks ajaks pidama.

KARJÄÄRIABI KUNSTNIKELE

Kirjakogu uurimisel ilmnas, et ehkki Laaban oli end 1943. aastal Stockholmi ülikooli romaani keelte ja filosoofia üliõpilaseks kirja pannud, tuli ka tema varases pagulaselus ette lihttööepisoode. 1944. aasta suvel on Ilmar Mikiver Laabanile kirjutanud:

[O]led pisut kehalisema jobi otsa kukkunud kui mina. Võib olla kaasakiskuv jälgida, kuidas Sa hargiga vehkled sitahunnikute kallal. (EKM EKLA, f 352, m 20:2, 4/8.)

¹⁵Rts k *tõs* 'tüdruk'.

¹⁶Hiniini kohta oli 1940.–1950. aastatel rahva hulgas levinud väärarvamus, et selle rohke tarvitamine kutsub esile iseenesliku abordi. Meditsiiniuuringud ei ole seda kinnitanud.

Püsivat töökohta, mille omamine oli pagulaste hulgas kõrges hinnas, polnud Laabanil kunagi, kuid tal oli palju enesekindlust ja lai tutvuskond nii eestlaste kui ka rootslaste hulgas, mis võimaldas peale kaaspagulastele rootsi keele õpetamise ja juhuslike tõlketööde teenida elatist ka näiteks kunstiloengutega Stockholmi rahvaulikoolis (Kaasmaalasist... 1952). Rootsis oli Laaban kiiresti loonud suhteid kunstiringkonna inimestega, seepärast palus mitu pagulaskunstnikku temalt abi oma erialase karjääri edendamiseks. 1944. aasta sügisel kirjutas Eugen Kask¹⁷ Örnsköldsviki karantiinilaagrist, kus ta ootas metsatöödele saatmist:

Tervist Ilmar! Vabanda, et tulitan Sind nüüd, mil neid tulitajaid leidub rohkesti, kuid siiski pöördun palvega Sinu poole, kui ainukesele tuttavale, kes Rootsis kauemat aega viibinud ja seega teadlik õppimise ja töötamise võimalustest siin. [---] Kas on võimalus edasiõppimiseks või töötamiseks kunsti alal. [---] Olin neljandal kursusel (A. Vabbe ateljee) Pallases maali alal. [---] Kui mingit võimalust ei ole edasiõppimiseks ja töötamiseks kunsti alal, oleksin väga rõõmus kui saaksin ükskõik mis töö Stockholmis, mis aga võimaldaks elamisloa saamist. Siis oleksin ikkagi kontaktis kunstiga. (EKM EKLA, f 352, m 13:34, 1/1.)

See on ainus kiri Kaselt Laabanile ja jäi arvatavasti vastusetä. Paguluse algul tundis Laaban rohkem huvi nende kunstnike vastu, kelle töödes ilmnis sürrealistlikke jooni, kuid Kask nende hulka ei kuulunud. Laaban ja Kask kuigi palju kokku ei puutunud, Kase elu koos rootslannast abikaasaga möödus Stockholmist eemal väikeses Vimmerbys. Kunstnikuna kujunes Kask viljakaks kõigest hoolimata, ta töid leidub paljudes Rootsi kunstimuuseumides ja erakogudes. Enn Lillemets (2014) on kirjutanud, et Kase elust pole palju teada, ehkki ta oli “isenäolisemaid ja stiiliajatumaid meie pagulaskunstnike seas, vaba käe ja sügava pilguga

¹⁷Eugen Kask (1918 Kiiev – 1998 Vimmerby), maalikunstnik. Õppis Pallases kuni 1943. aastani. Põgenes Soome kavatsusega jätkata kunstiõpinguid Ateneumis, plaani luhtumise järel astus Soome armeesse. 1944. a põgenes edasi Rootsi, kus hakkas varakult esinema isikunäitustega, täiendades end õppereisidel Prantsusmaale ja Hispaaniasse.

meister”. Mis aga eriti huvipakkuv — aja möödudes hakkas Kase väärtust hindama ka Laaban. 1989. aastal on ta Pallase 70. aasta-päevale pühendatud konverentsi ettekandes kõnelenud pagulas-kunstnike probleemidest Rootsis ning toonud näiteks Kase, kellel oli uues kultuuris kohanemise ja positsiooni saavutamisega õn-ne, ehkki ta elu möödus perifeerias. Kase loomingu kohta ütleb Laaban tunnustavalt, et ta “töötab diskreetsete vihjetega, aimata antud vormidega. Võiksin öelda, see on nagu allusioonirealism”. Laabani arvates väärib Kask kunstnikuna senisest suuremat tähe-lepanu (samas).

Samalaadseid karjääriabi palveid saabus Laabanile aastaküm-neid hiljem isegi uuspagulastelt, kes lahkusid Eestist nõukogude ajal ning kellel puudus Laabaniga vähimigi isiklik kokkupuude. Üks neist oli Jaak Adamson,¹⁸ kes lahkus Eestist Tšehhoslovak-kiasse 1980. aastal:

Kõrgesti austatud härra Laaban! Võtsin südame rindu ja julge-sin lõppude lõpuks ka Rootsi pagulastele kirjutada. [---] Olen siin [Kremnica] kunstikoolis, võib öelda, õppejõud. Pealt näha edukas “immigrant”, aga häda on selles, et pole teisi eestlasi siin [---]. Raske on ka realiseerida loomingut ja luua sidemeid vas-tavate ringkondadega. [---] Mahajäetuse tunne jälitab mind pide-valt. [---] Kas see mõte [---], et võiks Rootsis näituse korraldada, on mingil moel reaalne. (EKM EKLA, f 352, m 4:7, 1/1–1/2.)

Laabani ja Adamsoni vahel kirjavahetust ei kujunenud, kuid Adamsoni kiri näitab, et paguluse algul Laabanile külge jäänud abistaja maine elas edasi ja teadmine sellest levis inimeselt inime-sele. Mis puutub kunstnike abistamisse, siis selle juured on sõja-eelses ajas. Laabanit peeti kunstiasjatundjaks juba gümnaasiumi-

¹⁸Jaak Adamson (1938 Tallinn – 2022 Tekovska Breznica, Slovackia) lõpetas Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi 1964. aastal, tegutses maalikunstniku, graafiku ja kunstipedagoogina. Alates 1980. a elas ja töötas Slovakkias Kremnicas.

päevil,¹⁹ ülikooliaastatel Tartus liikus ta Olev Mikiveri sõbrana pallaslaste seltskonnas. Kunstnike ja endiste kunstiõppuritega jätkus suhtlemine Rootsis. Laabanil oli kirjavahetus viieteistkümne kunstiinimesega paguluses, nende hulgas leidis eakaaslasi eesotsas Olev Mikiveri ja Maire Männikuga (1922–2003), aga ka vanema põlve esindajaid, nagu Eduard Rüga (1903–1997), Karin Luts (1904–1993) ja Aleksis Rannit (1914–1985). Laabani näitusearvustusi ootasid nii kunstnikud, kes olid eriti huvitatud oma loomingu rootsikeelsetest tutvustustest, kui ka eesti pagulaslehed ja ajakirjad. 1949. aasta jõulude eel korraldati Stockholmis eesti pagulaskunstnike esimene grupinäitus-jõulumüük ning Laaban oli lubanud ekspositsiooni arvustada ajakirjas *Sõna*.²⁰ Toimetaja Raimond Kolk palub oma kirjas tungivalt saata see kokkulepitud tähtjaks ning lisab:

Nüüd oleks Sulle veel üks pisike palve, pidin selle pärast niikuinii kirjutama. Kuna “Sõna” majanduslik olukord on vaevaline ja kõikuv, nii et me aastakäigu algamine teatud määral küsitavgi, oleme otsustanud paluda kingituseks paberit paberivabrikutelt. Nimeelt moodustab paber meie kõige võimsama väljamineku [---]. Palun Sul nii kena olla ja juurdelisatud kiri rootsi keelde tõlkida. Meie eneste rootsi keeles tuleks see väga kandiline ja ei mõjuks hästi. (EKM EKLA, f 352, m 14:28, 4/4.)

Laaban tegi, mida Kolk palus, kiri saadeti paberivabrikusse, kuid loodetud kingitus jäi siiski saamata (Kolk 1980: 102). Käesoleva artikli kontekstis on Kolga kiri aga oluline kui näide selle kohta, et kaaspagulased pöördusid Laabani poole endiselt abi saamiseks tarbetekstide tõlkimisel, ehkki käes oli juba viies pagulusaasta ja rootsi keele oskajate hulk oli kasvanud. Mitu kirja näitavad, et eriti tähtsate tekstide jaoks peeti Laabanit endiselt parimaks võimalikuks tõlkijaks.

¹⁹Esimese laiendatud kunstiartvustuse “Jutustavast ja “puhtast” kunstist” (Laaban 1938) avaldas ta 17-aastaselt; see käsitles Aleksander Var-di seinamaali Eesti Üliõpilaste Seltsi majas.

²⁰Ajakiri *Sõna* oli kirjandus- ja kunstirühmituse Tuulisui väljaanne, ilmus Stockholmis 1948–1956.

KIRJANIKE LOOTUS JÕUDA ROOTSI LUGEJATENI

Kirjade hulgas leidub selliseid, kus pagulaskirjanikud otsivad lahendust oma isiklikele karjäärimuredele. Elanud mõne aasta võõrsil, hakkas nii mõnigi neist astuma samme selleks, et laiendada oma lugejaskonda rootslaste sekka. Eesti pagulaskirjanikud olid rootslaste silmis ainult arve- või kindlustusametnikud, mõni ka lihttööline — olenevalt sellest, mis tööga keegi neist leiva lauale tõi, aga nad vajasisid tunnustamist ka kirjanikena ja selle saavutamiseks otsiti abi Laabanilt. Tõenäoliselt aitas tarbetekstide tõlkimine mingil määral kaasa sellele, et Laabani hakati nägema eesti kirjanduse võimalikku vahendajat rootsi keelde, kuid vähemalt niisama tähtis oli tema esikkogu *Ankruketi lõpp on lau-lu algus* ilmumine 1946. aastal. See põhjus tuleb kirjades tugevalt esile, mistõttu peatun pikemalt luulekogu mõjul Laabani kuvandile ning rolliskaala avarumisele.

Laaban oli esimene pagulaseestlane, kellel Rootsis luulekogu ilmus, see sündmus kinnitas omakultuuri edendamise võimalikust uues keskkonnas ja pani pagulasintelligentsi Laabanit aksepteerima mitte ainult eestlasena, kes oskab rootsi keelt teistest paremini, vaid ka luuletajana. Laaban jagas omal kulul avaldatud raamatut ea- ja mõttekaaslastele, aga saatis selle ka vanema põlve tuntud luuletajale. *Ankruketist* sai diasporaaühiskonnas omalaadne kultusteos, see mõjus irriteerivalt ning tekitas vastuolulisi tundeid nii sõprades kui ka teistes luuletajates. Kuno Laren kirjutas raamatuga tutvumise järel, et nende luuletuste lugemine põhjustab talle öiseid kummitusi (EKM EKLA, f 352, m 14:28, 5/9), kuid sellest hoolimata nõustus ta teost Ameerika eestlaste hulgas levitama. Lareni ja Laabani kava kohaselt pidi luulekogust saama nende ühine “Croesus” — raha vajasisid mõlemad. Laren ennustab head müügivõimalust:

Nii palju kui minu kubemesse andmeid on kogunenud, pole Raamat (vt. definitsiooni sõnastikust) siin maal miski hea Äri. Sellegi poolest peaks “Lõppu” vihku 50 saama ära müüa. (Samas: 6/10.)

Järgmine kiri enam nii optimistlik ei olnud, esialgne ostuhuvi hakkas vaibuma ja Laren kurtis, et “eestlased ei oska luulest lugu pidada” (samas: 7/11). Tänu müüdud eksemplaridele oli Laaban oma tuntust Ameerikas siiski kasvatanud, temast räägiti, kõmu ta kummaliste värsside kohta aitas müüginumbril taas kerkima hakata. Varem Tartus, kuid 1940. aastatel juba paguluses elanud kirjandushuvilised sõbrannad, kes raamatut lugeda olid saanud, on kirjutanud Kati Jaakson-Brownile,²¹ et luulekogu on ropp ja pornograafiline.²² Jaakson-Brown oli Laabani hea tuttav Tartu ülikooli ajast, kelle uus kodu asus kaugel Louisianas, kuid lõpuks jõudis ka tema postkasti pühendusega eksemplar. Järgnes Jaakson-Browni tänukiri:

Laaban, mu arm — oli kõigiti ilus ja liigutav lugeda Sinu pidulikke tervitusi ja “Ankruketti”. [---] “Ankruketi” olemasolu (paksul ja ilusal paberil, muuseas) õigustas minu silmis vähemalt kümme lehekülge ja luuletuskogu kohta on kümme lehekülge enam kui küllalt. (EKM EKLA, f 352, m 12:18, 1/1.)

Roppuse ja pornograafia poolest jääb teos tema hinnangul pigem tagasihoidlikuks. Gustav Suits arvas aga teisiti. Eriti sarkastiline oli ta järgmiste värsside osas: “Kesköö haarab taskust lumise revolvri / mere kohal tiirleb peeretavaid päikesi” (Laaban 1946: 27) ja “kuna kalad ujuvad ringi linna- / ülikonnis ja tülipinuina pulmast / paluvad taevatahti persse minna” (samas: 17). Suits kirjutas Laabanile:

²¹ Aleksandra (Alexandra; Kate) Jaakson (Jackson)-Brown (1920 Peterburi – 2012 Baton Rouge, Louisiana), õppis Tartu ülikooli õigusteaduskonnas 1938–1943. 1944. a põgenes Saksamaale, töötas tõlkijana ajakirjade juures, abiellus Ameerika sõjaväelasega ning asus elama USAsse.

²² Kogus leidub luuletus pealkirjaga “Pornograafiline” (Laaban 1946: 64–66).

Mis oleks, kui Teie oma päikest peeretada ja taevatähti käseksite persse minna rootsi keeles?²³ Eesti lugeja ei oska Teile küllalt tänulik pakkumise eest olla. Muidugi võiksid prantsuskeelised²⁴ maitseproovid veel kasulikumad olla Teie enese-eksamineerimisele. . . Oleksin tahtnud Teie andi seltsimeheliikumalt tervitada. Aga kuna ma Teie avamängu mitte ei saa õigeks suunavõtteks pidada, siis palun leppige teesklematu arvamuse avaldusega. (EKM EKLA, f 352, m 26:16, 1/1–1/2.)

See lühike lõik Suitsu kirjast sisaldab peale kriitika ka tunnustust Laabani luuletajaandele, millele osutab sõnade “Teie andi” esiletõstmine allakriipsutusega. Sõna “seltsimehelik” kasutamises võib aga näha osutust sellele, et mõlemad luuletajad — ehkki loomingus nii erinevad — olid vasakpoolse maailmavaatega. Voldemar Kures on oma päevaraamatus kirjutanud, et papi Ving (Suits), Mihkelson²⁵ ja Ilmar Laaban käivad Stockholmi 1. mai rongkäigus punaste lippude taga marssimas. “Suits teeb seda kangekaelsuse pärast, et ta kord nooruses punane²⁶ on olnud,” lisab Kures selgituseks (2006b: 46–47), teiste marssijate põhjusi ta ei kommenteeri. Laabanile saadetud kirjade põhjal võib öelda, et Laaban osales sageli nii Stockholmi kui ka Pariisi poliitilistel manifestatsioonidel ning seda tehes näitas ta sihilikult välja oma poliitilist hoiakut. Näiteks on ta ühelt manifestatsioonireisilt saatnud postkaardi Karin Lutsule, millele Luts vastas nii:

²³Suits vihjab sellele, et kogus on ka rootsikeelne luuletus “Hur ståt det till?” (Kuidas sul läheb?; Laaban 1946: 37).

²⁴Tsükli “21.01.1924–21.01.1944” VI osas (Laaban 1946: 118–119) leidub viis prantsuskeelset värssi.

²⁵Johannes Mihkelson (1907 Pärnu — 1992 Stockholm), sotsiaaldemokraat, Eesti Töölisühingute Keskliidu II sekretär, Eesti Tekstiilitöölise Ühingu sekretär. Põgenes 1944. aastal Rootsi, kus töötas riigiametnikuna. Laaban oli temaga kirjavahetuses aastatel 1949–1968, teemadeks sotsialistlik liikumine Rootsis ja pagulaspoliitikute omavaheline kemplemine.

²⁶Gustav Suits oli aastatel 1917–1919 tegev Eesti Sotsialistide-Revolutsionääride Parteis.

V.a. Ilmar Laaban! Tänan Teid punastvärvi kaardi eest Pariisist. Mina olen värvide suhtes idealistlikult neutraalne, oma elukutse tõttu. Kuid Teile ma soovin jõudu marssimiseks, eriti 14–15-ndal juulil.²⁷ Kui Place republicue'ilt²⁸ tulete marssides või tantsides St. Honoré'ele, ärge unustage siis kunstigaleriidesse sisse astumast. Denise René²⁹ j.m.t. Kuid, ettevaatust mustade busside vastu! Kui laulate oma marsilaulu liig kõvasti, võite Pariisis musta bussi sattuda. Mind küll poliitilise mänguga tänavaspektaaklid ei tõmba. Neid on Pariisis alati. (EKM EKLA, f 352, m 18:15, 7/7.)

Karin Luts, kes tundis hästi nii Pariisi, sealset kunstiringkonda kui ka Laabanit, ei suhtunud tema vasakpoolsusesse kuigi tõsiselt. Ka *Ankruketis* on värsse Leninist, Stalinist, Marxist ja Engelsist.³⁰ Erilist vastukaja need raamatu ilmumise ajal ei tekitanud, arvustajad ei võtnud asja jutuks. Luulekogu muude pahede kõrval olid väikesed müksud pagulaskonnas valitsevale ideoloogilisele peavoolule lihtsalt tühi asi.³¹

Laaban saatis luulekogu ka Bernard Kangrole ja sai tänukirjas tagasisidet, mis erinevalt teistest kirjanikest ja isegi sõpradest oli leebe ja mõista püüdev, ning — mis eriti ootamatu — nostalgiline. Kangro võrdleb Laabani raamatut tiheda metsaga, kus “iga puu taga on uus maailm ja pilt”. Luuletuste “maid-taevaid läbisõitev jooks” pani Kangro pea ringi käima, kuid nii see pidigi tema arvates lugejale mõjuma. Lisaks tunnistab Kangro, et luuletustes on midagi tuttavlikku:

²⁷S.t Prantsuse revolutsiooni aastapäeval.

²⁸Place de la République'il asub revolutsioonile pühendatud monument.

²⁹Denise René (1913–2012), Prantsuse galerist, spetsialiseerus kiineetilisele kunstile.

³⁰Vt tsükli “21.01.1924–21.01.1044” II ja IV osa (Laaban 1946: 112–113 ja 115).

³¹Laabani poliitilise maine ja selle taga peituva hoiaku selgituseks kirjutab Jaan Malin (2021: 21), et teda peeti pagulaste hulgas “kui mitte punaseks, siis roosaks ikka”, kuid tema ideoloogiliste aktsioonide taga võiks pigem näha käskude-keeldude maailma vastu suunatud mängurlust.

Olid need unenäod aastal 1930³² või hommikut vastu fantaseeritud nägemused, milledes mõttetagune maailm lahtiste piltidena pikali olles liikus? Oli see tookordne filosoofiline vaade maailmale, milles on mingisuguseid sarnasusi “Ankruketi lõpuga”? (EKM EKLA, f 352, m 13:26, 1/1.)

Selline ootamatu samastumine tabas Kangrot Laabani luuletuste lugemisel. Võib-olla hakkas temas just siis idanema mõte võimalikust koostööst, mis sillutaks teed rootsikeelsele luuleväljale, eriti võttes arvesse, et Laabani kogus oli uudsena ka rootsikeelseid värse. Kolm aastat hiljem, 1949. aasta detsembris tegi Kangro Laabanile ettepaneku, et too tõlgiks tema luuletusi rootsi keelde (samas: 5/5). Kirja nipsisõnaline vorm jätab mulje, et tegemist on pikale kaalutlemisele järgnenud äkilise purskega, mis võis kõhklemisele lõpu teha — Kangro näib arvestavat äraütlemise võimalusega. Enne Laabani poole pöördumist oli Kangro läbi mõelnud äriplaani, kuidas luuleraamatut Rootsi lugejateni viia. Ta kavatses raamatu trükkida omal kulul ning rehkendus näitas, et müüa tuleks vähemalt viissada eksemplari, et kulud tasa teha. Raamat pidi ilmuma pisut enne jõule, et eestlased saaksid seda osta oma rootsi tuttavatele kinkimiseks, “sest ega muidu palju ei lähe” (samas: 7/8). Varasem kogemus Rootsi raamatuturul tal puudus, kuid ta arvas, et juhul kui eestlased rootsikeelse luuleraamatu eest raha välja käia ei taha, siis jääb veel võimalus, et tiraaži ostavad ära avalikud raamatukogud, mida Rootsis oli väga palju. “[S]ee kõik on tuleviku küsimus, pääasi on tõlge,” võtab Kangro oma kavatsused kokku (samas: 7/9). Ta nimetas Laabanit ainsaks inimeseks, kes tema plaani teostumise heaks midagi korra saata suudaks, kuid Laaban lükkas Kangro ettepaneku tagasi, tuues põhjuseks liiga sügava erinevuse nende loomelaadis (samas: 6/6). Arvatavasti ei soovinud Laaban end Kangro plaanist täielikult distantseerida: kuna Kangrol polnud mingit ettekujutust rootslaste maitse-eelistustest luule vallas, siis pakkus Laaban oma abi selliste luuletuste väljavalimisel, mis võiksid rootsi lugejat

³²Bernard Kangro oli 1930. aastal niisama vana kui Laaban oma esikkogus avaldatud luuletusi kirjutades.

kõnetada. “Võtke valiku tegemine oma vilunud kättesse,” kirjutas Kangro Laabanile (samas: 7/8), ehkki tal endal oli selleks ajaks välja panna juba seitse luulekogu Laabani ühe vastu — adressaadiks, tõsi küll, eesti lugeja. Pärast sobivate luuletuste väljavalimist lootis Kangro Laabani abiga leida mõne teise tõlkija. Paraku ei ilmunud luulevalimik kunagi, sest Laaban ja Kangro ei jõudnud tõlkimist väärivate luuletuste osas üksmeelele. Laabani arvates oleks tulnud sõja- ja põgenemise teemad kõrvale jätta, kuid Kangro jäi kindlaks, et “põgeniku- sõja- ja muid meie-motiive võiks siiski soolaks ja uudsuse mõttes olla” (samas: 7/8). Kangro seisukoht esindab vanemasse pagulaspõlvkonda kuuluvate loovisikute tüüpilist arvamust selle kohta, kuidas eesti rahvuskultuuriga on võimalik rikastada uue elukohamaa kultuuri. Seda arvamust järgides tegid nad oma sisenemise sellesse üsna keeruliseks või lausa võimatuks, eriti poliitiliselt neutraalses Rootsis.³³ Noorema põlvkonna kultuurilist kohanemist soodustas kosmopoliitsem hoiak.³⁴

1952. aastal pöördus Laabani poole kirjanikuna vähe tuntud Voldemar Õun.³⁵ Ilmunud oli ta romaan *Viis paari susse: Üks Nõukogude lugu*, mille peamiseks inspiratsiooniallikaks olid autori kogemused õigusemõistmisest nõukogude kohtus esimese Nõukogude okupatsiooni ajal Tallinnas.³⁶ Romaan sai hea arvustuse Karl Ristikivilt (K. Rx. 1952), kes alustab küsimusega, “kuidas seda raamatut kohe saaks tõlkida ja välja anda teistes keel-

³³Hea näide selle kohta on helilooja Juhan Aaviku (1884–1982) juhtum (vt Ojamaa 2016).

³⁴Noorte pagulaste kultuuriliste huvide ja hoiakute kohta leidub näiteid Käbi Laretei omaeluloolistes romaanides. Laretei liikus paguluse algusajal mõni aasta Laabaniga samas ringkonnas. Kodumaa kaotuse teema vältimise kohta vt Laretei 2003: 751, kosmopoliitsuse kohta Laretei 2010: 117.

³⁵Voldemar Õun (1893 Tallinn – 1896 Göteborg) lõpetas Tartu ülikooli õigusteaduskonna, töötas õiguskantsleri sekretärina. Kirjanikuna debüteeris 1938. aastal *Mardika* varjunime all. Põgenes 1944. aastal Rootsi, teenis elatist lihttöödega ning nende kõrvalt kirjutas kaks romaani: *Viis paari susse: Üks Nõukogude lugu* (1952) ja *Uus evangelium* (1953).

³⁶Romaani taustalugu vt Orav 2019: 568–571.

tes, teha kättesaadavaks kogu läänemaailmale?”. Võimalik, et just selle ajal tekkiski Õunal kavatsus teosele tõlkija leida. Ta esimene valik oli Edvin Lagman,³⁷ kes ütles ära (Orav 2019: 571). Seejärel kirjutas Õun Laabanile peenetundeliselt sõnastatud kirja (EKM EKLA, f 352, m 30:36, 1/1), milles ta palub kaaluda raamatu tõlkimist rootsi keelde või — kuna Laaban tema arvates tundis Stockholmi eesti üliõpilaskonda põhjalikult — soovitada mõnda head keeleoskajat nende hulgast.³⁸ Pikemat kirjavahetust Laabani ja Õuna vahel ei kujunenud, arvatavasti Laaban Õunale ei vastanud, mis oli tema puhul tavapärane.³⁹ Juhtumi teeb aga eriti huvitavaks asjaolu, et Laaban pidas seda romaani musternäiteks heast pagulaskirjandusest. Artiklis “Rahuldamata naishingi” kirjutab ta seoses Õuna romaaniga, et see kunstiliselt õnnestunud teos seisab väljaspool “pagulaskirjanduse tendentsiliteratuuri” ning tõestab reeglit, et “maapagu on ainult sel määral võimeline tootma arvestatavat kirjandust, kuivõrd sel õnnestub emb-kumb — kas hoida end puhtana igatsevast pagulassentimentalismist või siis pea ees sukelduda pagulastegelikkusse” (Laaban 1997 (1952): 75–76). Kui Laabani koostööle Kangroga tegi lõpu erinev arusaam sellest, mis on tõeliselt väärtuslik pagulaskirjandus, siis Õuna puhul seda takistust polnud. Mõistagi oli Õuna kirjas ka vihje honorarile, kuid sellest hoolimata Laaban tema palvele ei reageerinud. Miks? Õun on juba enne ettepaneku tegemist Laabani võimalikku keeldumist vaaginud: ajapuudus, hõivatus omaenese loominguga, mis seisab palju kõrgemal tõlkimise tööst. “Muidugi ei kahtle ma Teie keeleoskuses,” kirjutab Õun Laabanile, kuid keeleoskuse taset ei maksaks võimaliku põhjusena siiski välistada. Õuna romaan ol-

³⁷Edvin Lagman (1919 Riguldi vald — 2001 Linköping), keeleteadlane. Õppis Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas ja Uppsala ülikoolis, filosoofiadoktor 1958, Stockholmi ja Linköpingi ülikooli õppejõud.

³⁸Stockholmi ülikooli humanitaarharu nimekirjas oli 1950. aastate algul peale Laabani veel 43 eesti päritolu üliõpilast, kelle puhul võis eeldada head rootsi keele oskust. Täpset nimestikku vt Eestlasi... 1951.

³⁹Näiteks Hellar Grabbi, kelle kirjasuhtlus Laabaniga kulges n-õ üle kivide ja kändude, on talle kirjutanud: “Sinu kirjadele mittevastamine on ju legendaarse kuulsusega” (EKM EKLA, f 352, m 10:2, 5/7) ning kirjakogu analüüs kinnitab, et nii öeldes Grabbi tõepoolest ei liialdanud.

nuks keeleliselt kõva pähkel isegi kogenud tõlkijale, kelleks Laabanit oli 1950. aastate algul veel vara pidada. Alates 1946. aastast oli ta tõlkinud üksikuid luuletusi teistest keeltest rootsi keelde, tehes nii mõnegi tõlke puhul koostööd rootsi luuletaja Erik Lindgreniga (Tamjärv, Malin 2021: 139–144). Aastaid hiljem tõlkis Laaban eesti keelest rootsi keelde mitme kaaspagulase luuletusi, sealhulgas ühe Bernard Kangro oma,⁴⁰ ning katkendi Ilmar Talve 1952. aastal Lundis ilmunud romaanist *Maja lumes*, kuid ühegi tervikromaanitõlkimise ettepanekut Laaban vastu ei võtnud.⁴¹ Võib-olla polnud see žanr talle piisavalt hingelähedane, et end pikaks ajaks ühe teose külge ankurdada.

KOKKUVÕTTEKS

Kultuuriloos silmapaistval kohal olevate inimeste kuvandist ettekujutuse saamiseks sobivad hästi ajakirjanduses avaldatud juubelijutud ja nekroloogid. Need žanrid, eriti nekroloog, on justnagu lõpetatud pildid kellegi elust, mis näitavad meile, milline ta kaasinimeste silmis oli. Isiklike kirjade väärtus seevastu seisneb selles, et need dokumenteerivad kuvandi kujunemise kulgu, ja Laabanile paguluse algusaastatel saadetud kirjad on hea kininitus selle kohta. Käesolevas kirjutises käsitlesin kirjadele toetudes rolle, mis Laabanil oma pagulasühiskonna algusajal olid tema tuttavate hulgas ning hiljem pagulaskonnas laiemalt. Koos sellega tulid nähtavale ka tema kuvandi põhijooned, mis arenesid vastastikuses toimes rollidega.

Laabani kuvand hakkas kuju võtma gümnaasiumipäevil. Selle ajajärgu sündmused jäid siinse käsitluse ajapiiridest välja, kuid

⁴⁰Kangro luuletus “På botten” (Põhjas) ilmus luulevalimikus *Och om det skall vara sanning: Ett urval dikter av estniska och lettiska lyriker i Sverige* (Ja kui see oleks tõsi: Valik eesti ja läti luuletajate luuletusi Rootsis; 1975: 17).

⁴¹1969. a pöördus Valev Uibopuu Laabani poole oma peatselt valmi romaani *Lademed* tõlkimise palvega (EKM EKLA, f 352, m 29:21, 1/1). Kirjavahetust ei järgnenud; romaan ilmus eesti keeles järgmisel aastal.

on kirjades tagapõhjane pidevalt aimatavad — eriti nendes, mis lähemad sõbrad on kirjutanud paguluse algul. Laia silmaringiga, enesekindla, kuid samas ka abivalmis (noor)mehe kuulsus ning ühistel tegemistel rajanev kamraadlus julgustasid kodumaalt põgenenud kaaslasi keerulistes olukordades nõu ja abi saamiseks tema poole pöörduma; Laabanist, kes eakaaslastele jäi Labunniks elu lõpuni, kujunes kiiresti kaaspagulaste tugiisik.

Suurem osa 1943. aastal Eestist Soome põgenenud noori mehi läks rindele, kuid Laaban suunas kogu energia edasi Rootsi jõudmisele. Rindele minek oli välistatud, sest puudusid füüsiline vastupidavus ja sportlikud võimed — ta oli läbinisti intellektuaal. Soome jäänud sõbrad said endale Rootsi siirdunud Laabanis ühenduslülil sõjast räsimate maailmaga, temalt oodati, et ta vahendaks uudiseid Rootsist, mille kultuuri lõimumiseks oli tal kulunud vähem kui aasta. 1944. aasta suvel muutusid Soome poliitilised olud eestlaste jaoks ebasoodsaks, mistõttu paljud hakkasid kavandama Rootsi põgenemist. Selle ajajärgu kirjad Laabanile sisaldavad abipalveid üle piiri pääsemiseks ja pagulasstaatuse saamiseks. Sageli põhines abilootus illusioonil Laabani võimalusterohkest elust Rootsis. Soome jäänud eestlaste hulgas levisid kuuldused, et nende vähesed üle piiri pääsenud kaasmaalased liiguvad glamuurses seltskonnas, Laabani kohta arvati, et ta suhtleb tihedalt eesti paguluse poliitiliste juhtidega. Tegelikult möödusid tema esimesed aastad Rootsis majanduslikult kitsastes oludes ja sõjaeelse Eesti kõrgete riigitegelastega tal lähedasi suhteid polnud. Selle tõttu võis Laabani abi Rootsi pääsemisel, töö- ja elukoha leidmisel, pagulasstaatuse saamisel ja erialase karjääri edendamisel jääda loodetust palju väiksemaks, kuid ka see oli paguluse esimestel aastatel suur asi.

Kirjad näitavad, et oluline mõju Laabani kuvandi kujunemisele ja uute rollide lisandumisele oli tema debüütkogul *Ankrute ti lõpp on laulu algus* (1946). Laabani ebatavalised värvid ja ideoloogilised seisukohavõtud, mis pagulasühiskonna peavoolluga kokku ei sobinud, tekitasid paha poisi kuvandit. Tema tegevus kaaspagulaste abistajana kohanemiskeskuste ületamisel ning eesti kultuuri vahendajana rahvusvahelisel tasandil asetasid ta positiivsesse valgusesse, mis kindlustas niisuguse ühiskonnaliikme posit-

siooni, keda tuli aktsepteerida kõigest hoolimata. Sellist järel dust tehes toetun nendele paljudele kirjadele ja postkaartidele Laabani kirjakogus, milles pagulasorganisatsioonide esindajad tervitavad Laabanit kas ümmarguse sünnipäeva või rahvusliku tähtpäeva puhul või siis paluvad külalisena osalema mõnel üritusel, kuhu esmajärjekorras kutsuti neid inimesi, keda võib kokku võtta sõnaga *pagulasnomenklatuur* — seal domineerisid vanema põlvkonna poliitika- ja kultuuritegelased ning akadeemilised isikud, kelle vaated olid Laabani omadest palju konservatiivsemad.

Laabani kaaspagulased kas imetlesid ja armastasid teda või siis ei armastanud üldse — ükskõikseks ei jätanud ta kedagi. Aastatega kujunes välja üleilmne austajaskond, kes jagas temaga protestimeelt konservatiivse pagulasühiskonna suhtes. Innukas austaja, luuletajana tuntud Valli Naelapea (1934–1989) Torontost on nimetanud Laabanit “vetesegajaks”, kelle tähtis roll on sumbunud õhustikuga ühiskonnas kirgi üles kütta ning ärgitada inimesi vaidlema probleemide üle, millest alalhoidlikumad pagulased eelistavad mööda vaadata (EKM EKLA, f 352, m 20:15, 1/1). See näitab, et hilisematel aastatel ei vajanud Laabani abi enam mitte niivõrd üksikpagulane, vaid pigem pagulaskond tervikuna.

Laabani kirjakogu väärtus teadusuuringute allikana on mitmetahuline. Peale selle, et kirjad näitavad midagi Laabani kui kaaspagulase, arvamusiidri ja loovisiku kohta, kajastavad need ka teiste pagulaste enesesobitamise püüdlusi Rootsi kultuurikeskkonda. Esimese sõjajärgse kümnendi Euroopas ei olnud rahvusriikide mitmekultuuriliseks kujunemine veel oluline teema ning analüüsitud kirjad seda probleemi ei puuduta, kuid Laabani põlvkonnakaaslaste valmidus liikuda kahe- või mitmekultuurilise ühiskonnamudeli poole on kirjades hõlpsasti jälgitav. See on ootuspärane, sest osa noori olid kosmopoliitsemad, avatud kõigele uuele. Samas näitavad kirjad, et ka vanemad loovisikud püüdsid uues kultuurikeskkonnas endale väärilist kohta leida ning selles osas oli noor Laaban nendegi silmis hinnatud asjatundja ja abimees.

Uurimust on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus, TK 145).

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv, fond 352:

Adamson, Jaak. Üks kiri Ilmar Laabanile. 28.12.1990. M 4:7

Grabbi, Hellar. Kakskümmend kaks kirja Ilmar Laabanile ja Aino Tamjärvele. 8.08.1964–25.02.1989, dat-ta. M 10:2

Jaakson-Brown, Kati. Üks kiri Ilmar Laabanile. 23.01.1947. M 12:18

Kangro, Bernard. Neliteist kirja Ilmar Laabanile. 15.06.1946–12.11.1963, dat-ta. M 13:26

Kask, Eugen. Üks kiri Ilmar Laabanile. 11.10.1944. M 13:34

Kiisk, Harri. Üheksa kirja Ilmar Laabanile. 7.12.1943–28.12.1997, dat-ta. M 14:9

Kolk, Raimond. Viisteist kirja Ilmar Laabanile ja Aino Tamjärvele. 23.01.1949–26.10.1990. M 14:28

Kuum, Boris. Üheksa kirja Ilmar Laabanile. 27.10.1943–27.07.1948, dat-ta. M 15:19

Laaban, Ilmar. [Mälestused 1944. aastast], dat-ta. M 36:7

Luts, Karin. Kaksteist kirja Ilmar Laabanile. 5.04.1950–19.06.1975. M 18:15

Mihkelson, Johannes. Viis kirja Ilmar Laabanile. 5.01.1949–21.06.1968. M 19:19

Mikiver, Ilmar. Kaheksateist kirja Ilmar Laabanile ja Aino Tamjärvele. 12.10.1943–6.04.1999. M 20:2

Mikiver, Heino. Seitse kirja Ilmar Laabanile. 11.10.1943–17.12.1997. M 20:1

Mikiver, Olev. Kolmkümmend kirja Ilmar Laabanile ja Aino Tamjärvele. 12.10.1943–26.07.1993, dat-ta. M 20:4

Naelapea, Valli ja Epp. Seitse kirja Ilmar Laabanile. 15.08.1976–16.08.1989, dat-ta. M 20:15

Suits, Gustav. Üks kiri Ilmar Laabanile. 10.11.1946. M 26:16

M[---]. Tundmatud ja katkendid kirjadest. 26.03.1944–*.06.1998, dat-ta. M 31:2

Uibopuu, Valev. Üks kiri Ilmar Laabanile. 1.10.1969. M 29:21

Õun, Voldemar. Üks kiri Ilmar Laabanile. 30.10.1952. M 30:36

Kirjandus

- E e s t l a s i Stokholmi Ülikoolis. 1951. — *Eesti Teataja*, nr 8, 24. II, lk 8
- K a a s m a a l a s i s t kuuleme. 1952. — *Eesti Teataja*, nr 39, 4. X, lk 5
- K o l k, Raimond 1980. *Tuulisui ja teised: Märkmeid aastaist 1945–1950*. Stockholm: Teataja
- K o l k, Raimond 1991. Ilmar Laaban 70. — *Teataja: Poliitika, kultuuri, ühiskonna- ja noorteprobleemide häälekandja*, nr 22, 18. XII, lk 6
- K . R x . [= Karl Ristikivi] 1952. Lihtne nõukogude elu. Voldemar Õun: Viis paari susse. — *Välis-Eesti: Sõltumatu informatsiooni, kultuuri-ühisimuste ja majanduse ajaleht*, nr 24, 15. VI, lk 5
- K u r e s, Voldemar 2006a. *Seitsme lukuga suletud raamat*. I köide. Tartu: Ilmamaa
- K u r e s, Voldemar 2006b. *Seitsme lukuga suletud raamat*. II köide. Tartu: Ilmamaa
- L a a b a n, Ilmar 1938. Jutustavast ja “puhtast” kunstist. — *Eesti Noorus*, nr 11, lk 395–396
- L a a b a n, Ilmar 1946. *Ankruketi lõpp on laulu algus: Luuletusi 1943–1945*. Stockholm
- L a a b a n, Ilmar 1997 (1952). Rahuldamata naishingi. — Ilmar Laaban. *Marsyase nahk: Tekste tekstidest. Tekste piltidest*. (Teosed 9–10.) Tallinn: Eesti Raamat, lk 71–76
- L a a b a n, Ilmar 2004 (1994). Olev Mikiver — meenutaja ning peiar, unenägija ning nägija. — Olev Mikiver. *Heites pilku tagasi: Vesteid ajalehest “Teataja”*. (Loomingu Raamatukogu 29–30.) Koost. Hele Lüüs. Tallinn: Perioodika, lk 100–103
- L a a k, Marin 2021. Eurooplane Ilmar Laaban: Eessõna bibliograafia-
le. — Aino Tamjärv, Jaan Malin (koost.). *Ankruketi lõpp on bibliograafia algus: Ilmar Laabani tegude loend — The End of the Anchor Chain is the Beginning of the Bibliography: List of Ilmar Laaban’s Works*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 7–10
- L a a k, Marin, Kanni L a b i, Laura N e m v a l t s 2022. Sissevaateks Ilmar Laabani käsikirjalisse pärandisse: Omaelulooline visand sõjapaguluse algusaastatest. — *Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri*, nr 1, lk 120–130
- L a a r, Mart 2010. Soomepoiste liikumine ja nende võitlus II maailmasõjas. — Mart Laar, Peep Pillak, Hain Rebas, Meelis Saueauk. *Soomepoisid: Võitlus jätkub. II maailmasõjas Soome armees võideld*

- nud Eesti vabatahtlike ajalugu 1939–2010*. Tallinn: Grenader, lk 27–87
- L a r e t e i, Käbi 2003. Mineviku heli. — Käbi Laretei. *Keerised & jäljed: Kogutud proosa*. Tallinn: SE & JS, lk 627–820
- L a r e t e i, Käbi 2010. *Peotäis mulda, lapike maad*. (Eesti mälu 40.) 2. tr. Tlk Anu Saluäär. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia
- L i l l e m e t s, Enn 2014. Vaatenurk hobuse ja piibuga: Eugen Kask on isenäolisemaid ja stiiliajatumaid, vaba käe ja sügava pilguga meister. — *Sirp*, nr 39, 3. X, lk 31
- M a a i l m a p i l t: Ilmar Laaban. 1992. Küsitleb Martin Viirand. Vt arhiiv.err.ee/vaata/maailmapilt-maailmapilt-ilmar-laaban-29915
- M a l i n, Jaan 2004. Laabani maatu ilm. — Ilmar Laaban. *Sõnade sülemid, sülemite süsteemid*. Koost. Jaan Malin. Tartu: Ilmamaa, lk 379–398
- M a l i n, Jaan 2021. Mänguri tegudest: Ilmar Laaban piiridest põgenevas. — Aino Tamjärv, Jaan Malin (koost.). *Ankruketi lõpp on bibliograafia algus: Ilmar Laabani tegude loend — The End of the Anchor Chain is the Beginning of the Bibliography: List of Ilmar Laaban's Works*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 19–24
- M i k i v e r, Heino 2004. Kolm venda Soome, kaks tagasi. — Raul Kuutma. *Kolmas tee: Eesti auks, tuleviku pandiks*. Tallinn: Olion, lk 303–330
- M i k i v e r, Ilmar 1991. Mis oli “Elbumus”? — *Akadeemia*, nr 10, lk 2121–2138
- M i k i v e r, Ilmar 2001. Teispool vett teispool tuld: Ilmar Laaban RIP. — *Teataja: Poliitika, kultuuri, ühiskonna- ja noorteprobleemide häälekandja*, nr 1, 20. I, lk 9
- O c h o m d e t s k a l l v a r a s a n n i n g: *Ett urval dikter av estniska och lettiska lyriker i Sverige*. 1975. Stockholm: Baltiska Institutet
- O j a m a a, Triinu 2016. Lõimumisest paguluses: Juhan Aaviku mälestuste põhjal. — *Akadeemia*, nr 6, lk 968–996
- O j a m a a, Triinu, Kanni L a b i, Janika K r o n b e r g 2012. *Harri Kiisk — eesti kultuuri vahendaja Rootsisis*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus
- O r a v, Mart 2019. “Temast teabki õieti nii vähe...”: Voldemar Õuna elu ja loomingu pidepunkte. Järelsõna. — Voldemar Õun. *Uus evangelium*. 3. tr. Tallinn: Hea Lugu, lk 555–576

- P a g u l a n e ja töövahekorrad: Juhised töö hankimisel. 1944. — *Välis-Eesti: Sõltumatu informatsiooni, kultuuriküsimuste ja majanduse ajaleht*, nr 2, 5. XI, lk 6
- P i l l a k, Peep 2010. Soomepoiste liikumise ajaloolisest taustast. — Mart Laar, Peep Pillak, Hain Rebas, Meelis Saueauk. *Soomepoisid: Võitlus jätkub. II maailmasõjas Soome armees võidelnud Eesti vabatahtlike ajalugu 1939–2010*. Tallinn: Grenader, lk 13–23
- T a m j ä r v, Aino, Jaan M a l i n (koost.) 2021. *Ankruketi lõpp on bibliograafia algus: Ilmar Laabani tegude loend — The End of the Anchor Chain is the Beginning of the Bibliography: List of Ilmar Laaban's Works*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Õ u n, Voldemar 1952. *Viis paari susse: Üks Nõukogude lugu*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- Õ u n, Voldemar 1953. *Uus evangeelium*. I–II. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv

TRIINU OJAMAA (1953) on lõpetanud Tartu Ülikooli filoloogiateaduskonna soome-ugri keelte alal 1985, filosoofiadoktor 2000. Eesti Keele Instituudi teadur 1997–2000, Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur ja etnomusikoloogia osakonna juhataja 2000–2013, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi teadusteema vanemteadur a-st 2014. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Natsioon, natsionalism ja muusika: Eesti näide” (koos Kanni Labiga; 2007, nr 11, lk 2343–2369) ning “Lõimumisest paguluses: Juhan Aaviku mälestuste põhjal” (2016, nr 6, lk 968–996).

KADRI TOOM. Pakendatud linn No 10 (2022)

LAULE JA LUULET

II

Ivar Puura

MAA JA VEE LIIT

Läbi voogava metsa ma tulen
kui lainete valged harjad
üle tulise mere

ma põlen
kui kalade punavad turjad

Ma lõõman kui tunglev viha
või tuskleva tumma tunne
selles tules on kirge

on iha
kui langeksin hullunud unne

Näe terve mu mets on rajus
kõik ta tüved on raugemas raotumaks
sügistormises lehtede sajus
näen viivuks su huuli paotumas

Tajun naeratust tardumas huultel
männitüvedel pisarais vaiku
mereväljadel iilanud tuulte
pisut kibedalt soolakat maiku

SA LASID MUL NÄGIJAKS SAADA

sel heledal kevadekuul
kui õitesse tärkava maaga
vallatles aasade tuul

Sa lasid mul rüübata peekrist
kus võlujook kobrutas sees
sa avasid ulmade ukse
ja rääkisid lillede keelt

Ma uskusin iga su sõna
ja väikestki puudutust
ja pikkadel ootuste hetkil
ma nägin su naeratust

Sealt terendas helendav rada
ja kõndimas selle pääl
ma nägin me vaelemaid varje
kui kõlas kellade hääl

Sa lasid mul nägijaks saada
sel vihmasel sügisekuul
kui lehtedevaibas maaga
kõneles metsade tuul

Sa lasid mul kuuljaks saada
et hingede kellade häält
ma kuulaksin üheskoos Maaga
säält ülevalt pilvede päält

ALL HELEDAIS KÜÜNLAIS KASTANIPUU

All heledais küünlais
kastanipuu
kord lehtede vahelt
leidsin su

Su suul oli helin
ja südames kell
kui põletas mind
su pilkude hell

Ma hingasin sära
su siiramalt näolt
ja tundsin
su tukslevat rinda
ma küsisin
kaunimalt unenäolt
kas seal olen
kuhu ei minda

Ja hetk oli ajatu
ruumitu viiv
nad seisid
ja tundsid
ja olid
niikaua kui paotus
öö varjav tiib
ja lahvatas
päevvalge tuli

All heledais küünlais
kastanipuu
taas lehtede vahele
peitsin su
ja sulgesin vihu
kus kirjas see salm
me hingede laulud
ja eludest valm

JANU

Mul joomata pihkude vahelt
jäi allikselge kristall
su sädelev pilkude ahel
kuukaarjate kulmude all

Kui rändaja allikal peatub
suu hõõgumas kuivusevalus
ta teab kuidas loodus on seatud
ja mõõdutut sõõmu ei palu

Et naeraks su huumavad huuled
et säraks su silmade allik
et heliseks hääl mida kuuled
peab taluma janu mu kallis

SAAREPIIGALE

Kus kõnnid kesk kadakaid karuseid
kesk vahuste lainete müha
kesk tärkavaid õisi januseid
mis hääletult hüüavad üha

Sa tule ja põlvita aasale
pilk ärkava liblika tiivul
on lilled selleks et õitseda
saad sinagi õieks sel viivul

Saad sinagi üheks rohuga
ja maaga mis lõhnab ja tärkab
ja mere ja lainetevahuga
kus hommikupäikene ärkab

Lõõb heledalt hõõguma silmapiir
kui hõõguks kõik seespoolgi valgust
nii ärkab suvi sus eneses
nii kuulutab päev oma algust

SA LOED NEID AMMUKOLTUND RIDU

Karikakarde vahel on viljad
valge linaga laua peal vaasis
istud tasa ja langetad silmad
vargsi käes hoides koltunud kaasi

Lehekülgede vahel on elud
nagu olid nad poolsada aastat
enne meid oma saatuse lelud
sama leegitsev, lõõmav ja laastav

ring on sündinud tunnetemeres
sinu hingele tuttavad pahed
justkui oleksid lihas ja veres
leidnud siit nende lehtede vahelt

iga rida on kängitset tunne
vaikne pihtimus, hüüe või soov
alatajude kaudu unne
sinu retkeisse selgitust toob

sellel ähmasel kaemuseretkel
katvaist kardinaist vabastet aega
kõik me otsime selgusehetke
kõik me püüame endasse kaeda

äkki maheda valguse kuma
mängib siiral ja pingestet näol
mõtlen, Ilu on loonud Jumal
suurel valgete lillede peol

SA TULID

ja su hele ring
mu ümber kokku löi

su soojusest
sai puudet hing
ja võbelema jäi

Sa tulid sõnatult
ja jäid
kesk vaikust pingestet

ruum vaikis kõlatult
siis näis
hää! kaikus hingestet

Me ümber kaikus
ja me pääl
üks viis kui ilmutus

siis keset vaikust
kumav hää!
ses ruumis silmutus

Meid lummas tasa
jäljes jälg
kui liikusime sää!

kolm päeva tasa
kuni nälg
meid leidis kalda pääl

Ma tulin veest
ja minu pääl
veel oli vetikmuru

kui taeva seest
veel helkis sää!
su ümber kullapuru

Sa tuled
ja su helge hing
mind puudutavat näib

su valgusest
saab lummav ring
mis taas mu ümber käib

TAHAKSIN MINNA
sinna kus pole
kiviste linnade müüre

tahaksin minna
sinna kus pole
seatud mõttetuid piire

Tahaksin sinuga
üheskoos hingata
rabade rohelist rahu

tahaksin sinuga
hingata vaikust
kirjude lehtede sadu

Tahaksin ärgata
hommikukarguses
kõndida kasteseid radu

tahaksin sõuda
kaugele järvele
läbi lainetevahu

Ärkava päikese
säravat tervitust
veepeeglist vaadata sooviks

loojuva päikese
helkivat kuma
palgeile püüda prooviks

Tormidest tuultest
ja sadudest läbi
tahaksin sinuga minna

tuled sa minuga
või jääd siia
kiviste müüride linna

ÜKS MÄLESTUSEKILD
on jäänud sellest päevast
kui esmakordselt vaatasin
su sügavaisse silmi
nägin järve
see järv vaatas mind
mu enese
silmade läbi
vaatad järve
ja järv vaatab sind
su enese silmade läbi

seal järve kaldal
on väike maja
ja tume mets
kust kaigub kauge kaja
hüüad laande
ja laas vastab sul'
su enese hääle läbi

on laane sügavuses
roheline aas
seal noppida võid
valgeid õisi oma sülle

küsid õielt
ja õis vastab sul'
et on keegi kes sinust hoolib

seal järve kaldal
laotub sügav sinav taevas
ja taeva serval
sõudvad valged pilvelaevad
mõtled pilvest
ja pilv vastab sul'
su enese mõtete läbi

TALVEPÄIKE

Tõusvat päikeseketast
näitasid mulle
ja küsisid
miks nõnda verev on ta
miks juhatab lõõmates
taevasse tulle
läbi tuulte ja lume
see muusika

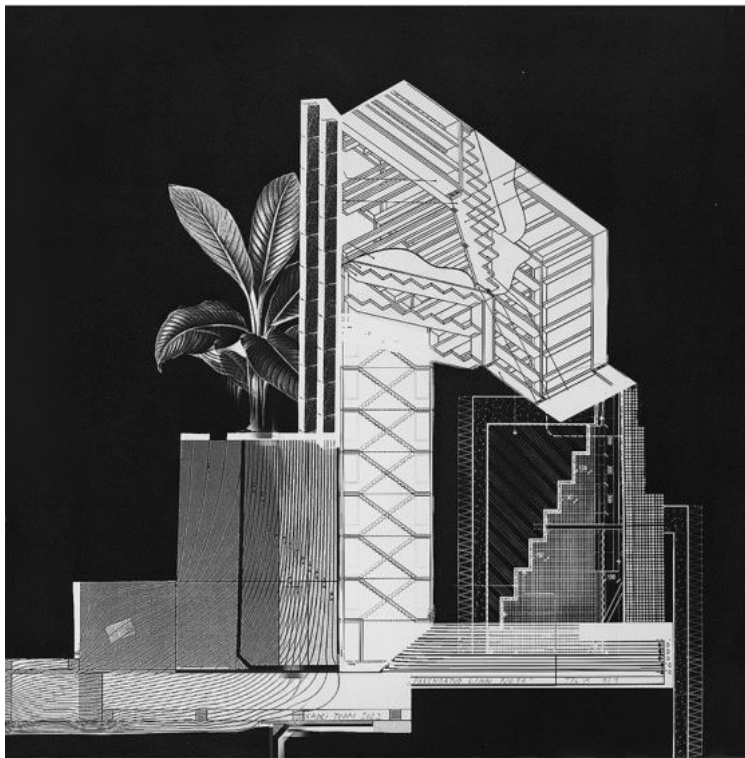
On taevases tules
igavik peidus
kõigi hetkede valgus
ja vari
ja kulg
hingeradade algus
ja hääbumiskarje
kui kustuva kiskja
lahkumisulg

Sadu kordi see tuli
eksleb me hinges
justkui otsides
lõplikku leidmiste teed
kuni kildudeks teravaiks
puruneb pingest
me joobumustest
uimastet meel

Nende kildude tahkudel
peegeldub Elu
ja vahedail servadel
välgatab Surm
kõigi hetkpildimustrite
ajatu llu
kõigi kaotuste valu
ja leidmiste hurm

IVAR PUURA (1961–2012) geoloog (paleontoloog), filosoofiadoktor 1996 (Uppsala Ülikool). *Akadeemias* on tema esimene luulevalik ilmunud 2021. aastal (nr 8, lk 1454–1462).

Luuletuste dateeringud: “Maa ja vee liit” (Telšiai, 1983); “Sa lasid mul nägijaks saada” (Jaapani meri, 1985); “All heledais küünlais kastanipuu” (Kadriorg, 1986); “Janu” (Tartu, 1986); “Saarepiigale” (Hiiumaa, 1986); “Sa loed neid ammukoltund ridu” (Tartu, 1987); *** “Sa tulid” (7. märts 1989).

KADRI TOOM. Pakendatud linn No 11A (2022)

SÜVAKOHANEMINE: KLIIMATRAGÖÖDIA TEEJUHT

Jem Bendell

Tõlkinud Priit-Kalev Parts

AUTORI MÄRKUSED ARTIKLI UUENDATUD
VERSIOONI KOHTA

Kaks aastat pärast käesoleva artikli esmakordset avaldamist on see kirjatöö suunanud sadu tuhandeid inimesi oma tööd ja elu ohtliku kliimamuutuse taustal ümber hindama. On sündinud platvorm, kogukond ja liikumine meie tragöödiaga kohanemiseks: süvakohanemise liikumine. See koosneb inimestest, kes usuvad, et suuremas osas maailmast on lähikümnendel kliimamuutusest tingitud ühiskondlik kollaps kas tõenäoline, vältimatu või juba alanud. Süvakohanejad tegutsevad selle nimel, et vähendada kahju, päästa, mis päästa annab, ja luua eeldusi tulevikuks, leides sel teekonnal rõõmu ja kogedes elu mõttekust. Liikumine on levinud isiklike kontaktide kaudu, sest ma pole püüdnud süvakohanemist massimeedia kaudu aktiivselt propageerida, vaid olen selle asemel keskendunud võrgustiku arengu toetamisele.

Kui ma selle artikli 2018. aasta juulis avaldasin, ei teadnud ma veel, et väljaspool juhtimisteadust on ühiskonna kokkuvarisemise võimalikust ja väljavaadet palju käsitletud. Kahe viimase aasta jooksul on suur hulk teadlasi jõudnud järeldusele, et ühiskondlik krahh on kõige tõenäolisem tulevikustsenaarium. Tundub siiski, et just minu artikkel on omandanud märgilise staatuse paljude kriitikute hulgas, kelle arvates kollapsi

“Deep Adaptation: A Map for Navigating Climate Tragedy”.
Algversioon avaldatud 27. juulil 2018; teine, täiendatud versioon
27. juulil 2020.

Avaldame autori loal.

ettekuulutajad ruttavad sündmustest ette. Seetõttu otsustasin 2020. aastal avaldada artikli uuendatud versiooni.

Olen alget teksti ainult kergelt toimetanud, püüdmata hõlmata kõiki viimase kahe aasta jooksul ilmunud kollapsiteemalisi teadusuurimusi. Olen teinud vaid täpsustusi ja parandusi. Artikkel on seega endist viisi suunatud esialgsele sihtrühmale — neile, kes tegelevad äri sektori kestlikkusega. Seetõttu ei leia siin käsitlemist paljud olulised küsimused, nagu vaesus, inimõigused, humanitaarabi, õiguskord, kohalikustamine,¹ rahanduspoliitika, sooline ja rassiline võrdõiguslikkus ning dekoloniseerimine. Need teemad on mulle alati olulised olnud ja on ka edaspidi; käsitlen neid näiteks oma kodulehel www.jembendell.com.

Et ma ei ole kliimateadlane ega Maa kui süsteemi uurija, eelistan keskenduda muudele teemadele. Seepärast kutsun üles kõiki lugejaid, kel on mõne siin avaldatud mõtte kohta oma arvamus, avalikult suhtlema ja artikli Google'i dokumendina vormistatud versiooni kommenteerima.²

AVALDAMISLUGU

Suurbritannia Cumbria ülikooli juhtimise ja jätkusuutlikkuse instituudi (IFLAS) teemaartiklite sari (*Occasional Papers*) on mõeldud teadlaste ja praktikute vahelise arutelu edendamiseks teemadel, mis on olulised meie töötajatele ja üliõpilastele. Tavaliselt kasutatakse seda tagasiside saamiseks enne artikli esitamist mõnele teadusajakirjale. Näiteks sarja esimene väljaanne professor Jem Bendelli ja professor Richard Little'i sulest leidis hiljem avaldamist ajakirjas *Journal of Corporate Citizenship*. Käesoleva artikli lükkasid aga ajakirja *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal* retsensendid tagasi, nõudes oluliste muudatuste tegemist, mida autor pidas kas võimatuks või kohatuks. Võimatuks seepärast, et käsitletava teema puhul eeldab nõue tugineda olemasolevatele teadustulemustele seda, et maailmas leiduks juba publikatsioone ökoloogilistel põhjustel toimunud ühiskondliku kollapsi kohta. Kirjanduse läbivaatamine näitas, et sellist uurimistööd juhtimis-teaduse valdkonnas tehtud ei ole. Ja teiseks kohatuks, sest retsensentide

¹Ingl *relocalization* — ühiskonna ümberehitamine põhimõttel, et eelistatakse kõike kohalikku (toit, energia, raha, võim, kultuur jm). *Toim.*

²Seda saab teha aadressil <https://docs.google.com/document/d/10wWF94aQEmZF12IwK6H1igtsI6IZsDpq2IfaKeMq4jg/edit>. *Aut.*

nõue lugejaid “lähitulevikus ees ootava vältimatu ühiskonna kokkuvarisemisega” mitte hirmutada kujutab endast üht tsensuuri vormi, mille esinemist jätkusuutliku majanduse kogukonnas siinne artikkel tõdeb ja analüüsib. Autori kiri ajakirja toimetajale koos mõningate märkustega anonüümsetele retsensentidele on lisatud artikli lõppu.³

KOKKUVÕTE

Käesoleva programmilise kirjutise eesmärk on anda lugejatele võimalus oma töö ja elu ümber hinnata, võttes arvesse lähitulevikus aset leidvat kliimamuutusest tingitud ühiskondlikku kollapsit, mida vältida pole minu arvates võimalik.

Analüüsin akadeemiliste ajakirjade ja teadusasutuste otseallikate põhjal värskeid andmeid kliimamuutuse ja selle kohta, millist mõju avaldab see meie ökosüsteemidele, majandusele ja ühiskonnale.

Minu järeldus on, et lähemas tulevikus saabub ühiskondlik kollaps, millel on tõsised tagajärjed lugejate elule. Artikkel ei tõesta kokkuvarisemise vältimatust, sest selleks tuleks vaadelda veel paljusid sotsiaalseid, majanduslikke, poliitilisi ja kultuurilisi tegureid; küll aga tõestatakse siin, et selle teema tõstatamine on pakiline ja tähtis. Käsitlen mõningaid põhjusi, miks kollapsit eitatakse, iseäranis säästva arengu uuringute ja rakenduste valdkonnas, ning miks seetõttu arutelud selle üle neis valdkondades seni puuduvad.

Visandan artiklis kollapsiteadlikkusest tuleneva uudse metaraamistiku uurimistööks, institutsionaalseks tegevuseks, isiklikuks arenguks ja poliitikakujunduseks; ma nimetan seda raamistikku süvakohanemise platvormiks. Süvakohanemise võtmetahud on säilenõtkus,⁴ lahtilaskmine, taastamine ja lepitamine. See platvorm ei täienda olemasolevat “kliimamuutustega kohanemise” uurimisvaldkonda, sest erinevalt sellest lähtub ta eeldusest, et praeguseks on ühiskonna kokkuvarisemine tõenäoline, vältimatu või juba käimas.

Autori arvates on see nn jätkusuutliku juhtimise uuringute valdkonnas üks esimesi töid, milles järeldatakse, et kliimast tingitud ühiskondlik kollaps peaks praegu olema kõigi inimeste peamine mure, ning kutsub seepärast teadlasi üles uurima, mida see tõsiasi tähendab.

³Siin jääb kiri siiski avaldamata, sest ei kuulu otseselt teema juurde. *Toim.*

⁴Ingl *resilience*. Sõnaveebi järgi on säilenõtkus inimese (või elusüsteemi) võime kohaneda, toimida ja taastuda ka rasketes või ootamatutes oludes. *Toim.*

TOETUSEKS LUGEJALE

Loetelu lugemisvarast, taskuhäälingutest, videotest ja võrgustikest, mis aitavad lugejal sellest artiklist johtuvate emotsioonidega toime tulla, on kättesaadav aadressidel www.jembendell.com ja www.deepadaptation.info.

SISSEJUHATUS

Kas jätkusuutliku arengu eestvedajad ja uurijad — ma ise kaasa arvatud — saavad edasi töötada ning seejuures eeldada või loota, et kliimamuutust on võimalik aeglustada või sellele reageerida niisugusel määral, et see võimaldaks meie tsivilisatsioonis püsima jääda? Ühel hetkel ei suutnud ma enam eirata ekraanilt minuni voogavat häirivat teavet ja otsustasin mõned kuud vabaks võtta, et analüüsida kliimateaduse kõige värskemaid andmeid. Kui minus hakkas küpsema järelalus, et enam me seda eeldada või loota ei saa, esitasin järgmise küsimuse. Kas kestliku arengu alal töötavad inimesed on kaalunud võimalust, et keskkonnakatastroofi ära hoida on liiga hilja, ja küsinud endalt, mida see tähendab nende tööle? Kiire kirjanduse läbivaatus näitas, et minu kolleegid pole avaldanud töid, mis oleksid seda võimalust käsitlenud või sellest väljavaatest lähtunud. Ja see viis mind kolmanda küsimuseni: miks kestliku arengu spetsialistid ei uuri küsimust, mis on ometigi põhjaneva tähtsusega nii meie valdkonna kui ka isikliku elu seisukohast? Uurisin seda psühholoogiliste analüüside, kolleegidega toimunud vestluste ning keskkonnakaitsjate sotsiaalmeediaarutelude põhjal, samuti vaagisin iseenda senise vaashoituse põhjusi. Leidnud, et keskkonnakatastroofi vallandatud ühiskondliku kokkuvarisemise tagajärgede arutelu on vaja edendada, jõudsin neljanda küsimuseni: kuidas kollapsist sotsiaalmeedias räägitakse? Tuvastasin mitmesuguseid mõtestusviise ja sellest tulenevalt küsisin endalt, kuidas aidata inimestel orienteeruda selles äärmiselt raskes küsimuses. Vastamiseks tuginesin oma 25-aastasele kestliku arengu valdkonna lugemusele ja kogemustele, visandades platvormi, mida ma nimetan süvakohanemiseks kliimamuutusega.

Nende viie küsimuse tulemuseks ongi siinne kirjatöö. Artikkel ei kujuta endast panust ühtegi konkreetsesse kestliku halduse

ega avara poliitikavaldkonna kirjanduse või praktika kogumisse. Pigem küsimärgistab see kõnealuse valdkonna alused. Kliimamuutusega kohanemist käsitlevad uuringud ning sellealane poliitika ja praktika lähtuvad eeldusest, et kliimamuutuse mõju meie füüsilisele, majanduslikule, sotsiaalsele, poliitilisele ja psühholoogilisele seisundile on haldusküsimus. Seevastu siinse artikli panus kestliku halduse tulevikku võib samavõrd seisneda sealt millegi äravõtmises kui juurdepanekus. On vaja, et lugeja võtaks aega astuda paar sammu tagasi ja kaaluda, mis siis, kui nendel lehekülgedel esitatud analüüs vastabki tõele; lubaks endale lei-na, leiaks mahti üle saada meile kõigile tüüpilistest hirmudest, et leida mõtet uutes olemise ja tegutsemise viisides. See uus mõte võib kätkeda akadeemilises tegevuses või halduses — või ka mõnes muus valdkonnas, kuhu niisugune äratundmine lugeja viib.

Esmalt selgitan lühidalt, miks juhtimisteaduses on nii vähe tegeldud keskkonnakatastroofist tingitud ühiskondliku krahhiga, ning annan ülevaate asjakohastest kirjatöödest. Määratlen ühiskondlikku kollapsit kui meie tavapäraste elatusvahendite, peavarju, turvalisuse, naudingute, identiteedi ja elu mõtte allikate lõppu suuremal või vähemal määral. Teiseks teen kokkuvõtte viimaste aastate kliimateaduse leidudest, mis minu hinnangul on kõige olulisemad, ja sellest, kuidas see teave sunnib üha enamaid inimesi järeldama, et seisame lähiajal silmitsi suurte murrangutega. Kolmandaks näitan, et see vaatenurk on elukutseliste keskkonnakaitsjate seas tagaplaanile surutud, ning kutsun neid üles järele mõtlema, kas mitte poleks aeg peavooluvaaatetest loobuda. Neljandaks annan ülevaate sellest, kuidas asjaomastes sotsiaalvõrgustikes mõtestatakse olukorda, et seisame silmitsi kokkuvärisemise, katastroofi või väljasuremisega, ning milliseid tundeid ja mõtteid selline väljavaade vallandab. Viiendaks visandan süvakohanemise platvormi suunamaks mõttevahetust selle üle, mida siis teha, kui oleme endale aru andnud, et kliimatragöödia on käes. Lõpetuseks esitan mõned ettepanekud, mida süvakohanemise platvorm võiks tähendada jätkusuutliku arengu uurimise ja õpetamise seisukohast.

Teadlaste ja juurdlevate praktikutena on meil võimalus ja kohustus peale selle, mida nõuavad meie tööandjad ja kutseala nor-

mid, ka mõelda oma töö mõtte üle ühiskonnas laiemalt. Olen teadlik sellest, et paljude arvates on teadlastest vastutustundetu öelda välja, et peatne ühiskonna kokkuvarisemine on vältimatu, sest see võib võtta lugejatelt eluisu või mõjutada nende vaimset tervist. Minu uurimistöö ja kogemus, mida ma artiklis ka puudutan, näitavad täpselt vastupidist. On vastutustundlik tuua see analüüs päevavalgele ja kutsuda inimesi (ma ise kaasa arvatud) üles üksteist toetama selle tagajärgedega tegelemisel, sealhulgas toimetulekul muutuste psühholoogiliste ja vaimsete mõjudega.

KAHU SEE UURIMUS AKADEEMILISES MAAILMAS KUULUB?

Käsitledes kliimamuutust ja selle negatiivset mõju inimühiskonnale, on kombeks paigutada see konteksti. Sageli leitakse, et kõige parem oleks seda muu infoga tasakaalustada. Et kliimaseisund on niivõrd negatiivne, tuuakse selle teabe kompenseerimiseks tih-tipeale esile keskkonnakaitse alal tehtud edusamme. Nii talitab in-formeeringut ja arutlev vaim. Kuid see loogika ei ole asjakohane, kui positiivne teave ei muuda olukorda, mida kirjeldab negatiiv-ne teave. Nii näiteks poleks mõistlik vahetada Titanicu kapteniga mõtteid White Star Line'i kompanii tervishoiu- või turvapoliitika edusammude üle, kui laev parasjagu Põhja-Atlandi jäästesse voogudesse vajub. Aga kuivõrd "tasakaalustamine" on kliimatragöödia ulatuse ja kiiruse käsitlemisel hea tava, toon esmalt välja positiivsed uudised.

Kahtlemata on viimastel aastakümnetel keskkonnaküsimus-tes tehtud mõningaid edusamme alates saastamise vähendamisest ning lõpetades elupaikade kaitse ja jäätmekäitlusega. Viimasel kahekümnel aastal on tehtud suuri jõupingutusi, et vähendada süsinikdioksiidi saastekogust; see on olnud osa kliimameetmetest, mida ametlikult nimetatakse "leevenduseks" (Aaron-Morrison jt 2017). Süsihappegaasi õhku paiskamise valdkonnas ja üldse kliimapoliitikas on ette näidata hulk edusamme alates teadlikkuse parandamisest ja muudatustest seadustes kuni tehniliste uuendus-teni (Flannery 2015). Aga vaja on astuda pikema ja kiiremaid samme. Sellele aitab kaasa 2015. aasta detsembris valitsustevahe-

lisel kliimakonverentsil COP21 saavutatud kokkulepe ja asjaolu, et Hiina suhtub teemasse märkimisväärse tõsidusega. On ülimalt tähtis neid jõupingutusi toetada ja laiendada. Peale selle võetakse tarvitusele üha tõhusamaid abinõusid kliimamuutusega kohanemiseks, arendatakse planeerimisseadustikku, ehitatakse tulvatõkkeid ja niisutussüsteeme (Singh jt 2016). Kuigi kõik need jõupingutused on kiiduväärsed, ei ole neist üleüldise kliimatragöödia käsitlemisel kasu.

Olemasolevate kestliku majanduse teooriate asemel keskendub siinne artikkel nähtusele endale. Kõnealune nähtus ei ole mitte kliimamuutus kui selline, vaid kliimamuutus aastal 2018, mille kohta ma teadusuuringute ülevaate põhjal väidan, et selle tõttu variseb ühiskond lähemas tulevikus kokku. Lünk kirjanduses, mille täitmiseks see kirjatöö teeb loodetavasti esimese sammu, seisneb selles, et juhtimisuuringute ja halduspraktika valdkonnas puudub igasugune arutelu tõsiasja üle, et kujutelm kliimaprobleemist kui millestki lahendatavast või ohjeldatavast on oma aja ära elanud. Ajakirjas *Sustainability Accounting Management and Policy Journal*, kuhu käesoleva artikli algselt esitasin, ei ole seda küsimust varem käsitletud, välja arvatud minu enda kaasautoruses (Bendell jt 2017). Kolm artiklit mainivad kliimamuutusega kohanemist möödaminnes ning ainult üks keskendub sellele seoses põllumajanduslike niisutussüsteemidega (Fragoso, Noéme 2018).

Organisation and Environment on juhtiv ajakiri, mis on pühendatud kliima ja organisatsioonide omavahelistele mõjudele ning kus alates 1980. aastatest on käsitletud neid teemasid nii filosoofilisest kui ka teoreetilisest vaatenurgast. Ajakiri pole siiski avaldanud ühtki artiklit, mis käsitleks ökokatastroofist tingitud ühiskondliku kollapsi teoreetilisi või praktilisi aspekte.⁵ Kolmes artiklis mainitakse kliimamuutusega kohanemist. Neist kahe pu-

⁵Kogu ajakirja andmebaasis sisalduva teksti läbivaatamine näitas, et mõisteid “keskkondlik kollaps” (*environmental collapse*), “ühiskonna kollaps” (*social collapse*) ja “ühiskondlik kollaps” (*societal collapse*) on igaihte mainitud ühes artiklis. Majanduse kokkuvarisemist on mainitud ühes ja inimese väljasuremist kahes artiklis. Keskkonnakatastroofi

hul on kohanemine vaid kontekstiks ja artiklite teravik on suunatud muudele teemadele, nimelt sotsiaalsele õppimisele (Orsato jt 2018) ja võrgustikõppele (Temby jt 2016). Ainult ühe artikli keskmes on kliimamuutusega kohanemine ja selle mõju organisatsioonile. Kujutades endast küll kasulikku kokkuvõtet sellest, kui keeruliseks teeb kliimamuutus juhtimise, ei vaadelda artiklis siiski ulatusliku ühiskondliku krahhi tagajärgi (Clément, Rivera 2016).

Väljaspool juhtimisteadust on kliimamuutusega kohanemist käsitletud laialdaselt (Lesnikowski jt 2015). Näiteks Google Scholar annab otsingule “kliimamuutusega kohanemine” [*climate adaptation*] üle 40 000 vastuse. Siin artiklis püstitatud küsimustele vastamiseks ma seda valdkonda siiski läbi ei vaata. Miks? Vastus on, et kliimamuutusega kohanemise uurimisvaldkond lähtub eeldusest, et praegused ühiskonnad seisavad silmitsi hallatavate kliimahäiretega ning jäävad püsima sellisena, nagu nad on (samas). Ka süvakohanemise kontseptsiooni kohaselt on ühiskondlik muutus vajalik. Kuid otsustav erinevus seisneb selles, et süvakohanemise lähtepunktiks on ühiskondliku kollapsi vältimatus.

Alles pärast artikli algversiooni avaldamist 2018. aastal on minuni jõudnud teadmine sellistest uurimisvaldkondadest nagu katastroofiohud, eksistentsiaalsed ohud ja “kollapsoloogia” (Servigne, Stevens 2020). Soovitan lugejatel selle kirjavaraga tutvuda. Harin end ka ise sel alal edasi. Siinne artikkel nende valdkondade teadmisi siiski ei sisalda.

MEIE MITTELINEAARNE MAAILM

Ma ei käsitle siin artiklis kogu uusimat kliimateadust. Olen siiski läbi vaadanud viimaste aastate sellealase teaduskirjanduse ja ohtralt ebamäärasust sisaldavate teemade puhul otsinud andmeid otse uurimisasutustest. Järgnevas peatükis võtan kokku leiud, millel põhineb siinse artikli aluseeldus: on aeg hakata mõtlema, mida

nimetatakse 12 artiklis. Nende artiklite lugemine näitas, et kollapsit pole neis uuritud. *Aut.*

õieti tähendab, et on juba liiga hilja ära hoida üleilmset keskkonnakatastroofi, mis leiab aset veel praegu elavate inimeste eluajal.

Tõendid maakera temperatuuri tõusu kohta on vaieldamatud. 136 aasta pikkuse vaatlusperioodi 18 kõige soojemast aastast 17 on olnud pärast 2001. aastat ja üleilmne temperatuur on alates 1880. aastast tõusnud 0,9 °C võrra (NASA/GISS 2018). Kõige üllatavam soojenemine on toimunud Arktikas, kus 2016. aasta temperatuur maapinnalähedases õhukihis oli 2,0 °C kõrgem kui 1981.–2010. a keskmine, ületades varasema, 2007., 2011. ja 2015. aastast pärit rekordi 0,8 °C võrra. See tähendab 3,5 °C tõusu alates ülestähenduste algusest 1900. aastal (Aaron-Morrison jt 2017).

Neid andmeid on üsna lihtne koguda ja neid eriti ei vaidlustata, nii et need jõuavad kiiresti akadeemilistesse väljaannetesse. Kuid selleks et aimu saada, milline on niisuguse soojenemise mõju keskkonnale ja ühiskonnale, on vaja reaalasjas andmeid praeguse olukorra ja suundumuste kohta, mida need võivad esile kutsuda. Kliimamuutus ja selle mõju on viimastel aastatel olnud märkimisväärne. Seetõttu tuleb olukorra hindamiseks pöörduda otse uurimisasutuste, teadlaste ja nende veebilehtede poole, et saada kõige värskeimat teavet. Nii olen küll kasutanud akadeemiliste ajakirjade artikleid ja ÜRO Valitsustevahelise Kliimamuutuste Nõukogu ehk IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) aruandeid, kuid pole nendega piirdunud, sest eriti just aruanded valmivad väga aeglaselt. IPCC on teinud kasulikku tööd, kuid tema viimaste aastakümnete tegevus näitab, et paljude silmapaistvate kliimateadlaste prognoosid on olnud tunduvalt täpsemad ning IPCC on muutuste tempot märkimisväärselt alahinnanud (Spratt, Dunlop 2018; Herrando-Pérez jt 2019). Nii mõnedki teadlased on jõudnud järeldusele, et kliimamuutus toimub tunduvalt kiiremini, kui prognoosib IPCC (Xu jt 2018). Näiteks on IPCC hinnanud, et 2030. aastaks on tõenäosus ületada üleilmset soojenemist 1,5 °C piiri 17%. Sellega alahindas IPCC mõningaid võtmetegureid, mis “toovad hinnangu temperatuuri tõusu kohta 1,5 °C võrra juba 2030. aasta kanti, kusjuures 2 °C tase saavutatakse 2045. aastaks” (Xu jt 2018). Looduslikud kõikumised Vaikse ookeani piirkonnas “suurendavad tõenäosust, et 1,5 °C piiri

jäetakse 2025. aastaks seljataha, vähemalt 10%”, kirjutas IPCC. Selle “Vaikse ookeani ostsillatsiooni” lähem uurimine näitas, et kui see nihkuks positiivsesse soojenemisfaasi, “tooks see oodatavalt kaasa [1,5 °C soojenemise] piiri ületuse 2026. aasta paiku” (Henley, King 2017). Nii kõlab statistikažargonis sõnum, et see võib juhtuda isegi varem (loodetavasti siiski hiljem).

Seetõttu toetun siinses ülevaates muudele allikatele kui IPCC ja keskendun valdavalt andmetele alates 2014. aastast. Seda põhjusel, et kahjuks kajastavad sealtpeale kogutud andmed sageli keskkonna mittelineaarseid muutusi. Need on kliimamuutuste mõistmisel keskse tähtsusega kahel põhjusel. Esiteks johtub neist, et muutuse mõju on palju tormilisem ja rängem, kui lineaarsel projektsioonil põhinevad ennustused näitavad. Teiseks ilmneb neist, et muutused ei ole enam korrelatsioonis inimtekkelise süsinikuemissiooniga. Mittelineaarne muutus ei tähenda tingimata eksponentsiaalset muutust ning välistada ei saa looduslikke aeglustusi või pause. Sellised muutused nagu merepinna mittelineaarne tõus või merede jääkatte mittelineaarne vähenemine tulenevad siiski nii mastaapsetest võimendava tagasisidega protsessidest, et selliseid mittelineaarseid protsesse on mõistlik pidada peatamatuks. Teisisõnu kujutavad need endast niihästi “pidurdamatu kliimamuutuse” aspekte kui ka indikaatoreid.

Mida peetakse silmas pidurdamatu muutuse all? Kliima murdepunkte uurivad teadlased on leidnud, et “me võime juba olla ületanud künnise, mille järel tuleb terve kaskaad omavahel seotud murdepunkte” ja hakkab kandma Maad märksa kuumemas seisundisse. Teadlased on jõudnud järeldusele, et 2008. aastal tuvastatud 15 potentsiaalsest murdepunktist seitse paistavad olevat juba aktiveerunud, ehk teisisõnu, juba liikunud ennast ise võimendava ja pöördumatu muutuse rajale. Hiljem on neile lisatud veel kaks murdepunkti (Lenton jt 2019). Et kokku üheksa murdepunkti on juba aktiivsed ja omavahel vastastikku seotud, ongi mõistlik tähistada olukorda sõnaga “pidurdamatu”. Uued mudelid prognoosivad praeguste heitmekoguste juures selle sajandi lõpuks rohkem kui kuuekraadist soojenemist (Johnson 2019). Seega kui öeldakse, et pidurdamatu kliimamuutus võib olla alanud või et see

tõenäoliselt või kahtlemata on alanud, siis on tegemist tõepärase, mitte äärmusliku hinnanguga.

Laiema avalikkuseni on jõudnud Arktika soojenemine, sest see on hakanud kõrgemates atmosfäärikihtides destabiliseerima tuuli, nimelt jugavoolu ja polaarpöörist, mis omakorda on põhjustanud sooja õhu liikumist Arktikasse ja külma õhu liikumist lõunasse. 2018. aasta alguses tõusis temperatuur seal korraks 20 °C üle tolle kuupäeva keskmise (Watts 2018). Arktika soojenemine on toonud kaasa mere jääkatte erakordse vähenemise. Septembriku keskmine jääkate on alates 1980. aastast vähenenud 13,2% kümnendis, nii et praeguseks on kadunud üle kahe kolmandiku jääkihist (NSIDC/NASA 2018). Need andmed tekitavad veel rohkem muret asjaolu valguses, et vähenenud on ka jää paksus. Jää paksus on aga indikaator, mis kajastab jääkatte võimet vastu panna edasisele soojenemisele ja tormidele. Jääkate oli 2017. aastal õhem kui kunagi varem ja õheneb edasi (Kahn 2017).

Et jää peegeldab päikesekiirgust, siis ennustatakse, et Arktika muutumine jäävabaks soojendab kliimat märkimisväärselt. 2014. aastal hindasid teadlased, et selle muutuse toime oli tolleks ajaks samaväärne 25%-ga viimase 30 aasta jooksul atmosfääri paisatud CO₂ otsesest kliimat soojendavast mõjust (Pistone jt 2014). See tähendab, et isegi kui me kõrvaldaksime atmosfäärist veerandi viimase kolme aastakümne CO₂-saastest, ei teeks see ikkagi tasa Arktika merede jääkatte peegeldusvõime kaotust. Üks maailma silmapaistvamaid kliimateadlasi Peter Wadhams usub, et suvine jääkaaneta Arktika on lähiaastate küsimus. Kui see juhtub, on soojenemise positiivse tagasisideahela tõttu peaaegu kindel, et mõne aasta pärast on Arktika jääkatteta juba aasta ringi, mis Wadhamsi arvutuste järgi suurendab tõenäoliselt 50% võrra inimtekkelise CO₂ põhjustatud soojenemist (Wadhams 2016). Kui see peaks tõele vastama — leidub ka teadlasi, kelle hinnangul on selle mõju soojenemisele väiksem (Hudson 2011) —, siis muudab see mõtteuks nii IPCC arvutused kui ka ÜRO kliimamuutuste raamkonventsiooni eesmärgid ja ettepanekud. Aastatel 2002–2016 sulas Gröönimaa pinnalt ligikaudu 280 gigatonni jääd aastas, nii et saare madalamate piirkondade ja rannikualade jääkiht jäi 14 aasta jooksul kuni nelja meetri võrra

õhemaks (NASA 2018). Koos muu mandrijää sulamise ja vee soojuspaisumisega on see tõstnud maailmamere pinda keskmiselt umbes 3,2 mm aastas, mis 1993. aastast peale teeb kokku üle 80 mm (JPL/PO.DAAC 2018). On täheldatud, et IPCC on oma prognoosides merepinna tõusu alahinnanud, nagu ta üldse kaldub “eksistentsiaalseid kliimariske pisendama” (Spratt, Dunlop 2018). Värsked andmed näitavad, et tõusutrend on mittelineaarne (Malmquist 2018). See tähendab, et merevee tase tõuseb mandrijää sulamise mittelineaarset kiirenemise tõttu.

Need nähtused on ulatuslikumad ja äärmuslikumad, kui enamik viimaste aastakümnete kliimamudeleid käimasolevateks aastateks ennustas. Äärmuslikumad on need seepärast, et mudelid ei osanud arvestada, kui suurt mõju avaldab ilma heitlikkusele selliste nähtuste nagu jugavoolud ulatuslik muutumine (Kornhuber jt 2019). Praegused keskmised temperatuurid kompavad kõikjal maailmas prognooside ülemist serva. Selmet jääda ootama teaduslikku üksmeelt viimaste kümnendite trendide suhtes, on mõistlik võtta viimaseid aastaid kui uut normaalsust. “2020. aasta juunile eelnenud kaheteistkümmne kuu keskmine temperatuur oli ligi 1,3 °C kõrgem [tööstuseelse ajastu] tasemest”, millest lähtudes määratleb IPCC oma 1,5 °C ja 2 °C künnisväärtusi⁶ (Copernicus... 2020). Need mõõtarvud vastavad mittelineaarsetele keskkonnamuutustele, millel oleks kontrollimatu mõju asustatud aladele ja põllumajandusele ning see omakorda mõjutaks komplekselt sotsiaalseid, majanduslikke ja poliitilisi süsteeme. Naasen nende suundumuste tagajärgede juurde pärast seda, kui olen loetlenud mõningaid juba tuvastatud mõjusid.

Me näeme juba praegu ookeanide ja atmosfääri soojustasakaalu muutuse mõju tormide, põudade ja üleujutuste sagedusele ja tugevusele ning pooluste kiiret soojenemist (Herring jt 2018). Soojemad polaaralad toovad kaasa väiksema temperatuurigra-

⁶Neid näitajaid nimetab IPCC oma ettekandes “Üleilmne soojenemine 1,5 °C”, kus on öeldud: “Kui ülemaailmne soojenemine piirduks 1,5 °C-ga 2 °C asemel tööstuseelse tasemega võrreldes, teeks see märksa lihtsamaks paljude säästva arengu eesmärkide saavutamise” (www.ipcc.ch/sr15). *Toim.*

diendi pooluste ja väiksemate laiuskraadide vahel, mistõttu jūgavoolud nõrgenevad ja muutuvad lainjamaks, tekitades rohkem blokeerivaid kõrgrõhualasid,⁷ mis tingivad äärmuslikke ilmastikunähtusi (Kornhuber jt 2019). Me näeme negatiivset mõju põllumajandusele. Möödunud sajandi jooksul vähendasid kliimamuutused põllukultuuride saagikuse kasvu 1–2 protsenti kümnendis (Wiebe jt 2015). ÜRO Toidu- ja Põllumajandusorganisatsioon teatab, et kliimamuutustest tulenevad ebaharilikud ilmastikunähtused lähevad aastas maksma miljardeid dollareid, ja need kulud kasvavad eksponentsiaalselt. Praegu arvutatakse mõju rahas, kui esmatahtsad on hoopis tagajärjed toidu kättesaadavusele (FAO 2018). Samuti näeme mõju mereökosüsteemidele. Umbes pooled maailma korallriffidest on viimase 30 aasta jooksul surnud; see on tingitud küll paljude asjaolude koosmõjust, kuid peamine on siiski kõrgem veetemperatuur ja ookeanivee hapestumine tingituna suuremast CO₂-sisaldusest (Phys.org 2018). 2016. aastale eelnenud kümnendi jooksul sidus Atlandi ookean 50% rohkem süsihappegaasi kui varasemal kümnendil, mis mõõdetavalt kiirendas ookeani hapestumist (Woosley jt 2016). Samasugused protsessid toimuvad kõikides ookeanides. Hapestumine kahjustab mere toiduahela esimesi lüüsid,⁸ vähendades kõikjal maailmas kalapopulatsioonide võimet end taastoota (Britten jt 2015). Ookeanide soojenemine kahandab juba praegu osa kalaliikide populatsioonide suurust (Aaron-Morrison jt 2017). Kõik see ohustab inimkonna toiduturvalisust, kuid peale selle oleme piirkonniti tunnistajaks sääskede ja puukide kaudu levivate viiruste hulga eksponentsiaalsele kasvule, sest temperatuur muutub neile üha soodsamaks (European... 2018).

⁷Blokeerivaks nimetatakse kõrgrõhualasid, mis ulatuvad suurde kõrgusse ja püsivad peaaegu paigal, tõkestades nõnda tsüklonite liikumise. *Toim.*

⁸S.t fütoplanktonit ja vetikaid. *Toim.*

VAADATES TULEVIKKU

Enamik kirjeldatud muutusi ongi juba käes ja isegi edasise süvenemiseta mõjutavad nad meie ökosüsteeme, mulda, merd ja ühiskonda aina edasi. Tulevasi muutusi on raske ennustada. Kuid veel raskem on neid ennustamata jätta. Sest parasjagu tuvastatavad muutused vastavad 1990. aastate alguses tehtud prognooside kõige hullemale otsale; see oli aeg, mil ma esimest korda õppisin tudengina Cambridge'i ülikoolis kliimamuutusi ja mudelipõhiseid kliimaprognoose. Praegused mudelid viitavad tormide hulga ja võimsuse suurenemisele (Herring jt 2018). Need ennustavad normaalse põllumajanduse kahanemist, teravilja masstootmise muutumist küsitavaks põhjapoolkeral ja hootisi häireid riisi tootmises troopikas. Hiinas ennustavad need riisi-, nisu- ja maisisaagi vähenemist vastavalt 36,25%, 18,26% ja 45,10% käesoleva sajandi lõpuks (Zhang 2017). Naresh Kumar jt (2014) prognoosivad peavoolu kliimamuutusenaariumide teostumise korral nisu saagikuse vähenemist Indias 2050. ja 2080. aastateks vastavalt 6–23% ja 15–25%. Korallide hävimine ja mere hapestumine vähendab prognooside kohaselt kalanduse tootlikkust rohkem kui poole võrra (Rogers jt 2018). Meretaseme tõusu kiirus viitab sellele, et varsti võib tõus muutuda eksponentsiaalseks (Malmquist 2018), mis tekitab tõsiseid probleeme sadadele miljonitele rannikualadel elavatele inimestele (Neumann jt 2015). Keskkonnateadlased kirjeldavad praegust ajastut kui planeedi Maa ajaloo kuuendat massilise väljasuremise lainet, kusjuures see laine on meie enda põhjustatud. Umbes pooled taime- ja loomaliigid maailma liigirikkaimates kohtades on kliimamuutuse tõttu väljasuremisohus (World Wildlife... 2018). Maailmapank teatas 2018. aastal, et peale miljonite rahvusvaheliste põgenike vastuvõtmise peavad riigid valmistuma ka selleks, et kliimamuutuse mõju tõttu tuleb riigisiselt ümber asustada üle 100 miljoni inimese (Rigaud jt 2018).

Hoolimata sellest et teie, mina ja enamik meie tuttavaid keskkonnateemadega tegelevaid inimesi on juba kursis selle ülemaailmse hädaolukorraga, aitab kordamine seda ummikseisu kainelt aktsepteerida. Osa kommentaatoreid kirjeldab selle tõdemuse valguses meie aega kui uut inimtekkelist geoloogilist ajastut — ant-

ropotseeni (Hamilton jt 2015). Teised järeldavad, et peaksime mõtlema, mida tähendab elu ebastabiilses kestlikkusejärgses olukorras (Benson, Craig 2014; Foster 2015). See kontekst on väärt meenutamist, sest selle põhjal saab hinnata kõigi nende kiiduväärsete jõupingutuste mõttekust või mõttetust, mida viimase kümnenendi jooksul on tehtud ja teaduskirjanduses ka kajastatud. Katsum nüüd sellest laiemast kontekstist kokkuvõtte teha, sest see võib hakata raamistama meie tulevast kestlikkuse nimel tehtavat tööd.

Poliitiliselt aktsepteeritud teaduslik konsensus on, et üleilmse õhutemperatuuri tõus peab jääma alla 2 °C, hoidmaks ära ohtlikke ja kontrollimatuid tagajärgi, mis tooksid kaasa massilise näljahäda, epideemiad, üleujutused, tormikahjustused, põgenikevoolu ja sõjad. Valitsused leppisid selles kokku paljude siseriiklike ja rahvusvaheliste huvirühmade, ennekõike suurkorporatsioonide surve all. Niisiis pole see arv, mida teadlased tingimata soovitaksid, sest kahekraadise ülemaailmse temperatuuritõusu korral hävineksid ikkagi paljud ökosüsteemid ja tekiks palju riske (Wadhams 2018). IPCC leppis 2013. aastal kokku, et kui maailm ei hoia edasist inimtekkelist süsinikuheitme mahtu allpool 800 miljardi tonni taset, siis globaalne soojenemine tõenäoliselt ei jää alla kahe kraadi. See jättis inimkonnale põletamiseks veel umbes 270 miljardit tonni süsinikku (Pidcock 2013). Kogu maailma aastane süsiniku saastekogus on umbes 11 miljardit tonni (ehk 37 miljardit tonni CO₂). Need rehkendused tekitavad muret, kuid jätaavad siiski mulje, et meil on muutusteks aega vähemalt kümme aastat. Majandussüsteemid muutuvad märkimisväärselt aeglaselt, mis tähendab, et kui me juba praegu ei ole saastemahu drastilise vähendamise teel, siis on CO₂ normi piiresse jäämine ebatõenäoline. Kuivõrd 2017. aastal suurenes CO₂ saastemaht 2%, ei saa pöördest süsinikuvaba majanduse poole veel rääkida (Canadell jt 2017). Niisiis ei ole me oma heitmetega alla kahe tõusukraadi rajal. IPCC süsinikukvoot on vastuoluline nii või teisiti. Ühe teadlaste arvutuste järgi alahindas IPCC metaaniheitme mahtu, mistõttu süsinikukvoot saab täis juba 2025. aastal (Knorr 2019).

Selle seisu tõttu on mõned eksperdid väitnud, et atmosfäärist tuleb hakata süsinikku masinatega eemaldama. Paraku tuleks sel-

leks praegust tehnoloogilist võimekust kahe aasta jooksul kaks miljonit korda suurendada ja seda kõike täielikult taastuenergia jõul ning olukorras, kus niigi on vaja saastekoguseid tohutult vähendada (Wadhams 2018). Bioloogilised süsiniku püüdmise viisid tunduvad hoopis paljutootavamad (Hawken, Wilkinson 2017). Näiteks puude istutamine, põllumuldade taastamine, meriheina ja vetikate kasvatamine võiks toimida ning sel oleks muidki keskkonnale ja ühiskonnale kasulikke külgi. Meriheina (Greiner jt 2013) ja adru (Flannery 2015: 41) kohta tehtud uuringud näitavad, et me võiksime atmosfäärist kohe püsivalt eemaldada miljoneid tonne süsinikku, kui teeksime tõsiseid jõupingutusi meriheinaväljade taastamiseks ja adru kultiveerimiseks. Kuigi selliste meetodite sidumistõhusust alles täpsustatakse, on see vähemalt mõnes keskkonnas märkimisväärne (Howard jt 2018). Uurimistöö ekstensiivse portsjonkarjatamise⁹ ehk holistliku karjapidamise vallas näitab, et õigesti majandatud karjamaad seovad süsinikku. Näiteks üks 2014. aastal tehtud uuring osutas, et holistlikule karjapidamisele üle läinud põllumajandusettevõtetes on mulla süsinikusisalduse aastane juurdekasv hektari kohta kaheksa tonni (Machmuller jt 2015). Maailmas kasutatakse umbes 3,5 miljardit hektarit maad karjamaadena ja söödakultuuride kasvatamiseks. Kui võtta lähtekohaks eelmainitud kaheksa tonni, siis suudaksime veerandi praegusest heitkogusest siduda isegi siis, kui ainult kümnendikul sellest pindalast mindaks üle holistlikule karjapidamisele. Ka taimekasvatuses võib otsekülvi meetodeid rakendades siduda kuni kaks tonni süsinikku hektari kohta aastast. Seega on ilmne, et süsinikuneutraalsuse saavutamiseks tuleb tegelda nii nende põllumajandussüsteemidega kui ka heitkoguste vähendamisega.

Ilmselgelt on põllumajanduse ümberkujundamiseks ja ökosüsteemide taastamiseks pakiliselt vaja laialdast ülemaailmset kampaaniat ja tegevuskava. Maailma põllumajanduses 60 aasta vältel toimunud arengu tagasipööramine saab olema hiigels-

⁹Karjapidamise meetod, kus karjal ei lasta mitte pidevalt ühel suurel väljal viibida, vaid tõstetakse selle piires võrdlemisi tihti koplisi koplise olenevalt sellest, mis seisukorras on maapind. *Tlk.*

projekt. See hõlmab ka väljaspool isoleeritud looduskaitsealaid paiknevate märgalade ja metsade tegelikku kaitse alla võtmist pärast aastakümnetepikkusi ebaõnnestunud katseid. Ent isegi kui tahe sellise muutuse elluviimiseks tekiks kohemaid, kahjustaks praeguseks juba kliimasüsteemidesse lukustunud soojenemine ja ebastabiilsus ökosüsteeme edasi, nii et nende meetoditega on atmosfääri süsinikusisaldust raske piirata. Oleme ökosüsteemid juba liiga segi paisanud. Seda karmi reaalsust ilmestavad hästi uurimistulemused, mille kohaselt isegi ulatuslik CO₂ eemaldamine atmosfäärist ei hoiaks ära tohutut kahju mereelustikule, mida ookeanide hapestumise kujul veel palju aastaid põhjustab vees lahustunud CO₂ (Mathesius jt 2015).

Kuigi inimese võimalused loodust süsiniku sidumisel aidata on piiratud, on planeet ise meid niikuinii aidanud. Maa on selle sajandi jooksul hakanud “rohetuma”, aeglustades tunduvalt süsihappegaasi sisalduse suurenemist atmosfääris. Taimed on hakanud kasvama kiiremini ja kogukamaks tänu suuremale CO₂ sisaldusele õhus ja kõrgemale temperatuurile, mis vähendab taime hingamisel eralduva CO₂ kogust. Seetõttu on viimasel kümnendil aastane õhku pidama jääva süsinikuheitme osakaal langedes ümmarguselt 50%-lt 40%-le. See protsess avaldab siiski vaid piiratud mõju, sest atmosfääri keskmine CO₂-sisaldus suureneb edasi ja ületas 2015. aastal 400 miljondikosa piiri. Kuna muutused aastaaegade iseloomus, äärmuslikud temperatuurid, üleujutused ja põuad hakkavad ökosüsteeme negatiivselt mõjutama, on karta, et üleilmse rohetumise toime aja jooksul väheneb (Keenan jt 2016).

Neist puhtlooduslikest ja inimese abistatud bioloogilistest protsessidest tulenev leevendus atmosfääri süsinikutasakaalus annab meie sünges olukorras mõningast lootust. Paraku tuleb nende protsesside raskesti hinnatavale mõjule vastu seada metaani kasvava heitmemahu samuti raskesti hinnatav, kuid oluline mõju. Metaan on CO₂-st hoopis tõhusam kasvuhoonegaas, kuid enne 2005. aastat alahinnati tugevalt selle mõju enamikus kliimamudelites ja veel varem jäeti üldse arvestamata. Hiljutised uurinud on tuvastanud ja ennustavad senisest märka suuremaid metaani heitmekoguseid (Farquharson jt 2019; Lamarche-Gagnon jt

2019; Nisbet jt 2019). 2016. aasta maailma metaanieelarve aruande autorid leidsid, et kui selle sajandi algusaastatel suurenes metaani sisaldus atmosfääris pelgalt u 0,5 miljardikosa aastas, siis 2014. ja 2015. aastal juba 10 miljardikosa. Tuvastati mitmesuguseid allikaid alates fossiilkütustest ja põllumajandusest kuni igikeltsa sulamiseni (Saunois jt 2016).

Arvestades selleteemaliste vaidluste rohkust teadusringkondades, võib olla vaieldav väita sedagi, et puudub teaduslik konsensus, millised on praegused metaaniheitme allikad, kui suur on oht, et maismaa- või merealusest igikeltsast vabaneb arvestatav kogus metaani, või millal see juhtuda võiks. Alles üsna hiljuti püüti selles üksmeelele jõuda ning tõdeti ühiselt, et metaani vallandumine on sajandite või aastatuhandete, mitte aga käesoleva kümnendi küsimus (Schuur jt 2015). Siiski rikkus üks detailne eksperiment selle konsensuse juba kolm aastat hiljem: selgus, et kui sulav igikelts jääb püsivalt märjaks, mis on tõenäoline, siis eraldab ta märkimisväärses koguses metaani juba mõne aasta jooksul (Knoblauch jt 2018). Nüüd paistab arutelu kalduvat sinnapoole, et kas sellises keskkonnas saavad areneda mikroorganismid, mis metaani ära söövad, ja kas nad jõuavad kohale õigel ajal, et vähendada kliimamõju.

Arktika merepõhja klatraatvormidest ehk külmunud metaani hüdraatidest vabanev metaan tekitab veel rohkem vaidlusi. 2010. aastal avaldas rühm teadlasi uuringu, milles hoiatas, et Arktika soojenemine võib metaani valla päästa sellises tempos ja ulatuses, mis oleks elule Maal katastroofiline, sest põhjustaks juba mõne aastaga atmosfääri soojenemise rohkem kui viie kraadi võrra (Shakhova jt 2010). Uuring vallandas tormilise arutelu; suur osa sellest oli pahatahtlik, mis on säärase info šokeerivust arvestades ehk isegi mõistetav (Ahmed 2013). Sealtpoole on arutelu (millega teemaks on lõppkokkuvõtteks inimkonna võimalik väljasuremine) keskendunud muu hulgas küsimusele, kui kaua kulub aega, et hüdraadid ookeanivee soojenemise mõjul merepõhjas destabilliseeruksid, ja kui suure osa metaanist tarbiksid ära aeroobsed ja anaeroobsed mikroobid, enne kui gaas jõuaks merepinna ja pääseks atmosfääri. Teadlased jõudsid järeldusele, et pole piisavalt tõendeid, mis lubaksid ennustada katastroofilise hulga metaani

järsku vabanemist (Ruppel, Kessler 2017). Järeldus põhines siiski peamiselt andmete puudumisel tegeliku metaanisalduse kasvu kohta Arktika pinnal, mis osalt on tingitud sellest, et niisugust teavet koguvaid sensoreid seal lihtsalt pole. Enamik maapinnalähedase metaani mõõtesüsteeme paikneb maismaal. Kas see võib olla põhjuseks, miks atmosfääri metaanisalduse ebatavalist suurenemist ei saa täielikult seletada olemasolevate andmekogumitega kogu maailmast (Saunois jt 2016)? Minu meelest on hämmastav, et reaalarajas toimuvate atmosfäärimõõtmiste analüüse, mis oleksid kergesti kättesaadavad ja usaldusväärsed, pole lihtsalt olemas.¹⁰ Ometi oli metaanisalduse kasv ajavahemikus 2014–2017 “väga suur” (Nisbet jt 2019). Üks 2020. aasta uuring metaani vallandumise kohta lõunapoolusel, mis käsitleb mikroobide ebapiisavat filtreerivat mõju, suurendab muret, et merepõhjast võib vabaneda ohtlikus koguses metaani (Thurber jt 2020).

Need värsked uuringud näitavad kurba tõsiasja: mainitud katse jõuda üksmeelele, et metaani massiline vallandumine Põhja-Jäämerest pole lähiajal tõenäoline, on ebaeenev. 2017. aastal teatasid Ida-Siberi rannikul töötanud teadlased, et igikeltsa kiht on hõrenenud piisavalt, et tekitada hüdraatide destabiliseerumise oht (The Arctic 2017). See aruanne merealuse igikeltsa destabiliseerumise kohta Põhja-Jäämere Ida-Siberi kallastel, hiljutised enneolematud temperatuurid Arktikas, äsjased andmed kõrgemate atmosfäärikihtide metaanisalduse mittelineaarse kasvu kohta — kõik see kokku tekitab tunde, nagu mängiksime siin inimliigi saatusega Vene ruletti, kus trumlis on juba kaks kuuli. Mitte miski pole kindel. Kuid mõte sellest, et inimkond on jõudnud iseenda tekitatud olukorda, kus vaidlus käib meie väljasuremist käsitlevate analüüside paikapidavuse üle, on üpris kaineastav.

VÕIMALIK APOKALÜPSIS

Uudised kliimamuutuse arengusuundade ja tagajärgede kohta ökoloogiale ja ühiskonnale on nii rabavad, et on toonud kaasa üleskutsed proovida geotehnoloogilisi võtteid alates ookeani-

¹⁰Vt www.esrl.noaa.gov/gmd/ccgg/trends_ch4. Aut.

de väetamisest fotosünteesi hoogustamiseks kuni kemikaalide pihustamiseni kõrgematesse atmosfäärikihtidesse, et tõhustada päikesekiirguse peegeldumist. Sel viimasel meetodil oleks nii ennustamatu mõju iseäranis hooajalistele vihmadele, millest sõltuvad miljardid inimesed, et selle rakendamine on ebatõenäoline (Keller jt 2014). Võimalik looduslik planeediparandus, nimelt vulkaanilise väävliheitme koguse suurenemine isostaatilise kerkimise tagajärjel pärast massi ümberjaotumist maakoorel, meie planeedi temperatuuri lähemate kümnendite või sajandite jooksul ilmselt kuigi palju ei mõjutaks.

On triviaalne tõsiasi, et me ei tea, mida tulevik toob. Kuid me näeme suundumusi. Me ei tea, kas inimese nutikusest on piisavalt abi, et muuta keskkonna trajektoori, mida mööda me praegu liigume. Kahjuks näitab viimaste aastate areng tehnoloogilise uuen-duse, investeerimise ja patenteerimise valdkonnas, kuidas inimese nutikust suunatakse üha rohkem konsumerismi ja finantstehnoloogia rajale. Võime ju öelda, et küll aeg annab arutust. Kuid kõik tõendid näitavad, et ees ootav kliimamuutus on purustav ja tõenäoliselt kontrollimatu, tuues kaasa nälga, hävingut, rahvasterännet, haigusi ja sõdu (Servigne, Stevens 2020).

Kui kaalukaks osutuvad kliimamuutuse häiringud ja kus need kõige suuremat mõju avaldavad, on raske hinnata, sest majanduslike ja sotsiaalsete süsteemide reaktsioon on kompleksne. Üha enam tõendeid näitab, et mõju elatusvahenditele ja ühiskonnale saab olema katastroofiline. Kokku võivad variseda kõik meie käitumisnormid, mida kokku nimetatakse tsivilisatsiooniks. Kui ma 2018. aasta alguses selle artikli esimese versiooni kirjutasin, et olnud ma veel teadlik katastroofilistele riskidele pühendatud uurimisvaldkonnast, mida nüüd nimetatakse kollapsoloogiaks (Servigne, Stevens 2020). See kirjeldab ühiskondade murenemist ja tõenäolisi kokkuvarisemisviise. Soovitan seda kirjandust uurida, et saada aimu, kuidas kliimamuutuse kuhjuv mõju põllumajandusele, rahvusvahelistele suhetele, sotsiaalsetele pingetele ja konfliktidele, kuritegevusele, haiguste levikule, finantsstabiilsusele ja muule võib viia ühiskonna kokkuvarisemiseni. Siin artiklis ma kollapsi tõenäosust ei käsitle: selle ala asjatundjad kinnitavad, et niisuguste kompleksüsteemide puhul nagu ökosüsteem

või moodsed ühiskond pole mingit mõtet püüda tänapäeva teaduse vahenditega kollapsi toimumist või mittetoimumist tõestada. Aga ühtlasi väidavad nad, et kuigi kompleksüsteemide kohta saab ennustusi teha väga piiratud määral, ei johtu sellest, nagu ei saaks meie ohtlikku olukorda mõttekalt analüüsida.

Võib jääda mulje, et arutlus ühiskonna kokkuvarisemise üle on midagi abstraktset ja teoreetilist. Võib-olla jäi eelnevaist lõikudest mulje, et ma räägin lihtsalt televisioonis või internetis nähtud kahetsusväärsetest stseenidest. Ei — kui ma räägin näljast, hävingust, põgenikupõlvest, haigustest ja sõjast, siis pean ma silmas sündmusi, mis tabavad meid endid. Kui elektrit pole, siis varsti ei tule kraanist enam vett. Me peame toitu ja ihusooja nuruma naabritelt. Meid hakkab näpistama nälg. Me ei tea, kas minna või jääda. Meil on hirm, et enne näljasurma lüüakse meid lihtsalt maha.

See jutt võib tunduda üledramatiseerimisena. Mõned lugejad peavad seda ilmselt akadeemilisse formaati sobimatuks. See oleks iseenesest huvitav kommentaar, sest mis mõte siis akadeemilisel kirjutamisel üldse on? Just seepärast julgustab autoetnograafia areng akadeemilisi autoreid rakendama uudseid väljendusviise, mis looksid lugejaga emotsionaalse sideme (Adams jt 2015). Väljendus on sel moel sihilikult, et lõhkuda muljet, nagu oleks see jutt puhtteoreetiline. Kuivõrd me räägime olukorrast, kus enam pole olemas selle ajakirja väljaandjaid, pole elektrit, mis võimaldaks neid ridu lugeda, ja ammugi pole olemas akadeemilisi elukutseid, siis on minu arvates aeg murda mõned selle formaadi konventsioonid.

Paljude jaoks on ilmselt uhkuse asi hoida praeguse ühiskonna norme au sees isegi kesk kollapsit. Nii mõnedki meist leiavad arvatavasti, et praegused käitumisnormid väljendavad ühiseid väärtusi ning nende alalhoidmine on tähtis. Teiste meelest johtub kollapsi tõenäosusest, et praeguse süsteemi reformimise nimel pingutada pole enam kuigi pragmaatiline. Mina leian, et töö nn kestlikkuse alal peab oluliselt avaruma: see peab hõlmama eesseisvate hädadega kohanemist kogukondade, riikide ja inimkonna tasemel. Nimetan seda süvakohanemise platvormiks [*Deep Adaptation Agenda*], et vastandada seda senisele piiratud tegevusele

kliimamuutusega kohanemisel. Kogemus näitab, et paljud inimesed on minu järelduste suhtes ükskõiksed. Seetõttu vaatlen enne süvakohanemise mõiste lähemat avamist mõningaid emotsionaalseid ja psühholoogilisi reaktsioone, mida eeltoodud info tavaliselt esile kutsub.

KUIDAS KÄIB EITAMINE

Pole üllatav, et see teave ja need väited tekitavad pahameelt, ärritavad või kurvastavad. Viimastel aastatel on mulle sageli öeldud, et kliimamuutust peatada ei saa olla liiga hilja, sest kuidas me siis jaksaksime edasi pingutada? Nii eitatakse saabuda võivat tegelikust, sest tahetakse oma püüdlusi jätkata. Mida see meile ütleb? Need püüdlused aitavad säilitada identiteeti, mis põhineb meie alusväärtustel. See on täiesti arusaadav. Kui inimese enesehinnang on alati tuge saanud avaliku hüve edendamisest, siis on raske omaks võtta infot, mis esmapilgul paistab senise minapildi tühistavat.

Seda strateegilist eitamist püüdluste jätkamise ja identiteedi säilitamise nimel on veebiaruteludes kliimateaduse värskeimate tulemuste üle lihtne märgata. Üks 2017. aasta juhtum on eriti kõnekas. *New York Magazine* avaldas artikli, mis koondas ühte kõige uuemad andmed ja analüüsid selle kohta, millised oleksid kiire kliimasoojenemise tagajärjed ökosüsteemidele ja inimkonnale. Erinevalt paljudest selleteemalistest kuivadest akadeemilistest tekstidest kirjeldab see populaarteaduslik artikkel neid protsesse emotsionaalselt kaasakiskuvalt (Wallace-Wells 2017). Osa keskkonnakaitsjaid ei keskendunud artiklile reageerides mitte esitatud kirjelduste adekvaatsusele ega sellele, kuidas kõige hullemaid keskkonnamõjusid leevendada. Ei, nad keskendusid küsimusele, kas selliseid ideid ikka tuleks avalikkuse ette tuua. Kliimateadlane Michael Mann hoiatas, et ei tohi kujutada “probleemi lahendamatusena, külvates hävingu, paratamatuse ja lootusetuse” meeoleusid (vt Becker 2017). Keskkonnaajakirjanik Alex Steffen (2017) säutsus, et “kogu jubeda tõe heitmine abitute lugejate ette ei pane tegutsema, vaid külvab ainult hirmu”. Kliimapoliitikaga tegelev sotsioloogiaprofessor Daniel Aldana Co-

hen nimetas artiklit oma blogipostituses “kliimapornoks” (vt Atkin 2017). Need reaktsioonid kajastavad hästi seda, mida mullegi on elukutseliste keskkonnakaitsjate ringkondades öeldud. Väidetakse, et on vastutustundetu isegi arutleda selle üle, kuidas kliimamuutuse tõttu võib ühiskond kokku variseda ja mil moel see võib toimuda, sest see võib üldsuses tekitada lootusetuse tunnet. Mulle on alati tundunud kummaline piirata tegelikkuse uurimist ja mõtestamist sellepärast, et see võib teistele inimestele nii- või teistsugust mõju avaldada. Ent kuna kliimaga seotud tõsiasjade tsenseerimist pooldas 2017. aastal nii palju keskkonnakaitsjaid, väärrib nähtus lähemat vaatlust.

Toon välja neli tähelepanekut selle kohta, millel põhinevad arusaamad, et avalikkusele ei tohi esseisva katastroofi võimalikkusest ja olemusest rääkida. Esiteks on tavaline võtta infot vastu nii, nagu me ise asju näha või neid teistele esitada soovime, mitte nii, nagu andmed näitavad. Headel aegadel pole sellisel lähene misel tegelikkusele ja ühiskonnale ehk väga vigagi, kuid suurte ohtudega silmitsi seistes on see kahjulik. Teiseks, halbadel uudistel ja äärmuslikel stsenaariumidel on inimpsüühikale oma mõju. Tihti peale unustatakse ära, et seda mõju aitavad pädevalt analüüsida psühholoogia- ja kommunikatsiooniteooriad. On olemas terved keskkonnapsühholoogiale pühendatud ajakirjad. Sotsiaalpsühholoogia pakub mõningaid tõendeid selle kohta, et kui rõhutada kliimamuutuse lähimõjusid, muudab see probleemi tajutavaks ning suurendab inimeste toetust leevendusabinõudele (McDonald jt 2015). Need tõendid pole siiski lõplikud ja teema vajab veel uurimist. Asjaolu, et tõsised teadlased ja aktivistid esitavad väiteid kommunikatsiooni mõju kohta ilma neid väiteid toetava konkreetse teooria või tõenditeta, näitab, et nad tegelikult ei tunne huvi, millist mõju kliimainfo avalikkusele tegelikult avaldab, vaid on takerdunud argumentatsiooni, mis aitab olemasolevat seisukohta kinnitada.

Kolmas tähelepanek on, et soov varjata teavet sotsiaalse kollapsi kohta tuleneb tihti peale rääkijate paternalistlikust hoiakust, kes näevad iseennast keskkonnaekspertidena ning liigitavad ülejäänud inimesed “avalikkuseks”. See on rahvast ja poliitikat umbsaldav tehnokraatlik hoiak, millest on läbi imbinud kogu täna-

päeva keskkonnakaitse. Sellest vaatenurgast on keskkonnakaitse ülesanne keelitada inimesi olema kenamad ja rohkem pingutama, selmet võtta kätte ja üheskoos õõnestada või kukutada süsteem, mis sunnib keskkonna kahjustamisest osa võtma.

Neljandaks, arusaadavalt kardetakse “lootusetust” ja sellega seotud emotsioone, nagu masendus ja meeleheide, kuid arvatakse seejuures ekslikult, et need on läbinisti negatiivsed asjad, mida tuleb iga hinna eest vältida. Alex Steffen hoiatab, et “meeleheide ei ole kunagi kasulik” (2017). Ometi näevad mitmed iidsed tarkusetraditsioonid lootusetust ja meeleheidet millegi väga olulisena. Tänapäeva arusaamad inimeste emotsionaalsest ja isegi vaimsest kasvust lootusetuse ja meeleheide tagajärjel klapiivad igati nende iidsete ideedega. On ju teada küllalt juhtumeid, kus invaliidistumine, lähedase inimese kaotus, sunnitud elumuutus või tapva haiguse diagnoos annab tõuke iseennast ja maailma uut moodi näha, ning lootusetus ja meeleheide on selle protsessi vajalikud osad (Matousek 2008). Sellistes olukordades ei ole hea “lootust” säilitada, sest see tähendaks kinnihoidmist millestki sellisest, millele inimene loodab. Tormilises poleemikas *New York Magazine*’i artikli üle puudutasid mõned kommentaatorid ka seda teemat. “Hüljates lootuse säilitada üht eluviisi, teeme ruumi teistsugustele lootustele,” kirjutas Tommy Lynch (2017).

Põhjendatud ja kasuliku lootuse küsimusega tuleb minna palju sügavamale. Juhtimisteoreetik Jonathan Gosling on püstitanud küsimuse, kas me tänapäeva tööstuslikus tarbimisühiskonnas, kliimamuutuse ja üha tugevama tunde küüsis, et “asi läheb käest ära”, ei vajaks hoopis “radikaalsemat lootust” (Gosling 2016). Ta kutsub meid üles uurima, mida võiks õppida teistelt katastroofiga silmitsi seisnud kultuuridelt. Uurides, kuidas indiaanlased tulid toime küüditamisega reservaatidesse, tuvastas Jonathan Lear (2008) nähtuse, mida ta nimetab kõigi kultuuride pimetähniks: võimetuse ette kujutada iseenda hävingut ja võimaliku väljasuremist. Ta uuris, millist osa etendasid säärases olukorras lootused, mis ei sisaldanud eitamist ega pimedat optimismi. “Niisuguse lootuse radikaalsus seisneb selles, et see vaatab tulevikuhüve poole, mille mõistmine käib praegu lihtsalt üle jõu” (samas). Ta selgitab, et mõnel indiaanipealikul oli silmapaistev ku-

jutlusvõime, mis võimaldas ette kujutada, millised eetilised väärtused on uutemoodi eluks reservaadis vajalikud. Ta näitab, et peale stampalternatiivide — vabadus või surm (oma kultuuri nimel) — on veel üks tee, mis pole küll nii suursugune, kuid nõuab sama palju julgust: see on loova kohanemise tee. Seistes silmitsi purustava kliimamuutusega, võib lääne tsivilisatsioonil vaja minna just seda laadi loovalt konstrueeritud lootust (Gosling, Case 2013). Peaks olema selge, et põlisrahvastel tuleb tänapäeval aidata sellest ängist üle saada, mitte sundida neid “radikaalset lootust” uuesti avastama. Tarbimisühiskonna läheneva kollapsi oludes peavad praeguste tööstuslike linnakultuuride inimesed põlisrahvaid toetama ja neilt õppima (Whyte jt 2019). Sellistest asjadest ei tehta ei keskkonnauuringute ega juhtimisteaduse valdkonnas just tihti juttu. Soov selle pooltsensuuri murenemisele kaasa aidata ajendas ki mind seda artiklit kirjutama. Aga eitamisprotsesse on uuritud veel sügavamalt. Sotsioloog Stanley Cohenile tuginedes eristab John Foster (2015) kaht peent eitamise vormi — tõlgendusliku ehk valikulist ja põiklevat. Kui me aktsepteerime teatud fakte, kuid tõlgendame neid viisil, mis muudab nad meile psühholoogiliselt turvalisemaks, siis on tegemist tõlgendusliku eitamisvormiga. Kui tunnistame nende faktide muret tekitavat tähendust, kuid reageerime sellele nii, et otsime endale tegevust, mis ei johtu adekvaatsest hinnangust olukorrale, siis on tegemist põikleva eitamisega. Foster leiab, et põiklev eitamine on keskkonnaliikumises laialt levinud, olgu selleks siis osalemine rohelise kodulinna algatustes, veebipetitsioonidele allkirjade kogumine või lendamisest loobumine — leidub lõputult võimalusi “midagi teha”, vaatamata päriselt silma kliimamuutuse tegelikkusele.

On kolm peamist tegurit, mis toetavad professionaalsete keskkonnakaitsjate ja -teadlaste kollapsieitust. Esimene tuleneb sellest, kuidas loodusteaduste maailmas asjad käivad. Silmapaistva kliimateadlase James Hanseni analüüsid ja prognoosid on alati olnud konservatiivsest konsensusest sammu võrra ees. Merepinna tõusu juhtumiuuringu näitel heitis ta valgust protsessidele, millest johtub “teaduslik suupidamine” selliste järelduste tegemisel ja säärase stsenaariumide avaldamisel, mis mõjuksid häirivalt tööandjatele, rahastajatele, valitsusele ja avalikkusele (Hansen

2007). Selle protsessi üksikasjalikum uurimine teemade ja institutsioonide kaupa tõi ilmsiks, et kliimamuutust uurivatel teadlastel on harjumuspärane kalduvus muutuste mõju alahinnata põhimõttel “et ei tõuseks tühjast tüli” (Brysse jt 2013). Teadustöös on tavaks vältida ennatlikke järeldusi; kui sellest tulenevale viivitusele lisada aeg, mis kulub uurimistöö rahastamisele, analüüsimisele, eelretsenseeritavate artiklite kirjutamisele ja avaldamisele, siis tähendab see, et elukutseliste keskkonnanakaitsjate kätte jõudev teave kliima olukorra kohta pole sugugi nii hirmuäratav, kui see oleks teistsuguste asjaolude korral. Seetõttu olengi pidanud siin artiklis kombineerima eelretsenseeritud artiklitest pärinevat infot kõige värskemate andmetega üksikutelt teadlastelt ja nende uurimisasutustelt, ning leidnud tõendeid, mis osutavad, et praeguseks on vallandunud mittelineaarsete kliimamuutuste ahel.

Teine eitama panevate tegurite kogum on isiklikku laadi. George Marshall on võtnud kokku “kliimaeituse” psühholoogiast kogutud teadmised, mis hõlmavad ka tõlgenduslikku ja tähenduslikku eitust selliste inimeste puhul, kes on asjast teadlikud, kuid ei pea seda esmatähtsaks. Kõigepealt tuleb rõhutada, et me oleme ühiskondlikud olendid ja meie kultuur mõjutab seda, mis me infoga peale hakkame. Kui teatud mõtted lähevad vastuollu ühiskondlike normidega või inimese sotsiaalse identiteediga, siis nende väljaütlemist sageli välditakse. Iseäranis olukordades, kus kõik tunnevad end jõuetuna, tundub sageli, et turvalisem on oma mõtted enda teada hoida kui et teha midagi, mis häiriks *status quo*’d. Marshall näitab, kuidas loomulik surmahirm ei lase meil kesken-duda infole, mis meenutab meile surelikkust. Nagu ütleb antropoloog Ernest Becker (1973): “Kõigi inimlike uskumuste keskmes on surmahirm.” Marshall selgitab asja nii: “Surma eitamine on “elutähtis vale”, mis paneb meid investeerima oma kultuuri ja sotsiaalsetesse rühmadesse; see annab meile surmajärgse edasikestmise ja ellujäämise tunde. Nii väidab Becker, et kui miski meenutab meile surma [---], reageerime sellele nii, et hakkame oma väärtusi ja kultuuri kaitsma.” Hiljuti arendasid seda mõtet edasi Jeff Greenberg, Sheldon Solomon ja Tom Pyszczynski oma hirmujuhtimisteoorias (Solomon jt 2015). Kuigi Marshall tegeleb pigem “kliimaeitusega”, peavad need protsessid veel rohkem pai-

ka kollapsieituse puhul, sest see ei puuduta mitte ainult isiklikku surma, vaid ka kõige selle lõppu, millel üldse võib inimese jaoks tähendus olla.

Professionaalidele omase süsteemitruuduse tõttu on säästva arengu spetsialistide puhul sellised isiklikku laadi protsessid tõenäoliselt veel tugevamad kui avalikkuse puhul. Uuringud on näidanud, et kõrgema haridustasemega inimeste seas on toetus olemasolevale ühiskondlikule ja majanduslikule süsteemile suurem kui madalama haridustasemega inimeste seas (Schmidt 2000). Põhjus on väidetavalt selles, et oma kõrgemasse staatusse aega ja raha investeerinud inimesed kujutlevad loomupäraselt pigem nende süsteemide reformimist kui pea peale pööramist. Veel raskem on sellega leppida siis, kui meie sissetulek, identiteet ja enesehinnang sõltub veendumusest, et kestlik areng on võimalik ja me oleme osa sellest progressiivsest protsessist.

Kolmas eitamist mõjutav tegur on institutsionaalne. Olen üle 20 aasta töötanud kestlikkusele pühendunud organisatsioonides või organisatsioonidega nii mittetulundus-, era- kui ka avalikus sektoris. Mitte keegi ei taha seal oma toetajatele, tarbijatele või valijatele rääkida ühiskonna kokkuvarisemise võimalikkusest või paratamatusest. Leidub mõningaid nišiettevõtteid, kellel on kollapsidiskursusest kasu, sest see ajendab inimesi ostma nende tooteid. See turg võib tulevikus kasvada, hõlmates mitmesuguseid valmisolekutasemeid, nii et pöördun selle teema juurde hiljem tagasi. Kuid keskkonnaorganisatsioonidele üldiselt on ikka veel omane hoida reibast ja positiivset kuvandit, kuigi kümned aastad investeeringuid ja kampaaniaid pole kokkuvõttes kliimale, ökosüsteemidele ega paljudele konkreetsetele liikidele mingit kasu toonud.

Vaadakem tähendusliku eituse näitena maailma suurima keskkonnakaitseühenduse WWFi organisatsioonilisi ajendeid. Töötasin seal, kui päevakorras oli eesmärk jõuda 1995. aastaks niikaugele, et kogu Suurbritannia puidutoodete import tuleks kestlikult majandatud metsadest. Aastaks 2000 olid neist saanud “hästi majandatud” metsad. Seejärel need eesmärgid vaikselt unustati, jäi vaid poliitžargoon, et metsade hävitamise probleem lahendatakse uuendusmeelsete partnerlussuhete kaudu. Kui maailma juhti-

vate keskkonnaorganisatsioonide töötajad saaksid tulemuspalka, oleksid nad praeguseks ilmselt sponsoritele kõvasti võlgu. Asjaolu, et nii mõnedki lugejad peavad sellist märkust ebaviisakaks ja kasutuks, toob ilmekalt päevavalgele professionaalse kogukonna kombekusnormid, millega tsenseeritakse neid, kes püüavad ebamugavaist tõdedest meeldejäävalt kõnelda (nagu eelmainitud ajakirjanik *New York Magazine*'is).

Selliste isiklike ja institutsionaalsete tegurite tõttu on väga võimalik, et uusimate kliimaandmete tähendus jõuab kõige pikaldasemalt päralt just nimelt elukutselistele keskkonnateadlastele ja -kaitsjatele. 2017. aastal tehtud uuringus, mis hõlmas enam kui 8000 inimest kaheksast riigist — Austraaliast, Brasiiliast, Hiinast, Saksamaalt, Indiast, Lõuna-Aafrika Vabariigist, Suurbritanniast ja USAst —, paluti vastajatel hinnata oma turvatunnet seoses üleilmsete ohtudega võrreldes kahe aasta taguse ajaga. 61% vastanutest tundis end vähem turvaliselt ja ainult 18% turvalisemalt. Mis puudutab kliimamuutust, siis 48% vastanutest oli täiesti nõus, et tegemist on ülemaailmse katastroofi ohuga, ja 36% oli pigem nõus. Ainult 14% polnud päris nõus, et kliimamuutus ohustab meid katastroofiga (Hill 2017). Selline vaade kliimaküsimustele võibki selgitada teisi uuringuandmeid, mis näitavad märkimisväärt muutust inimeste suhtumises tehnoloogiasse, progressi, ühiskonda ja oma laste tulevikuväljavaadetes. 2017. aasta ülemaailmse uuringu järgi arvab ainult 13% inimestest, et maailm muutub paremaks; see on suur nihe kümne aasta taguse ajaga võrreldes (Ipsos... 2017). USAs näitavad küsitlused, et usk tehnoloogiasse kui heasse jõusse on hakanud hääbuma (Asay 2013). See võib kajastada üldisemat skepsist idee suhtes, et progress on alati hea ja võimalik. Säärasele vaatenurga muutusele viitavad eelmise kümnendi arvamusküsitlused: tol ajal uskus hoopis rohkem inimesi kui praegu, et nende lastel on parem tulevik kui neil endil (Stokes 2017).

Veel üks tulevikuusu näitaja on küsimus, kas inimesed usuvad oma ühiskonna alustesse. Uuringud on järjekindlalt näidanud, et inimesed kaotavad usku valimisdemokraatiasse ja majandussüsteemi (Bendell, Lopatin 2017). Peavoolu elulaadi ja progressi seadmine kahtluse alla kajastub ka 2010. aastast peale üle

maailma toimunud nihkes ilmalik-ratsionaalsetelt väärtustelt traditsiooniliste väärtuste suunas (World Values... 2016). Kuidas lapsed näevad oma tulevikku? Ma pole selle kohta leidnud ühtki ulatuslikku ega pikiuuringut, kuid üks ajakirjanik, kes palus 6–12-aastastel lastel joonistada, millisena nad näevad maailma 50 aasta pärast, sai enamasti apokalüptilisi pilte (Banos Ruiz 2017). Need tõendid näitavad, et kujutus sellest, kuidas meie, “eksperdid”, peame väga ettevaatlikud olema, mida me neile, “kaitsetule avalikkusele” ütleme, võib olla nartsissistlik pettepilt, mis vajab hädasti korrigeerimist.

Arusaadavalt on emotsionaalselt raske mõista seda tragöödiat, mis on saabumas ja mitmes mõttes ongi juba kohal. Kuid need raskused tuleb ületada, et saaksime hakata mõtlema, mida see meie tööle, elule ja kogukondadele tähendab.

TULEVIKU MÕTESTAMINE TÕELE NÄKKU VAADATES

On kritiseeritud, et läheneva hädaohu mõtestamine on liiga “süsinikureduksionistlik”, mis võib piirata meie arusaamist sellest, miks me selle tragöödiaga silmitsi seisame ja mida selle vastu ette võtta (Eisenstein 2018). Olen nõus, et kliimamuutus ei ole pelk saasteprobleem, vaid indikaator, mis näitab, et inimpsüühika ja -kultuur on oma looduslikust elupaigast lahku kasvanud. See ei tähenda siiski, et peaksime kliimaseisundi keskkonnaprobleemide nimekirjas tahapoole tõstma.

Kui me suudame omaks võtta, et kliimast tingitud majanduslik ja ühiskondlik kollaps on tõenäoline, saame hakata selle kollapsi olemust ja tõenäosust uurima. Siis märkame, et selle kohta leidub väga erinevaid vaateid. Mõne arvates on oodata praeguse majandusliku ja sotsiaalse süsteemi kokkuvarisemist, kuid see ei tähenda tingimata õiguse, korra, identiteedi ja väärtushoiakute täielikku kadu. Mõned näevad kollapsit kui midagi positiivset, mis viib meid tarbijalikkusest vaba eluviisi juurde ning toob kaasa parema teadlikkuse inimese ja looduse vahelistest suhetest (Eisenstein 2013). Mõned väidavad isegi, et tänu sellele inimese ja looduse taasühinemisele leiab kliimatragöödia mingil

seni kujuteldamatul moel lahenduse. Mõnikord käib selle tulevikupildiga kaasas usk, et vaimsete harjutuste abil suudab inimene materiaalsel maailma mõjutada. Ettekujutus, et looduslik või vaimne taasisihinemine võib meid katastroofist päästa, on siiski ühe eitamise vormina käsitatav psühholoogiline reaktsioon.

Mõned analüütikud rõhutavad ees ootava kollapsi ennustamatut ja katastroofilist iseloomu, mis tähendab, et pole võimalik kavandada ei kollektiivset ega väikesemõõtmelist kohalikku üleminekut mingile uuele elulaadile, mida saaksime pidada vähemalt talutavaks, rääkimata ilusast ja heast. Mõned lähevad veel kaugemale ja väidavad, et praeguste andmete kohaselt on kliimamuutused pidurdamatul kursil ja sellest tingitud metaani vallandumine merepõhjast viib kiire ühiskondade kokkuvarisemiseni, mille tagajärjeks on arvukad avariid tuumajaamades, mida on maailmas üle 400, ja seejärel inimkonna väljasuremine (McPherson 2016). Guy McPhersonit, kes nii väidab, tuntakse kui vastuolulist ja ekstravagantset teadlast. Katsusin ka ise leida tuumaelektrijaamu puudutavaid andmeid, mis neid väiteid toetaksid või kummutaksid, kuid leidsin infot ainult radioaktiivse saaste vallandumise kohta katastroofides (nagu Tšernobõl ja Fukushima). Küll aga toetavad seisukohta, et seisame silmitsi inimliigi peatse väljasuremisega, geoloogilised uuringud, mille kohaselt viimane massiline väljasuremine Maal, mille käigus kadus 95% liikidest, leidis aset atmosfääri kiirel soojenemisel just metaani toimel (Lee 2014; Brand jt 2016). Kuigi inimkonna väljasuremise *vältimatusest* on asi kaugel, on kahe maineka kliimateadlase arvutuste kohaselt inimkonna väljasuremise tõenäosus selle sajandi jooksul 20% (Xu, Ramathan 2017).

Kollaps, katastroof, väljasuremine — hinnangud selle kohta, kui kindel nende asjade juhtumine on, vahelduvad. Ühtede arvates on mingi stsenaarium võimalik, teiste arvates tõenäoline, kolmandate arvates vältimatu. Vesteldes elukutseliste säästva arengu või kliimaspetsialistidega või ka inimestega, kes pole nii otseselt asjaga seotud, olen jõudnud arusaamisele, et inimesed ei vali oma stsenaariumi ega selle tõenäosust mitte andmete või nende analüüsi põhjal, vaid olenevalt sellest, millise looga kõnealusel teemal nad on otsustanud elada. See tõdemus on kooskõlas psühho-

loogide tähelepanekuga, et keegi meist pole puhas loogikamasin, vaid me kõik põimime teabe kokku lugudeks selle kohta, kuidas asjad käivad ja miks nad nii käivad (Marshall 2014). Keegi pole selle eest kaitstud. Mina olen praeguse seisuga otsustanud asja tõlgendada nii, et kollaps on vältimatu, katastroof tõenäoline ja väljasuremine võimalik. Ma ei püüa selles artiklis tõestada, et ühiskonna kokkuvarisemine on vältimatu, sest see nõuaks keerkate sotsiaalsete, majanduslike, poliitiliste ja kultuuriliste protsesside märksa mahukamat käsitlust, kuid see on minu isiklik järeldus, mis tuleneb nende tegurite ülevaatest, mida ma pole veel avaldanud, kuid mille jagamine lugejaga asja tõsidust arvestades tundub mõistlik.

Üha kasvab inimeste kogukond, kes on jõudnud järeldusele, et inimkonna peatne väljasuremine on vältimatu, ja kes käsitavad seda lähtekohana sisulisele arutelule selle üle, kuidas me praegu peaksime elama ja käituma. Olen sellistes Facebooki rühmades olnud tunnistajaks, kuidas ühed halvustavad nõrkade ja pimedatena teisi, kes väljasuremise möödapääsmatuses või peatsuses kahtlevad. See võib tuleneda asjaolust, et kindlat ja ühemõttelist lugu on lihtsam uskuda kui kahevahel olevat, eriti kuna see hämar tulevik on meie praegusest ajast nii hoomamatult erinev. Maailmalõpu ehk eshatologia üle mõtlemine on inimkogemuse oluline mõõde. Adumus, et hukka võib saada kõik inimlikult mõttekas ja hõlmatav, on paljude jaoks äärmiselt võimas kogemus. Milline on reaktsioon sellele kogemusele, sõltub paljudest teguritest. Inimest võib haarata kõikehõlmav armastus, loovus, teispoolsuse tunnetus, viha, depressioon, nihilism, apaatia. Arvestades sellega, kui võimas vaimne kogemus võib olla aimus, et inimlik võib peatselt välja surra, on arusaadav, et usk väljasuremise paratamatusse võib olla uue, ühendava identiteedi aluseks.

Töötades üliõpilastega, kel on juba ka mõningane elukogemus, olen leidnud, et kujutades kollapsit vältimatuna, katastroofi tõenäolisena ja väljasuremist võimalikuna, ei ole tagajärjeks apaatia ega depressioon. Vastupidi, toetavas keskkonnas, kus enne selle teadmiseга silmitsi sattumist nauditakse loodust ja üksteise seltskonda ning mõeldakse tänumeeles oma eelkäijatele, sünnib hoopis midagi positiivset. Olen näinud, kuidas kaob mure

ühiskonna ootuste pärast ja kuidas vaadatakse uutmoodi loovusega sellele, mil viisil oma eluga edasi minna. Kuid sellegipoolest tekib ja püsib teatud nõutus, sest vaja on leida oma tee ühiskonnas, kus asju harva nii nähakse. On tähtis, et selle uue teadmise valguses oma tööle ja elule uut suunda andes üksteist toetataks.

Olulised tegurid tuleviku mõtestamisel on ajastus ja geograafia. Kus ja millal kollaps või katastroof algab? Millal hakkab see mõjutama minu elatusvahendeid ja ühiskonda? Kas see on juba alanud? Kuigi ennustada on seda raske ja täpne prognoosimine on võimatu, ei tähenda see, et proovima ei peaks. Praegused andmed temperatuuri tõusu kohta poolustel ja selle mõju kohta ilmastikumustritele kogu maailmas viitavad sellele, et me juba oleme kesk dramaatilisi muutusi, mis avaldavad põllumajandusele järgmise paarikümne aasta jooksul ulatuslikku negatiivset mõju. See mõju on juba tuntav. Taipamine, et juba lähitulevikus ei pruugi keegi meist enam suuta ennast ega oma peret toita, et säärane olukord toob kaasa kuritegevuse ja konfliktid, lisab veel ühe kihi nõutusele, millest ennist rääkisin. Kas nüüd tuleks kõik sennapaika jätta ja kolida kuhugi, kus saab naturaalmajanduslikult elada? Kas isegi ülejäänud artiklit on mõtet lugeda? Kas minul on mõtet seda artiklit lõpuni kirjutada? Inimeste seas, kelle meelest väljasuremine on vältimatu, leidub neid, kelle arvates keegi niikuinii ei loe seda artiklit, sest kogu põhjapoolkera tabab viljaikaldus ja tsivilisatsioon kukub järgmise kaheteistkümne kuu jooksul kokku. Kollapsi järel ütleavad tuumajaamad üles ja siis käib inimkonna väljasuremine juba kähku. Kindlasti ei kulu selleks rohkem kui viis aastat. Nende sõnumi selgus ja dramaatilisus on põhjus, miks *inevitable near term human extinction* ehk INTHE (“inimkonna paratamatu peatne väljasuremine”) on kliimakollapsiga seotud netiaruteludes muutunud laialdaselt kasutatavaks fraasiks.

Kuigi praeguse seisuga ma nendega ei nõustu, tekitab sellest vaatenurgast kirjutamine minus äärmist kurbust. Isegi neli aastat pärast seda, kui ma esimest korda lubasin endal kaaluda seda tõsiseltvõetava võimalusena, mitte lihtsalt ühe vaimuvälgatusena, mis tuleks peast visata, tõmbub mu nägu sellest mõeldes virilaks, silmad lähevad märjaks ja ma tunnen, et ei saa hingata. Olen kogunud, kuidas mõte inimkonna peatsest väljasuremisest aitab mul

keskenduda tõele, armastusele ja rõõmule praegusest hetkest, mis on tõeliselt imeline asi. Aga olen kogenud ka seda, et see võib võtta mult igasuguse huvi tulevikku kavandada. Siiski jõuan ma alati ühe ja sama tõdemuseni: me ei tea. Tuleviku eiramine, sest on ebatõenäoline, et sel üldse mingit tähendust oleks, võib tagasilöögi anda. “Mägedesse tõmbumine” — et luua oma ökokogukond — võib tagasilöögi anda. Aga on päris kindel, et oma töö jätkamine senisel moel ei annaks mitte lihtsalt tagasilööki, vaid oleks sama hea kui jääda passima, püstol oimukohal. Kui me endale sellest aru anname, saame hakata mõtlema, kuidas oma eluvaldkonda ümber kujundada, takerdumata lihtsustatud vastustesse. Mul endal aitas eitusest ülesaamine mõista, et kõigepealt tuleb enesele selgeks teha viis, kuidas nende küsimustega tegelda. See tõttu asusin sünteesima põhilisi asju, mida inimesed on vältimatu kollapsi ja tõenäolise katastroofi valguses hakanud oma jutu järgi teistmoodi tegema. Just seda esitlen ma nüüd kui süvakohanemise platvormi.

SÜVAKOHANEMISE PLATVORM

Aastaid pidasid keskkonnaaktivistid ja poliitikakujundajad kliimamuutusega kohanemist käsitlevaid arutelusid ja algatusi kasutuks, sest see ei aita vähendada süsinikuheidet. Suhtumine muutus 2010. aastal, kui Valitsustevaheline Kliimamuutuste Nõukogu hakkas rohkem tähelepanu pöörama sellele, kuidas saaks ühiskonnal ja majandusel aidata kliimamuutusega kohaneda, ning teadmiste jagamiseks ja koostöö edendamiseks asutati ÜRO ülemaailmne kohanemisvõrgustik. Viis aastat hiljem sõnastati Pariisi kokkulepped ka ülemaailmne kohanemiseesmärk:

suurendatakse kohanemissuutlikkust, tugevdatakse vastupidavust ja vähendatakse haavatavust kliimamuutuste ebasoodsate mõjude suhtes, eesmärgiga panustada jätkusuutlikku arengusse ja tagada piisavad meetmed kliimamuutuste mõjudega kohanemiseks,

artiklis 2 sätestatud temperatuurieesmärki arvestades (tsit. Singh jt 2016).¹¹

Riigid kohustusid välja töötama riiklikke kohanemiskavasid ja andma ÜRO-le aru nende koostamisest.

Sealtpeale on kliimamuutusega kohanemiseks eraldatavad rahalised vahendid kasvanud ja kõik rahvusvahelised arenguabi-asutused finantseerivad seda aktiivselt. 2018. aastal leppisid Rahvusvaheline Põllumajanduse Arengu Fond, Aafrika Arengupank, Aasia Arengupank, Maailmapank ning Maailmapanga katastroofide vähendamise ja katastroofijärgse taastamise ülemaailmne rahastu kokku suuremahulises toetuses valitsustele oma kogukondade säilenõtkuse ehk vastupidavuse suurendamiseks. Osa nende projekte toimub Rohelise Kliimafondi toel, mis loodi vaesemate riikide abistamiseks. Sageli toetatakse väiketalunikke niisutussüsteemide rajamisel, et paremini toime tulla ilmastiku kasvava muutlikkusega, ning linnaplaneerijaid kanalisatsioonisüsteemi ümberkujundamisel, et hakkama saada merepinna tõusu ja äärmuslike paduvihmadega (Climate... 2018). Nende toetuste maht on siiski väiksem kohustustest, mille valitsused on viimase kaheksa aasta jooksul endale võtnud, mis tähendab, et tuleb teha palju rohkem kaasamaks erakapitali (Bernhardt 2018) ja ärgitamaks erasektori heategevusalgatusi kohanemist rahastama (Williams 2018).

Samal ajal on hoogustunud “katastroofiohu vähendamise” egiidi all toimuv tegevus; selle tarbeks on loodud isegi omaette rahvusvaheline agentuur: ÜRO katastroofiohu vähendamise amet. Ameti eesmärk on leevendada maavärinate, üleujutuste, põudade, tsüklonite ja teiste seesuguste loodusõnnetuste kahju, vähendades haavatavust ning suurendades reageerimisvõimekust. Siin on oluline osa koostööl linnaplaneerijate ja kohalike omavalitsustega. Katastroofileevendusprogrammid kattuvad selliste ettevõtlussektori väljakujunenud valdkondadega nagu riskijuhtimine ja äritegevuse talitluspidevuse juhtimine. Ettevõtted küsivad en-

¹¹Tsitaat pärineb Pariisi kokkuleppe artiklist 7. Kokkuleppe teksti tõlget eesti keelde vt <https://envir.ee/media/1396/download>. *Toim.*

dalt, millised on võimalikud nõrgad kohad nende väärtusahelais, ja katsuvad neid kohti tugevdada või haavatavust vähendada.

Arvestades eespool toodud kliimateaduse andmeid, võivad mõned inimesed selle kõige kohta öelda: liiga vähe ja liiga hilja. Ent kui selline tegevus leevendab kas või ajutiselt kahjusid, siis on see abiks tavalistele inimestele, nagu mina ja teie, ning sellesse ei tohiks üleolevalt suhtuda. Siiski on põhjust heita kriitiline pilk sellele, kuidas kohanemisega tegelevad inimesed ja organisatsioonid olukorda mõtestavad ning milliseid piiranguid see kaasa tooks. Sääraseid algatusi kujutatakse tavaliselt säilenõtkuse, mitte kestlikkuse edendamisenä. Mõned keskkonnasektori säilenõtkuse määratlused on üllatavalt hurraaoptimistlikud. Näiteks Stockholmi säilenõtkuse keskus (Stockholm Resilience Centre) selgitab, et

säilenõtkus on süsteemi, olgu üksikisiku, metsa, linna või majanduse võime muutustega toime tulla ja arengut jätkata. See puudutab viise, kuidas inimesed ja loodus saavad selliseid vapustusi ja häireid nagu finantskriis või kliimamuutus ära kasutada uuendamise ja uuendusmeelse mõtlemise õhutamiseks (Stockholm... 2015).

Selle määratluse juures tugineb Stockholmi keskus bioloogiale, kus on täheldatud, et ökosüsteemid saavad häiretest jagu ja suurendavad oma keerukust (Brand, Jax 2007).

Siinkohal tuleb tähelepanu juhtida kahele asjaolule. Esiteks oleme astumas ajajärku, kus materiaalne “progress” ei pruugi enam võimalik olla, mistõttu hurraaoptimistlik pühendumine “arengule” ja “progressile” mõnes säilenõtkuse käsitluses võib iseendale vastu töötada. Teiseks keskenduvad peaaegu kõik säilenõtkuse algatused (erandiks mõningate “pehmete” oskuste arendamine) pigem füüsilisele kohanemisele kliimamuutustega kui psühholoogilisele vastupidavusele laiemas mõttes. Psühholoogias defineeritakse säilenõtkust kui

edukat kohanemist vintsutuste, traumade, tragöödiade, ohtude või tõsiste stressoritega, nagu pere- ja suhte probleemid, tõsised terviseprobleemid või tööalased ja rahalised raskused. Säilenõtkus tähendab toimumist ränkadest katsumustest (American... 2018).

Katsumustest või kaotustest toibumine võib käia identiteedi ja prioriteetide loova ümbermõtestamise kaudu. Psühholoogias kasutatav säilenõtkuse mõiste ei eelda seega, et inimesed saavad jälle selleks, mis nad enne olid. Kliimareaalsusele silma vaadates on vähem progressistlikust vastupidavuse mõistest süvakohanemisel rohkem kasu.

Süvakohanemist mõtestades võib inimühiskonna vastupidavust käsitada võimena kohaneda muutuvate oludega, et jääda ellu ning säilitada väärtuslikuks peetavad normid ja käitumisviisid. Kuivõrd osa analüütikuid on jõudnud järeldusele, et ühiskondlik kollaps on praeguseks tõenäoline, vältimatu või juba alanud, siis tuleb küsida: millised on need meile kallid normid ja käitumisviisid, mida inimühiskond soovib ellujäämisheitleuses säilitada? See küsimus näitab, et süvakohanemise puhul on tegemist millegi enama kui säilenõtkusega. Nii jõuame süvakohanemisplatvormi teise ainevaldkonna juurde, mida ma nimetan lahtilaskmiseks [*relinquishment*]. See hõlmab inimeste ja kogukondade loobumist teatud hüvedest, käitumisviisidest ja uskumustest, sest neist kinnihoidmine võib muuta olukorra hullemaks. Siia alla kuulub näiteks lahkumine rannikualadelt, haavatavate tööstusrajatiste sulgemine, lahtiütlemine teatud tüüpi tarbimisootustest. Kolmandat ainevalda võib nimetada taastamiseks [*restoration*]. See tähendab, et inimesed ja kogukonnad avastavad uuesti hoia-kud ja suhtumise ellu ja elukorraldusse, mille meie fossiilkütusepõhine tsivilisatsioon on põrmustanud. Näiteks hakkavad taastama loodusmaastikke [*rewild*], et need pakuksid rohkem ökoloogilisi hüvesid ja vajaksid vähem majandamist, viivad toitumise vastavusse aastaaegade, õpivad jälle mängima elektrooniliste vahenditeta, muudavad tootmise ja sotsiaalsed tugisüsteemid kogukonnapõhiseks. Süvakohanemise neljandat ainevalda võiks nimetada leppimiseks või rahutegemiseks [*reconciliation*]. See tähendab, et me tunnistame endale oma teadmatust, kas meie pingutustest üldse mingit kasu on, nagu sedagi, et enne lõpp-peatust muutub olukord aina tõsisemaks ja laastavamaks. Ainult üksteisega rahu tehes ja leppides selle paratamatu tragöödiaga, milles me nüüd elama peame, saame vältida veel suurema kahju tekita-

mist, mille tooks kaasa rapsimine allasurutud paanikas (Bendell 2019).

Ma ei püüa selles artiklis välja joonistada väga üksikasjalikku tegevuskava. Õigupoolest on see võimatu. Tegevuse detailne planeerimine on mõeldav hallatavas olukorras, meie aga seisame silmitsi hädaolukorraga, mille üle meil kontroll puudub. Pigem loodan, et vastupidavust, lahtilaskmist, taastamist ja leppimist hõlmav süvakohanemise platvorm võiks moodustada kliimamuutust käsitleva ühiskondliku arutelu raamistikku. Vastupidavuse puhul kõlab küsimus: “Kuidas hoida seda, mida me tõesti hoida tahame?” Lahtilaskmise küsimus on: “Millest loobuda, et mitte olukorda veel hullemaks teha?” Taastamise küsimus: “Mida me saame tagasi tuua, et toime tulla ees ootavate raskuste ja tragöödiatega?” Ja leppimise küsimus kõlab nii: “Mille ja kellega saame rahu teha, seistes üheskoos silmitsi oma surelikkusega?” 2017. aasta Peterborough’ alternatiivide festivalil lähtuti osaliselt just sellest raamistikust. Üks päev oli tervikuna pühendatud aruteludele selle üle, mida loobumine võiks tähendada. See toimis dialoogi ja kujutlusvõime avajana paremini kui hoopis kitsam keskendumine vastupidavusele. Kavas on jätkata selliste ürituste korraldamist üle kogu Suurbritannia. Elu näitab, kas sellest raamistikust on kasu ka laiema tegevuskava kujundamisel.

Kuidas on süvakohanemise platvorm seotud säästva arengu üldise kontseptuaalse raamistikuga? Ta on seotud teiste vaatenurkadega, mille aluseks on seisukoht, et kuigi rahvusvahelised institutsioonid tegelevad endiselt “säästva arengu eesmärkidega”, on “säästva arengu” kui ühendava mõiste ja eesmärgi ajastu ümber saamas. Süvakohanemine on selgelt kestlikkusejärgne mõtteviis. Nagu olen kirjutanud mujal, kuulub see taastava ökoloogia valdkonda (Bendell jt 2017).

UURIMISTÖÖ TULEVIK KLIIMATRAGÖÖDIA VALGUSES

Kui ma ennist esitasin küsimuse, milleks seda artiklit üldse kirjutada, siis oli see ainult pooleldi nali. Kui kõik andmed ja analüüsid osutuvad ekslikuks ja meie ühiskond jätkab kenasti toimimist

veel aastakümneid, siis ei tule see artikkel mu karjäärile kuidagi kasuks. Kui ennustatud kollaps saabub kümne aasta jooksul, pole mul üldse mingit karjääri. Täiuslik kaotusseis [*lose-lose*]. Ütlen seda sooviga rõhutada, kui keeruline on säästva arengu valdkonna uurijatel ja õppejõududel selles olukorras edasi minna. Enamiku akadeemiliste töötajate õpetamiskoormus väljakujunenud ainevaldkondades üha kasvab. Ilmselt pole neil eriti aega ega mänguruumi oma pädevuse ja uurimisteemade ümbervangerdamiseks. Teadustöötajad võivad avastada, et süvakohanemise temaatikaga tegelemiseks uurimispartnereid ja rahastajaid naljalt ei leia. Mitte alati pole teadlased sellises kitsikuses olnud. Selle on tinginud kõrghariduses toimunud muutused ja neis muutustes on väljenduse leidnud ideoloogia, mis on teinud inimkonna oma heaolu ja isegi olemasolu ähvardava ohu käsitlemisel nii saamatuks. See on ideoloogia, mille edendamises on kaassüüdlased paljud meist, kes me oleme töötanud ärikoolides. Enne kui kaaluda, kuidas oma teadusliku uurimistööga kliimatragöödia valguses edasi minna, on oluline seda kaassüüd endale tunnistada (Bendell 2020).

Uusliberaalse majandusteaduse valitseva positsiooni tõttu on läänemaaailm alates 1970. aastatest suutnud keskkonnaküsimustes väga vähe ette võtta. See on kaasa toonud hüperindividualistliku, turufundamentalistliku, jahmerdava ja atomistliku lähenemisviisi. Hüperindividualistlikkuse all pean ma silmas keskendumist isiklikule tarbimiskäitumisele, nagu elektripirnide vahetamine või loodussõbraliku mööbli ostmine, selmet teadliku kodanikuna ühiskondlikku arengut mõjutada. Turufundamentalismi all mõtlen ma keskendumist turumehhanismidele, keerukatele, kulukatele ja valdavalt kasututele süsinikdioksiidi saastekoguste piiramise ja kauplemise süsteemidele, selmet kaaluda tõsisemaid riikliku sekkumise meetmeid. Lokulöömine väikeste edusammude üle on jahmerdamine: näiteks koostavad ettevõtted kestlikkusraporteid, mitte strateegiaid muutuste elluviimiseks sellises tempos ja mõõtkavas, mis johtub teaduslikest tõenditest. Atomistlik on tegelda kliimameetmetega kui turu, finantssüsteemi ja panganduse juhtimisest lahus seisva küsimusega, selmet otsida kestlikust võimaldavat majandussüsteemi (samas).

See ideoloogia mõjutab akadeemiliste töötajate töökoormust ja eelistusi enamikus ülikoolides, piirates meie võimalusi kliimatragöödiale reageerida. Mina ise võtsin tasustamata akadeemilise puhkuse ja käesolev artikkel on üks selle otsuse saadusi. Meil pole enam aega bibliomeetrilisteks karjäärimängudeks, et avaldada muljet ülemustele või täiustada oma elulookirjeldust. Samuti pole meil vaja kitsast spetsialiseerumist, mida eeldab meilt artiklite avaldamine tähtsaimaks peetavates ajakirjades. Nii et jah, seda ma tõepoolest väidan: et arendada oma tegevust viisil, millel tõesti oleks kliimatragöödia palge ees mingit mõtet, tuleb võibolla loobuda oma töökohast ja isegi karjäärist. Ent kui inimene juba selleks valmis on, siis annab see talle märksa kindlama jalgealuse suhtluses tööandja ja erialaüldsusega.

Kui otsustate jääda akadeemilisele tööle, soovitan hakata esitama mõningaid küsimusi kõige kohta, mida te uurite ja õpetate. Teiste uurimistöid lugedes küsige: “Kuidas võiksid need uurimistulemused ühiskonna kokkuvarisemise palge ees aidata ulatuslikumalt ja kiiremini liikuda vastupidavuse, lahtilaskmise ja taastamise poole?” Väga võimalik, et teie kirjavaraal on selle teemaga seoses vähe pakkuda, nii et te kaotate selle vastu huvi. Iseenda uurimistöö kohta soovitan esitada säärase küsimuse: “Kui ma ei usuks, et praeguseid organisatsioone ja süsteeme saab kliima asjus tasapisi muuta, mille kohta ma siis rohkem teada tahaksin?” Sellele küsimusele vastust otsides soovitan aru pidada nii oma eriala inimestega kui ka mittespetsialistidega, sest see võimaldab rääkida vabamalt ja arvesse võtta kõiki võimalusi.

Mina ise näiteks lõpetasin ärisektori kestlikkuse uurimise. Täiendasin end juhtimise ja kommunikatsiooni alal ning hakkasin neid teemasid poliitilisel tegevusväljal uurima ja õpetama ning neis asjus nõu andma. Hakkasin tegelema majanduse kohalikuksdamise ja kogukonnaarengu toetamisega, keskendudes kohalikkudele raha kasutavatele süsteemidele. Otsisin võimalusi neid teadmisi laiemalt jagada ning käivitasin tasuta veebikursuse.¹² Hakkasin rohkem lugema ja rääkima kliimatragöödiast ning sellest, mida ma ise võiksin selle valguses teha või tegemata jätta. See ümber-

¹²The Money and Society Mass Open Online Course. *Aut.*

mõtestamise ja ümberhäälestumise protsess käib muidugi edasi, kuid ma ei suuda enam töötada millegi kallal, mis pole süvakohanemise vaatenurgast ühel või teisel viisil oluline. Edaspidi saab ja tuleb tööpõldu veel väga mitmel tasandil laiendada. Elatusvahendite ja elustiili muutmiseks vajalik teave ja võrgustikud tuleb paremini kättesaadavaks teha ning inimesed vajavad selles tuge. Kasulik on õppida olemasolevast kirjandusest ja kogemusest selle kohta, kuidas tehnovõrkudest sõltumatult teadlikult kavandatud kogukondades toime tulla, kuid minna tuleb veel kaugemale, uurides kas või ravimite, näiteks aspiriini väikesemahulise tootmise võimalusi. Tasuta veebipõhiseid ja kontaktõppekursusi ning isemajandamist arendavaid tugivõrgustikke tuleb laiendada. Samuti vajavad abi kohalikud omavalitsused, et olla kesk kollapsit valmis toetama kohalike kogukondade koostööd ja vältida nende killustumist. Omavalitsused peavad looma konstruktiivse koostöö süsteemid, näiteks kohalikul rahal põhinevad toodete ja teenuste vahetamise platvormid. Rahvusvahelisel tasandil on vaja kokku leppida selles, kuidas vastutustundlikult tegelda ühiskonna kokkuvarisemise laiemate tagajärgedega (Harrington 2016). Teemasid on siingi palju, kuid kõige ilmsemad ülesanded on seotud pagulasabiga ning ohtlike tööstus- ja tuumarajatiste julgeoleku tagamisega kollapsihetkel.

Edaspidi võib kasu olla tutvumisest teiste distsipliinide ja traditsioonidega. Nagu arvata võib, on inimliigi väljasuremise ja eshatoloogia ehk maailmalõpu teemade üle arutlenud mitme akadeemilise distsipliini esindajad. Loomulikult on seda laialdaselt käsitletud teoloogias, aga huvitava ilukirjandusainena ka kirjandusteoorias ja seoses tuumasõja ohuga 1980. aastate psühholoogias. Psühholoogial tundub seejuures olevat eriti tähtis osa.

Pole sugugi lihtne otsustada, mida ette võtta. Vastne teadlikkus sellest, et ühiskond tõenäoliselt juba meie eluajal kokku variseb, mõjutab seda otsust emotsionaalselt ja psühholoogiliselt. Olen mõningaid selliseid emotsionaalseid küsimusi ja nende mõju iseenda tööalastele valikutele uurinud essees kliimameeleheitte vaimsetest tagajärgedest (Bendell 2018). Soovitan võtta aega, et selle üle järele mõelda ja vaimselt kasvada, selmet ummisjalu uue teadusprojekti või õppekavareformi kallale söösta. Kui ole-

te õpilane või üliõpilane, siis soovitan saata oma õppejõududele see artikkel ja korraldada oma klassi või kursusega selles leiduvate ideede arutelu. Tõenäoliselt tulevad selle juhtimisega paremini toime inimesed, kes ei ole praeguse süsteemiga tugevalt seotud.

Kardetavasti on pelk akadeemiliste inimeste edevus arvata, et akadeemilisi töid loeb keegi muu peale meie endi ja meie üliõpilaste. Seetõttu olen otsustanud avaldada oma soovitused juhtidele, poliitikakujundajatele ja tavainimestele teises formaadis (süvakohanemise mitmesuguste aspektide kohta, nagu kampaaniastrateegia, sotsiaalne õiglus, majanduse kohalikustamine, dekolonisatsioon, finantsreform, psühholoogia ja vaimsus, vt www.jembendell.com).

JÄRELDUSED

Kliimaandmeid registreeritakse järjepidevalt 1850. aastast peale. Selle perioodi 18 kuumimast aastast 17 jäävad käesolevasse sajandisse. Viimase kümne aasta jooksul on astunud olulisi samme kliimamuutuse leevendamiseks ja sellega kohanemiseks. Paraku võib neid samme võrrelda mööda varisevat mäenõlva üles rühkimisega. Kui varing poleks juba alanud, viiksid kiiremad ja pikemad sammud meid tõesti sinna, kuhu jõuda tahame. Kahjuks näitavad viimased andmed kliima, saastekoguste ja süsinikuhuka eluviisi leviku kohta, et varing on juba alanud. Kuna punkt, kust tagasi pöörduda enam ei saa, on täie kindlusega tuvastatav alles tagantjärele, on täielik pühendumine süsinikuheitme vähendamisele ja süsiniku sidumisele (nii looduslikult kui ka kunstlikult) kriitilisema tähtsusega kui eales varem, kuid nüüd peab see hõlmama ka metaani.

Kliimamuutuse hukatuslikku mõju ei saa enam vältida. Geotehnoloogilised meetmed on tõenäoliselt ebatõhusad või kahjulikud. Seetõttu on ka kliimapoliitika peavool hakanud tunnistama, et kliimamuutusega kohanemiseks tuleb teha palju rohkem. See tõdemus peab kiiresti jõudma säästva arengu praktikute, teadlaste ja haridustöötajate laia ringi. Sihte seades peame kainelt hindama, milline kohanemine on võimalik. Hiljutised uuringud näitavad, et kliimamuutuse survele hakkab inimühiskond vähem kui küm-

ne aasta jooksul kaotama võimet täita oma põhiülesandeid. Levib alatoitlus, näljahäda, haigused, sagenevad sisekonfliktid ja sõjad; puutumata ei jää ka jõukad riigid. Selles olukorras on senine reformistlik lähenemisviis säästvate arengule ja majandusele kasutu (Bendell jt 2017). Selle asemel tuleb välja töötada tegevuskava, kuidas kahju vähendada ja olukorda mitte hullemaks muuta. Selle keerulise ja lõppkokkuvõttes isikliku protsessi juures võib kasu olla süvakohanemise platvormist.

Autori tänusõnad

Selle artikli kirjutamiseks pidin esimest korda pärast 1994. aastat, mil olin Cambridge'is üliõpilane, aja maha võtma, et saada ülevaade kliimateadusest ja rangelt analüüsida selle järeldusi. Töenäoliselt ei oleks ma seda esmatähtsaks pidanud, kui mind poleks ärgitanud järgmised inimesed: Chris Erskine, Dougald Hine, Jonathan Gosling, Camm Webb ja Katie Carr. Ma tänan Dorian Cave'i abi eest uurimistöös ja Zori Tomovvat, kes aitas mul jõuda arusaamale, et minu tõde on esmatähtis. Samuti tänan professor Carol Adamsit artiklile retsensentide leidmise eest ja kaht anonüümset retsensenti kasuliku tagasiside eest, hoolimata sellest et nende parandusettepanekud olid vastuolus töö eesmärgiga. Samuti tänan Carolit selle eest, et ta oli mind varem külalistoimetajana ajakirja *Sustainability Accounting Management and Policy Journal* töösse kaasanud. Osalt võimaldas mul akadeemilise puhkuse ajal süvakohanemise temaatikale keskenduda sotsiaalse inkubatsiooni fondi Seedbed rahastus. Artikkel ilmus 2018. a ja hakkas väga kiiresti levima, nii et järgnenud aasta jooksul laeti seda alla üle poole miljoni korra; seetõttu olen kohtunud väga paljude inimestega, kellele soovin avaldada tänu, et nad aitasid seda rasket teadmist kanda (te teate ise, kes te olete). Samuti tahaksin tänada kõiki vabatahtlikke, kes on artikli tõlkinud paljudesse keeltesse. Kui te juhtumisi olete avatud ligipääsuga eelretsenseeritava ajakirja toimetaja ning soovite, et ma selle artikli avaldamiseks esitaksin, siis võtke palun minuga ühendust.

Kui soovite näha artiklisse tehtud muudatusi, näiteks juba tõlgitud versiooni ajakohastamiseks, saate esiletoodud muudatustega versiooni alla laadida aadressilt www.lifeworth.com/DeepAdaptation2020UpdateTrackedChanges.docx.

Kirjandus

- Aaron-Morrison, Arlene P. + 469 others 2017. State of the climate in 2016. — *Bulletin of the American Meteorological Society*, Vol. 98, No. 8, pp. Si–S280
- Adams, Tony, Holman Jones, Carolyn Ellis 2015. *Autoethnography*. New York: Oxford University Press
- Ahmed, Nafeez 2013. Seven facts you need to know about the Arctic methane timebomb. — *The Guardian*, August 5; www.theguardian.com/environment/earth-insight/2013/aug/05/7-facts-need-to-know-arctic-methane-time-bomb
- American Psychology Association 2018. The road to resilience. www.apa.org/helpcenter/road-resilience.aspx
- Arctic News 2018. Warning signs. March 3. <https://arctic-news.blogspot.co.id/2018/03/warning-signs.html>
- Asay, Matt 2013. Americans losing faith in technology, but can't break the addiction. — *Readwrite.com*, September 12. <https://readwrite.com/2013/09/12/americans-losing-faith-in-technology-but-cant-break-the-addiction>
- Atkin, Emily 2017. The power and peril of "Climate disaster porn". — *New Republic*, July 11. <https://newrepublic.com/article/143788/power-peril-climate-disaster-porn>
- Banos Ruiz, Irene 2017. This apocalyptic is how kids are imagining our climate future. — *DW.com*. www.dw.com/en/this-apocalyptic-is-how-kids-are-imagining-our-climate-future/a-40847610
- Becker, Ernest 1973. *The Denial of Death*. New York, NY: Simon & Schuster
- Becker, Rachel 2017. Why scare tactics won't stop climate change: Doomsday scenarios don't inspire action. — *The Verge*, July 11. www.theverge.com/2017/7/11/15954106/doomsday-climate-science-apocalypse-new-york-magazine-response
- Bendell, Jem 2018. After climate despair: One tale of what can emerge. — *Jembendell.com*, January 14. <https://jembendell.com/2018/01/14/after-climate-despair-one-tale-of-what-can-emerge>
- Bendell, Jem 2019. Hope and vision in the face of collapse: The 4th R of deep adaptation. — *Jembendell.com*, January 9. <https://jembendell.com/2019/01/09/hope-and-vision-in-the-face-of-collapse-the-4th-r-of-deep-adaptation>

- Bendell, Jem 2020. The collapse of ideology and the end of escape. — Jembendell.com, June 28. <https://jembendell.com/2020/06/28/the-collapse-of-ideology-and-the-end-of-escape>
- Bendell, Jem, Marc Lopatin 2016. Democracy demands a richer Britain. — *Huffington Post*, December 2; www.huffingtonpost.co.uk/jem-bendell/democracy-demands-a-riche_b_13348586.html
- Bendell, Jem, Neil Sutherland, Richard Little 2017. Beyond unsustainable leadership: Critical social theory for sustainable leadership. — *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, Vol. 8, No. 4, pp. 418–444; <https://doi.org/10.1108/SAMPJ-08-2016-0048>
- Benson, Melinda Harm, Robin Kundis Craig 2014. The end of sustainability. — *Society and Natural Resources*, Vol. 27, No. 7, pp. 777–782
- Bernhardt, Alex 2018. Bonds: How to finance climate adaptation. — Brinknews.com, February 19. www.brinknews.com/bonds-how-to-finance-climate-adaptation
- Brand, Fridolin Simon, Kurt Jax 2007. Focusing the meaning(s) of resilience: Resilience as a descriptive concept and a boundary object. — *Ecology and Society*, Vol. 12, No. 1, p. 23; www.ecologyandsociety.org/vol12/iss1/art23
- Brand, Uwe, Nigel Blamey, Claudio Garbelli, Erika Griesshaber, Renato Posenato, Lucia Angiolini, Karem Azmy, Enzo Farabegoli, Rosemarie Came 2016. Methane hydrate: Killer cause of Earth's greatest mass extinction. — *Palaeoworld*, Vol. 25, No. 4, pp. 496–507
- Britten, Gregory L., Michael Dowd, Boris Worm 2015. Changing recruitment capacity in global fish stocks. — *Proceedings of the National Academy of Sciences*. Published ahead of print December 14. www.pnas.org/content/early/2015/12/09/1504709112
- Brysse, Keynyn, Naomi Oreskes, Jessica O'Reilly, Michael Oppenheimer 2013. Climate change prediction: Erring on the side of least drama? — *Global Environmental Change*, Vol. 23, No. 1, pp. 327–337; www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0959378012001215
- Clément, Viviane, Jorge Rivera 2016. From adaptation to transformation: An extended research agenda for organizational resilience to adversity in the natural environment. — *Organisation and Environment*, Vol. 30, No. 4, pp. 346–365
- Climate Action Programme 2018. \$1 billion of new funding announced for climate adaptation projects. — Climateactionpro-

- gramme.org, March 2. www.climateactionprogramme.org/news/1-billion-of-new-funding-announced-for-climate-adaptation-projects
- Copernicus Programme 2020. Surface air temperature for June 2020. <https://climate.copernicus.eu/surface-air-temperature-june-2020>
- Eisenstein, Charles 2013. *The More Beautiful World Our Hearts Know Is Possible*. Berkeley, CA: North Atlantic Books
- Eisenstein, Charles 2018. *Climate — A New Story*. Berkeley, CA: North Atlantic Books
- European Commission Joint Research Centre 2018. Climate change promote the spread of mosquito and tick-borne viruses. — *ScienceDaily*, March 16. www.sciencedaily.com/releases/2018/03/180316111311.htm
- Farquharson, Louise M., Vladimir E. Romanovsky, William L. Cable, Donald A. Walker, Steven V. Kokelj, Dmitry Nikolsky 2019. Climate change drives widespread and rapid thermokarst development in very cold permafrost in the Canadian High Arctic. — *Geophysical Research Letters*, Vol. 46, No. 12, pp. 6681–6689; <https://doi.org/10.1029/2019GL082187>
- Flannery, Tim 2015. *Atmosphere of Hope: Searching for Solutions to the Climate Crisis*. New York, NY: Atlantic Monthly Press
- Food and Agriculture Organisation 2018. Disasters causing billions in agricultural losses, with drought leading the way. March 15. www.fao.org/newsroom/detail/Disasters-causing-billions-in-agricultural-losses-with-drought-leading-the-way/en
- Foster, John 2015. *After Sustainability*. Abingdon: Earthscan/Routledge
- Fragoso, Rui, Carlos Noéme 2018. Economic effects of climate change on the Mediterranean’s irrigated agriculture. — *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, Vol. 9 No. 2, pp. 118–138
- Gosling, Jonathan 2016. Will we know what counts as good leadership if “Things Fall Apart”? Questions prompted by Chinua Achebe’s novel. — *Leadership*, Vol. 13, No. 1, pp. 35–47
- Gosling, Jonathan, Peter Case 2013. Social dreaming and eco-centric ethics: Sources of non-rational insight in the face of climate change catastrophe. — *Organization*, Vol. 20, No. 5, pp. 705–721
- Greiner, Jill T., Karen J. McGlathery, John Gunnell, Brent A. McKee 2013. Seagrass restoration enhances “blue carbon” sequestration in coastal waters. — *PLoS ONE*, Vol. 8, No. 8;

- http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0072469
- H a m i l t o n, Clive 2010. *Requiem for a Species*. London: Earthscan/ Routledge
- H a m i l t o n, Clive, Christophe B o n n e u i l, François G e m e n n e (eds.) 2015. *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis*. Abingdon: Routledge
- H a n s e n, James E. 2007. Scientific reticence and sea level rise. — *Environmental Research Letters*, Vol. 2, No. 2; <http://iopscience.iop.org/article/10.1088/1748-9326/2/2/024002>
- H a r r i n g t o n, Cameron 2016. The Ends of the World: International Relations and the Anthropocene. — *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 44, No. 3, pp. 478–498
- H a w k e n, Paul, Katharine W i l k i n s o n 2017. *Drawdown: The Most Comprehensive Plan Ever Proposed to Reverse Global Warming*. New York, NY: Penguin Books
- H e n l e y, Benjamin J., Andrew D. K i n g 2017. Trajectories toward the 1.5 °C Paris target: Modulation by the Interdecadal Pacific Oscillation. — *Geophysical Research Letters*, Vol. 44, No. 9, pp. 4256–4262; <https://agupubs.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/2017GL073480>
- H e r r a n d o - P é r e z, Salvador, Corey J. A. B r a d s h a w, Stephan L e w a n d o w s k y, David R. V i e i t e s 2019. Statistical language backs conservatism in climate-change assessments. — *Bio-Science*, Vol. 69, No. 3, p. 209; www.sciencedaily.com/releases/2019/03/190320102010.htm
- H e r r i n g, Stephanie C., Nikolaos C h r i s t i d i s, Andrew H o e l l, James P. K o s s i n, Carl J. S c h r e c k I I I, Peter A. S t o t t 2018. Explaining extreme events of 2016 from a climate perspective. — *Special Supplement to the Bulletin of the American Meteorological Society*, Vol. 99, No. 1, pp. S1–S157
- H i l l, Joshua S. 2017. Global attitudes to climate change risks show increasing concern. — *CleanTechnica*, May 29. <https://cleantechnica.com/2017/05/29/global-attitudes-climate-change-risks-show-increasing-concern>
- H o w a r d, Jason L., Joel C. C r e e d, Mariana V. P. A g u i a r, James W. F o u r q u e a n 2018. CO₂ released by carbonate sediment production in some coastal areas may offset the benefits of seagrass “blue carbon” storage. — *Limnology and Oceanography*, Vol. 63, No. 1, pp. 160–172

- Hudson, Stephen R. 2011. Estimating the global radiative impact of the sea ice-albedo feedback in the Arctic. — *Journal of Geophysical Research*, Vol. 116, No. D16102, <https://doi.org/10.1029/2011JD015804>
- Ipsos MORI 2017. Tweet, December 7. <https://mobile.twitter.com/IpsosMORI/status/938492368659116033>
- Jamieson, Dale 2014. *Reason in a Dark Time*. Oxford: Oxford University Press
- Johnson, Jake 2019. “Terrifying” new climate models warn of 6–7 °C of warming by 2100 if emissions not slashed. — *Common Dreams*, September 17. www.commondreams.org/news/2019/09/17/terrifying-new-climate-models-warn-6-7degc-warming-2100-if-emissions-not-slashed
- JPL/PO.DAAC 2018. Key indicators: Global mean sea level. <https://sealevel.nasa.gov/understanding-sea-level/key-indicators/global-mean-sea-level>
- Kahn, Brian 2017. The Arctic has been crazy warm all year. This is what it means for sea ice. — *Climate Central*, July 6. www.climatecentral.org/news/arctic-crazy-warm-sea-ice-21599
- Keenan, Trevor F., I. Colin Prentice, Josep G. Canadell, Christopher A. Williams, Han Wang, Michael Raupach, G. James Collatz 2016. Recent pause in the growth rate of atmospheric CO₂ due to enhanced terrestrial carbon uptake. — *Nature Communications*, Vol. 7; www.nature.com/articles/ncomms13428
- Keller, David P., Elias Y. Feng, Andreas Oschlies 2014. Potential climate engineering effectiveness and side effects during a high carbon dioxide-emission scenario. — *Nature Communications*, Vol. 5; www.nature.com/articles/ncomms4304
- Knoblauch, Christian, Christian Beer, Susanne Liebner, Mikhail N. Grigoriev, Eva-Maria Pfeiffer 2018. Methane production as key to the greenhouse gas budget of thawing permafrost. — *Nature Climate Change*, Vol. 8, pp. 309–312; www.nature.com/articles/s41558-018-0095-z
- Knorr, Wolfgang 2019. Climate scientists should admit failure and move on. — IFLAS, University of Cumbria. <http://iflas.blogspot.com/2019/09/climate-scientists-should-admit-failure.html>
- Kornhuber, Kai, Dim Coumou, Elisabeth Vogel, Corey Lesk, Jonathan F. Donges, Jascha Lehmann, Radley M. Horton 2019. Amplified Rossby waves enhance risk of concurrent heatwaves in major breadbasket regions. — *Nature Climate*

- Change*, Vol. 10, pp. 48–53; www.nature.com/articles/s41558-019-0637-z.epdf
- Lamarche-Gagnon, Guillaume, Jemma L. Wadham, Barbara Sherwood Lollar, Sandra Arndt, Peer Fietzek, Alexander D. Beaton, Andrew J. Tedstone, Jon Telling, Elizabeth A. Bagshaw, Jon R. Hawkings, Tyler J. Kohler, Jakub D. Zarsky, Matthew C. Mowlem, Alexandre M. Anesio, Marek Stibal 2019. Greenland melt drives continuous export of methane from the ice-sheet bed. — *Nature*, Vol. 565, No. 7737, pp. 73–77; <https://doi.org/10.1038/s41586-018-0800-0>
- Le Quéré, Corinne + 76 others 2017. Global Carbon Budget 2017. — Globalcarbonproject.org. www.globalcarbonproject.org/carbonbudget/archive/2017/GCP_CarbonBudget_2017.pdf
- Lea, Jonathan 2008. *Radical Hope: Ethics in the Face of Cultural Devastation*. Boston, MA: Harvard University Press
- Lee, Howard 2014. Alarming new study makes today's climate change more comparable to Earth's worst mass extinction. — *Skeptical Science*, April 2. <https://skepticalscience.com/Lee-commentary-on-Burgess-et-al-PNAS-Permian-Dating.html>
- Lenton, Timothy M., Johan Rockström, Owen Gaffney, Stefan Rahmstorf, Katherine Richardson, Will Steffen, Hans Joachim Schellnhuber 2019. Climate tipping points — too risky to bet against: The growing threat of abrupt and irreversible climate changes must compel political and economic action on emissions. — *Nature*, Vol. 575, No. 7784, pp. 592–595; <https://www.nature.com/articles/d41586-019-03595-0>
- Lesnikowski, Alexandra C., James D. Ford, Lea Berrang-Ford, Magda Barrera, Jody Heymann 2015. How are we adapting to climate change? A global assessment. — *Mitigation and Adaptation Strategies for Global Change*, Vol. 20, No. 2, pp. 277–293
- Lynch, Tommy 2017. Why hope is dangerous when it comes to climate change: Global warming discussions need apocalyptic thinking. — *Slate*, July 25. www.slate.com/articles/technology/future_tense/2017/07/why_climate_change_discussions_need_apocalyptic_thinking.html
- Machmüller, Megan B., Marc G. Kramer, Taylor K. Cyle, Nick Hill, Dennis Hancock, Aaron Thompson 2015. Emerging land use practices rapidly increase soil organic mat-

- ter. — *Nature Communications*, Vol. 6; www.nature.com/articles/ncomms7995
- Malmquist, David 2018. Researchers issue first-annual sea-level report cards. — VIMS, March, 12. www.vims.edu/research/topics/global_change/ts_archive/slrc18.php
- Marshall, George 2014. *Don't Even Think About It: Why Our Brains Are Wired to Ignore Climate Change*. New York, NY: Bloomsbury USA
- Mathesius, Sabine, Matthias Hoffman, Ken Caldeira, Hans Joachim Schnellhuber 2015. Long-term response of oceans to CO₂ removal from the atmosphere. — *Nature Climate Change*, Vol. 5, pp. 1107–1113; www.nature.com/articles/nclimate2729
- Matousek, Mark 2008. *When You Are Falling, Dive: Lessons in the Art of Living*. New York, NY: Bloomsbury USA
- McDonald, Rachel I., Hui Yi Chai, Ben R. Newell 2015. Personal experience and the “psychological distance” of climate change: An integrative review. — *Journal of Environmental Psychology*, Vol. 44, pp. 109–118
- McPherson, Guy 2016. Climate change summary and update. — [Guymcpherson.com](http://guymcpherson.com), August 2. <https://guymcpherson.com/climate-chaos/climate-change-summary-and-update>
- Mohanty, Samarendu, Reiner Wassmann, Andrew Nelson, Piedad F. Moya, Krishna S. V. Jagadish 2012. Rice and climate change: Significance for food security and vulnerability. — *International Rice Research Institute. CCAFS Working Paper 23*. CGIAR Research Program on Climate Change, Agriculture and Food Security. https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08a4440f0b652dd00064c/DPS49_content.pdf
- Mulgan, Tim 2011. *Ethics for a Broken World*. Durham: Acumen
- Naresh Kumar, Soora, Pramod Kumar Aggarwal, D. N. Swaroopa Rani, Rani Saxena, Nitin Chauhan, Jain Surabhi 2014. Vulnerability of wheat production to climate change in India. — *Climate Research*, Vol. 59, No. 3, pp. 173–187
- NASA 2018. Greenland ice loss 2002–2016. <https://grace.jpl.nasa.gov/resources/30>
- NASA/GISS 2018. Vital signs: Global temperature. <https://climate.nasa.gov/vital-signs/global-temperature>
- Neumann, Barbara, Athanasios T. Vafeidis, Juliane Zimmermann, Robert J. Nicholls 2015. Future coastal population growth and exposure to sea-level rise and coastal flood-

- ing — *A Global Assessment*. — PLoS One, Vol. 10, No. 3; <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0118571>
- N i s b e t, Euan G. + 22 others 2019. Very strong atmospheric methane growth in the four years 2014–2017: Implications for the Paris Agreement. — *Global Biogeochemical Cycles*, Vol. 3, No. 33, pp. 318–342; <https://doi.org/10.1029/2018GB006009>
- N S I D C / N A S A 2018. Vital signs: Arctic sea ice. — NASA.gov. <https://climate.nasa.gov/vital-signs/arctic-sea-ice>
- O r s a t o, Renato J., José Guilherme F e r r a z d e C a m p o s, Simone R. B a r a k a t 2018. Social Learning for Anticipatory Adaptation to Climate Change: Evidence From a Community of Practice, Organization & Environment. — *Organisation and Environment*, Vol. 32, No. 4; <https://doi.org/10.1177/1086026618775325>
- P e a r c e, Fred 2013. World won't cool without geoengineering, warns report. — New Scientist, September 25. www.newscientist.com/article/dn24261-world-wont-cool-without-geoengineering-warns-report#.UkMIHYYqhng
- P h y s . o r g 2018. The sorry state of Earth's species, in numbers. March 16. <https://phys.org/news/2018-03-state-earth-species.html>
- P i d c o c k, Roz 2013. Carbon briefing: Making sense of the IPCC's new carbon budget. — Carbonbrief.org, October 23. www.carbonbrief.org/carbon-briefing-making-sense-of-the-ipccs-new-carbon-budget
- P i s t o n e, Kristina, Ian E i s e n m a n, Veerabhadran R a m a n a t h a n 2014. Observational determination of albedo decrease caused by vanishing Arctic sea ice. — *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, Vol. 111, No. 9, pp. 3322–3326
- R i g a u d, Kanta Kumari, Alex de S h e r b i n i n, Bryan Jones, Jonas B e r g m a n n, Viviane C l e m e n t, Kayly O b e r, Jacob S c h e w e, Susana A d a m o, Brent M c C u s k e r, Silke H e u s e r, Amelia M i d g l e y 2018. Groundswell: Preparing for internal climate migration. World Bank, Washington, DC. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29461>
- R o g e r s Alice, Julia L. B l a n c h a r d, Peter J. M u m b y 2018. Fisheries productivity under progressive coral reef degradation. — *Journal of Applied Ecology*, Vol. 55, No. 3, pp. 1041–1049; <https://doi.org/10.1111/1365-2664.13051>
- R u p p e l, Carolyn D., John D. K e s s l e r 2017. The interaction of climate change and methane hydrates. — *Review of Geophysics*,

- Vol. 55, No. 1, pp. 126–168; <https://agupubs.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/2016RG000534>
- S a u n o i s, Marielle + 77 others 2016. The global methane budget 2000–2012. — *Earth System Science Data*, Vol. 8, No. 2, pp. 697–751; www.earth-syst-sci-data.net/8/697/2016
- S c h m i d t, Jeff 2000. *Disciplined Minds: A Critical Look at Salaried Professionals and the Soul-Battering System that Shapes their Lives*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield
- S c h u u r, Edward A. G. + 41 others 2015. Expert assessment of vulnerability of permafrost carbon to climate change. — *Climatic Change*, Vol. 119, No. 2, pp. 359–374
- S e r v i g n e, Pablo, Raphaél S t e v e n s 2020. *How Everything Can Collapse: A Manual for our Times*. Cambridge, UK: Polity Press
- S h a k h o v a, Natalia, Igor S e m i l e t o v, Evgeny C h u v i l i n 2010. Extensive methane venting to the atmosphere from the sediments of the East Siberian Arctic shelf. — *Science*, New Series, Vol. 327, No. 5970, pp. 1246–1250
- S i n g h, Harjeet, Sven H a r m e l i n g, Sandeep Chamling R a i 2016. Global goal on adaptation: From concept to practice. A report written on behalf of CARE International. <https://careclimatechange.org/global-goal-adaptation-concept-practice>
- S o l o m o n, Sheldon, Jeff G r e e n b e r g, Tom P y s z c z y n s k i 2015. *The Worm at the Core: On the Role of Death in Life*. New York: Random House
- S p r a t t, David, Ian D u n l o p 2018. What lies beneath: The understatement of existential climate risk. National Centre for Climate Restoration. www.breakthroughonline.org.au
- S t e f f e n, Alex 2017. Tweet, July 10. <https://twitter.com/AlexSteffen/status/884262230279176193>
- S t o c k h o l m Resilience Centre 2015. What is Resilience? www.stockholmresilience.org/research/research-news/2015-02-19-what-is-resilience.html
- S t o k e s, Bruce 2017. Global publics more upbeat about the economy, but many are pessimistic about children’s future. — Pew Research Center, June 5. www.pewresearch.org/global/2017/06/05/global-publics-more-upbeat-about-the-economy
- Z h a n g, Peng, Junjie Z h a n g, Minpeng C h e n 2017. Economic impacts of climate change on agriculture: The importance of additional climatic variables other than temperature and precipitation. — *Journal of Environmental Economics and Management*, Vol. 83, pp. 8–31; <https://doi.org/10.1016/j.jeem.2016.12.001>

- Temby, Owen, Jean Sandall, Ray Cooksey, Gordon M. Hickey 2016. Examining the role of trust and informal communication on mutual learning in government: The case of climate change policy in New York. — *Organization & Environment*, Vol. 30, No. 1, pp. 71–97
- The Arctic 2017. Underwater permafrost on the Arctic shelf melting faster than expected. August 9. <https://arctic.ru/climate/20170809/655109.html>
- The Conversation 2017. Fossil fuel emissions hit record high after unexpected growth: Global carbon budget 2017. November 13. <https://theconversation.com/fossil-fuel-emissions-hit-record-high-after-unexpected-growth-global-carbon-budget-2017-87248>
- Thurber, Andrew R., Sarah Seabrook, Rory M. Welsh 2020. Riddles in the cold: Antarctic endemism and microbial succession impact methane cycling in the Southern Ocean. — *Proceedings of the Royal Society*, Vol. 287, No. 1931; <https://doi.org/10.1098/rspb.2020.1134>
- Wadhams, Peter 2016. *A Farewell to Ice: A Report from the Arctic*. Oxford: Oxford University Press
- Wadhams, Peter 2018. Saving the world with carbon dioxide removal. — *Washington Post*, January 8. www.washingtonpost.com/news/worldpost/wp/2018/01/08/carbon-emissions
- Wallace-Wells, David 2017. The uninhabitable Earth. Famine, economic collapse, a sun that cooks us: What climate change could wreak — sooner than you think. — *New York Magazine*, July 9. <http://nymag.com/daily/intelligencer/2017/07/climate-change-earth-too-hot-for-humans.html>
- Warren, Rachel, Jeff Price, Jeremy VanDerWal, Stephen Cornelius, Heather Sohl 2018. The implications of the United Nations Paris Agreement on climate change for globally significant biodiversity areas. — *Climatic Change*, Vol. 147, No. 3–4, pp. 395–409
- Watts, Jonathan 2018. Arctic warming: Scientists alarmed by “crazy” temperature rises. — *The Guardian*, February 27; www.theguardian.com/environment/2018/feb/27/arctic-warming-scientists-alarmed-by-crazy-temperature-rises
- Whyte, Kyle, Jared L. Talley, Julia D. Gibson 2019. Indigenous mobility traditions, colonialism and the anthropocene. — *Mobilities*, Vol. 14, No. 3, pp. 319–335
- Wiebe, Keith, Hermann Lotze-Campen, Ronald Sands, Andrzej Tabeau, Dominique van der Mensbrugghe, Anne

- Biewald, Benjamin Bodirsky, Shahnila Islam, Aikaterini Kavallari, Daniel Mason-D'Croz, Christoph Müller, Alexander Popp, Richard Robertson, Sherman Robinson, Hans van Meijl, Dirk Willenbockel 2015. Climate change impacts on agriculture in 2050 under a range of plausible socioeconomic and emissions scenario. — *Environmental Research Letters*, Vol. 10, No. 8; <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1748-9326/10/8/085010/meta>
- Williams, Tate 2018. Adapt or die: How climate funders are falling short on a key challenge. — *Insidephilanthropy.com*, February 15. www.insidephilanthropy.com/home/2018/2/15/climate-adaptation-field-faces-large-gap-in-action-and-funding
- Wosley, Ryan J., Frank J. Millero, Rik Wanninkhof 2016. Rapid anthropogenic changes in CO₂ and pH in the Atlantic Ocean: 2003–2014. — *Global Biogeochemical Studies*, Vol. 30, No. 1, pp. 70–90; <https://doi.org/10.1002/2015GB005248>
- World Values Survey 2016. Findings and Insights. www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp
- World Wildlife Foundation 2018. Half of plant and animal species at risk from climate change in world's most important natural places. http://wwf.panda.org/wwf_news/?324471/Half-of-plant-and-animal-species-at-risk-from-climate-change-in-worlds-most-important-natural-places
- Xu, Yangyang, Veerabhadran Ramanathan 2017. Well below 2 °C: Mitigation strategies for avoiding dangerous to catastrophic climate changes. — *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 114, No. 39, pp. 10315–10323; <https://doi.org/10.1073/pnas.1618481114>
- Xu, Yangyang, Veerabhadran Ramanathan, David G. Victor 2018. Global warming will happen faster than we think. — *Nature*, Vol. 564, No. 7734, pp. 30–32; <https://doi.org/10.1038/d41586-018-07586-5>

JEM BENDELL on Suurbritannia Cumbria ülikooli kestliku juhtimise professor, kes oma teadustöös on käsitlenud selliseid teemasid nagu alternatiivne raha, äri ja kodanikuühiskonna konfliktid, eraomandi piirangud jms. Peale ülikoolitöö on ta olnud aktiivne üleilmastumismvastases

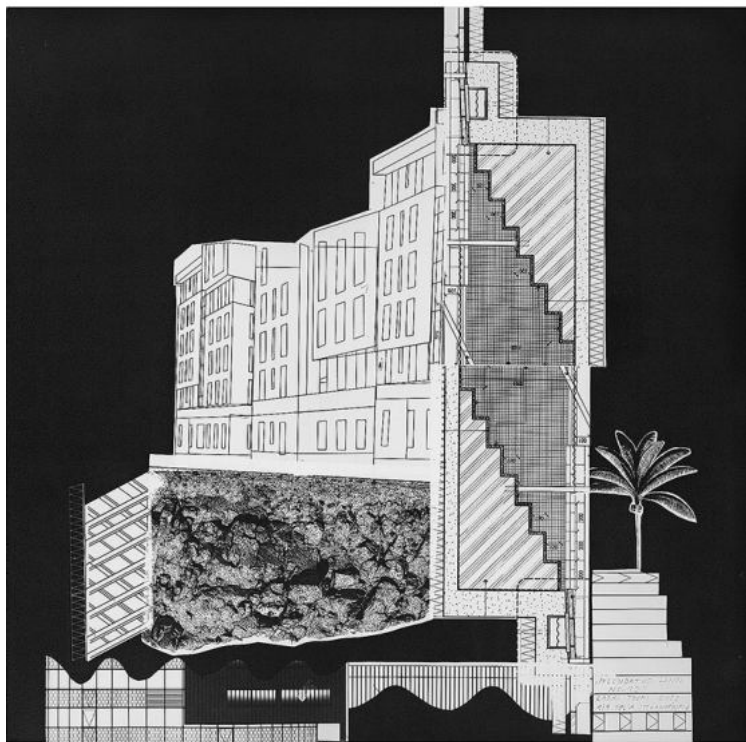
liikumises ja Suurbritannia Looduse Fondis, nõustanud Briti Tööparteid strateegilise kommunikatsiooni alal jm.

Süvakohanemist käsitlev artikkel, mis nüüd ka eesti keeles lugejate ette jõuab, ilmus kliimamuutusega tegeleva valdkonna seisukohast murrangulisel 2018. aastal. Sel aastal avaldati ÜRO Valitsustevahelise Kliimamuutuste Nõukogu (IPCC) kauaoodatud raport, mis ennustas Pariisi kokkuleppes eesmärgiks seatud emissiooni- ja temperatuurinäitajate ületamist juba 2030. aastaks; Greta Thunbergi eeskujul algasid koolinoorte kliimaprotestid; ja nagu öeldud, ilmus Jem Bendelli akadeemiline essee süvakohanemisest. Kui IPCC joonised ja tabelid kõnetavad eelkõige spetsialiste ning Thunberg inspireerib noori, siis Bendelli kirjutis lõi paljude tavaliste täiskasvanute kliimanärvi pihta. Algselt kitsa valdkonna asjatundjatele mõeldud ja ametlike akadeemiliste ajakirjade poolt tagasi lükatud käsikiri levis nagu kulutuli, peatselt oli seda alla laaditud üle miljoni korra.

Mis on süvakohanemise artiklis nii erilist? Võib öelda, et kokku satust mitu tegurit. Esiteks, väga respekteeritud autor; teiseks, karm sõnum peatse ühiskondliku kollapsi paratamatusest; kolmandaks, ajastus; ja neljandaks, ebaakadeemiline keelepruuk. Bendell sidus kokku eri dissipliinidest pärit infokillud (ökosüsteemide kokkuvarisemine, toiduahelate katkemine, pidurdamatud kliimamuutused, lääneliku tööstusühiskonna haprus, kliimaeituse kultuurilised ja psühholoogilised mehhanismid jne) ning püüdis neid avaldada eelretsenseeritud teaduspublikatsioonina. Üks artikli tagasilükkamise põhjendusi oli vähene viitamine varasematele samateemalistele kirjatöödele, mis aga tuleneb keskkonnaküsimusi käsitleva kirjavara dogmaatilisest optimismist — kestlikkuse paradigmast.

Käsikirja tagasilükkamisest hoolimata on Bendell leidnud laialdast tunnustust nii teadlaskonnas, kellelt ta on saanud palju toetusavaldusi, kui ka professionaale koondavas süvakohanemise võrgustikus. Ta on sage avalik esineja, kelle sõnumi tõsiseltvõetavust on suurendanud asjaolu, et isegi artikli ilmunisest saadik möödunud väheste aastate jooksul on kliimamuutused süvenenud varasemaid ennustusi ületavas tempos. Kindlasti tegi Bendell selle riskantse sammuga, mis seadis ohtu tema viisaka professorikarjääri, suure teene kogu kliimamuutuste avalikustamise valdkonnale, purustades “teadusliku suupidamise” müüri. Suuresti tänu Bendellile on saanud võimalikuks rääkida kliimamuutusega kohanemisest mitte kui harjumisest veidi tugevamate vihmahoogudega või pisut suuremate kindlustusmaksetega, vaid kui paratamatusest seista juba lähitulevikus silmitsi üleilmset inimühiskonda alusteni raputavate eksistentsiaalsete ohtudega.

Priit-Kalev Parts

KADRI TOOM. Pakendatud linn No 12 (2022)

KÜBORG MANIFEST

Teadus, tehnoloogia ja sotsialistlik feminism 20. sajandi lõpul

Donna J. Haraway

Tõlkinud Indrek Männiste, Toomas Kiho

A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century. — Donna J. Haraway. *Manifestly Haraway*. (Posthumanities; Vol. 37.) Minneapolis & London: University of Minnesota Press, 2016, pp. 3–90. [Esmakordselt ilmunud: Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist Feminism in the 1980s. — *Socialist Review*, Vol. 80, 1985, pp. 65–108.]

“A Cyborg Manifesto” was previously published as “Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist Feminism in the 1980s,” *Socialist Review*, No. 80 (1985). It is reprinted here by permission of the author and the University of Minnesota Press from the volume *Manifestly Haraway* by Donna J. Haraway (University of Minnesota Press, 2016). Copyright © 2016 by Donna J. Haraway. All rights reserved.

IROONILINE UNELM MIKROKIIBINAISTE ÜHISEST KEELEST¹

Siinses essees püüan esitada ühe iroonilis-poliitilise müüdi, mis oleks ustav feminismile, sotsialismile ja materialismile. Ta oleks ehk ustavamgi, nagu pühaduseteotus on ustav võrreldes aupakliku jumalakummardamise või samastumisega. Pühaduse teotamiseks tuleb alati võtta asju väga tõsiselt. Sellest paremat lähtepunkti ma USA poliitika sekulaar-religioosses evangeelses traditsioonis ei tea, ka sotsialistlik-feministlikus poliitikas mitte. Pühaduseteotus pakub seestpoolt kaitset moraalse enamuse eest, rõhutades sellegipoolsest vajadust koguduse järele. Pühaduseteotus ei ole usust taganemine. Iroonia seisneb vastuoludes, mis ei ole ületatavad ka mitte dialektilise sünteesiga, ning pinges, mis tekib ühitamatute asjade ühitamisest, mis mõlemad või kõik on paratamatud ja tõesed. Iroonia seisneb naljas ja tõsisel mängus korraga. See on ühtlasi retooriline strateegia ja poliitiline meetod, mille võiks minu meelest rohkem ausse tõsta ka sotsialistlikus feminismis. Minu iroonilise usu, minu pühaduseteotuse keskmes seisab küborgi kuju.

Küborg on küberneetiline organism, midagi masina ja elusolendi vahepealset, olles korraga nii ühiskondliku reaalsuse kui väljamõeldise sünnitis. Ühiskondlik reaalsus hõlmab kõiki ühiskondlikke suhteid, milles me elame, see on meie tähtsaim poliitiline konstruktsioon, väljamõeldis, mis muudab maailma. Rahvusvaheline naisliikumine on konstrueerinud “naiste kogemuse” ning paljastanud või avastanud selle otsustava tähtsusega kollektiivse objektina. See kogemus on keskseim poliitiline väljamõeldis ja tõsiasi. Vabanemine eeldab rõhumise ja võimalikkuse teadvus-

¹ Rachel Grossmanilt laenatud metafooriga *mikrokiibinaised* viitab autor naiste olukorra ja kogemuse teisenemisele, mille on kaasa toonud tehnoloogiline areng ja sotsiaalsete suhete võrgustumine üle maailma, kasutades võrdpildina mikrokiipi — multifunktsionaalset plaadikest, millel on miljoneid ühendusi, ja nende kaudu on ta kontaktis maailmaga nagu tänapäevane naine (ingl k *women in the integrated circuit*). Tlk.

tamise, s.t kujutleva mõistmise konstrueerimist. Küborg muudab väljamõeldise ja elulise kogemuse viljana seda, mis saab 20. sajandi lõpu naiste kogemusena üldse arvesse tulla. Käib võitlus elu ja surma peale, ent kus piirjoon teadusulme ja ühiskondliku reaalsuse vahel on vaid silmapete.

Nüüdisaegne teadusulme on täis küborge: olendeid, mis on ühtaegu loomad ja masinad, kes elutsevad nii looduslikes kui tehismaaailmades. Ka meie kaasaegne meditsiin on täis küborge, elusolendi ja masina ristsugutisi, mis kõik on programmeeritava te seadmetena eostatud selliste intiimvahekordade ja jõuga, mis on kogu seksuaalsuse ajaloos enneolematud. Küborgide “seks” taaselustab mingi osa sellest armsast sõnajalgade ja selgrootute replikatsiooni barokist (milline kena, orgaaniline profülaktika heteroseksismi vastu!). Küborgide replikatsioon on midagi muud kui orgaaniline paljunemine. Tänapäevane tööstuslik tootmine paistab just niisugune, millest küborgid oma koloniseerimistöös unistada võivad, ja selles unelmas tunduvad taylorismi² õudusedki idüllilised. Ja tänapäevane sõda on küborgide orgia — koodiga K³I: käsk-kontroll-kommunikatsioon-informatsioon, mis on üks 84-miljardiline eelarverida USA 1984. aasta kaitse-eelarvest.³ Väidan, et küborg on meie ühiskondlikku ja kehalist reaalsust kujutav väljamõeldis ja ühtlasi kujutlusvaramu, mis toob esile väga viljakaid seoseid. Küborgide poliitikat väga laias mõttes aimab ette Michel Foucault’ biopoliitika.⁴

Meie ajal 20. sajandi lõpus, müütilisel ajal, oleme kõik kimäärid, välja mõeldud ja valmis tehtud kui elusolendi ja masina ris-

²Taylorism on Ameerika mehaanikainseneri Frederick Taylori (1856–1915) väljapakutud tööstusliku tootmise süsteem, kus tootmisprotsess jagatakse pisikesteks osadeks, mis võimaldab iga tegevuse puhul piirduda väikese oskuste hulgaga. Taylorismi eesmärk on suurendada tootlikkust ja vähendada iga töölise väljaõppele kuluvat aega. *Tlk.*

³1984. aastal oli USA kogu kaitse-eelarve 245 miljardit dollarit, 2022. aastal on see 782 miljardit dollarit. *Tlk.*

⁴Biopoliitika mõiste võttis esimesena kasutusele Rootsi sotsiaalteadlane Rudolf Kjellén (1864–1922) rööpselt geopoliitika mõistega. Prantsuse filosoof Michel Foucault (1926–1984) mõistab biopoliitika all ühiskondlik-poliitilist võimu elu üle. *Tlk.*

tandid, lühidalt — küborgid. Küborg — see on meie ontoloogia, millest tuleneb meie poliitika. Väljamõeldis ja materiaalne tõelisus on kaks ühendatud keset, mille alusel on võimalik ajalugu muuta, ning küborg on nende kahe tihendatud kujutis. “Lääneliiku” teaduse ja poliitika traditsioonis — rassistliku, patriarhaalse kapitalismi traditsioonis; progressitraditsioonis; traditsioonis, mis peab looduse anastamist kultuuritootmise aluseks; traditsioonis, kus mina reprodutseeritakse teise peegeldustest — on elusolendi ja masina vahetõde olnud sõda piiride pärast. Selles piirisõjas võideldakse tootmise, reprodutseerimise ja kujutlusvõime pärast. Siinses essees kaitsen *naudingut* piiride hägustumise puhul ja *vastutust* piiride konstrueerimise juures. Esseega püüan toetada ka sotsialistlik-feministlikku kultuuri ja teooriat teatud postmodernistlikul, mittenaturalistlikul moel ja utoopilises traditsioonis, kujutledes maailma ilma soolisuseta, mis tähendab küllap maailma ilma loomiseta, aga võib-olla ka maailma ilma lõputa. Küborgi inkarnatsioon ei kuulu lunastuslugude hulka. Ka ei kuulu ta oidipaalsesse ajaarvamisesse, kus tuleb parandada kohutavaid sugu-devahelisi lõhesid oraalses sümbioosiutoopias või postoidipaalses apokalüpsises.⁵ Nagu Zoë Sofoulis väidab oma avaldamata käsikirjas *Lacklein*, mis käsitleb Jacques Lacani, Melanie Kleini ja tuumakultuuri,⁶ esinevad küborgimaailmade kohutavaimad, aga küllap ka lootustandvaimad koletised mitteoidipaalsetes narratiivides, kus on teistsugune repressiooniloogetika, mida meil tuleb mõista, et üldse ellu jääda (vt Sofoulis *n. d.*).

Küborg on soolisusejärgse maailma sünnitis; tal pole mingit pistmist ei biseksuaalsuse, preoidipaalse sümbioosi, võõrandamata töö ega muude orgaanilisi tervikuid hukutavate kiusatus-tega, sest ta on täielikult omandanud oma osade kõik võimed ja

⁵Psühhoanalüütilises arenguteoorias nimetatakse imikuiga arengu oaralseks faasiks ning eelkooli-iga oidipaalseks faasiks. *Tlk.*

⁶Zoë Sofoulis (ka Zoë Sofia, snd 1954) on Austraalia kultuuriuurija, kes on avaldanud tehnoloogia- ja meediatheoreetilisi töid soolisest vaatepunktist. Praegusajal on ta teadur Lääne-Sydney ülikoolis. Siin viidatud, tõenäoliselt 1983. a valminud, aga seni avaldamata käsikirja pealkiri tuleneb kahe kuulsalt psühhoanalüütiku nimest; käsikirjas väidab Sofoulis, et Lacan on Kleinile viitamata tema ideesid oma töödes kasutanud. *Tlk.*

ühendanud need üheks kõrgemaks ühtsuseks. Teatud mõttes pole küborgil mingit põlvnemislugu läänelikus mõttes — mis on “lõplik” iroonia, kuna küborg on ju ka kohutav, apokalüptiline “Lääne” üha suurema abstraktse individueerumise *telos*,⁷ viimne mina, mis on lõpuks vaba igasugusest sõltuvusest, inimene maailmaruumis. Loomislugu “läänelikus” humanistlikus mõttes toetub müüdile algsest ühtsusest, täielikkusest, õnnest ja hirmust, mida esindab falliline ema, kellest kõik inimesed peavad eemalduma — ülesanne, mis seisab nii igapäevase individuaalse arengu kui ajaloo ees, need on kaks tugevat paarismüüti, mis meieni on jõudnud kõige võimsamalt psühhoanalüüsi ja marksismi kaudu. Hilary Klein on väitnud, et nii marksism kui psühhoanalüüs toetuvad oma töö, individuaatsiooni ja soolisusekujunduse mõistetes just sellele loole algsest ühtsusest, millest siis erinevused saavad tekkida, ja neid saab kaasata naise/looduse üha eskaleeruva allutamise draamasse (vt Klein 1989). Küborg jätab aga vahele algse ühtsuse, loodusega samastumise etapi läänelikus mõttes. Selles peitub tema lubamatu paljutöötavus, mis võib viia tema enda teoloogia kummutamiseni Tähesõdadena.

Küborg on täiesti erapoolik, irooniline, intiimne ja paheline. Ta on vastaline, utoopiline ning tal pole mingit süütust. Et teda ei kujunda enam avaliku ja privaatsuse vastandus, määratleb küborg seesuguse tehnoloogilise polise, mis põhineb osalt *oikos*'e,⁸ majapidamisesiseste sotsiaalsete vahekordade ümberpööramisele. Loodus ja kultuur mõtestatakse ümber, üks ei saa enam olla ressurss, mida teine võib omastada või endale võtta. Suhted/reeglid osadest terviku kokkupanemiseks, ka polaarsussuhted ja hierarhilised alluvussuhted, on küborgi maailmas teistsugused. Erinevalt sellest, mida lootis Frankensteinini koletis, ei looda küborg, et ta isa teda päästab, taastades paradiisiaia — s.t loob heteroseksuaalse partneri ja teeb valmis lõpetatud terviku, linna, kosmose. Küborg ei unista kogukonnast, mis põhineb orgaanilise perekonna mudelil, tal pole mingeid oidipaalseid tunge. Küborg ei tunneks

⁷Kr k 'eesmärk'. Aristoteelse filosoofia kesksemaid mõisteid. *Tlk.*

⁸*Oikos*, kr k 'maja, majapidamine, ka perekond'. *Oikos*'ed koos moodustavad polise. *Tlk.*

Eedeni aeda äragi; ta pole mullast võetud ega saa unistada taas põrmuks saamisest. Küllap sellepärast soovingi näha, kas oma vaenlasi hullunult taga ajavad küborgid suudavad vältida maailma lõpus tuumatolmuks saamist. Küborgid ei pea millestki lugu, kosmost nad silmas ei pea. Nad on ettevaatlikud holismi suhtes, ent vajavad ühendusi — neil on loomulik sümpaatia ühise väerinna poliitika vastu,⁹ kuid ilma eesrindliku parteita.¹⁰ Küborgide põhihüda on muidugi selles, et nad on — jättes siin riigisotsialismi kõrvale — militarismi ja patriarhaalse kapitalismi vallaslapsed. Ent vallaslapsed on sageli erakordselt ebatruud oma päritolule. Eks nende isad olegi ebaolulised.

Naasen küborgide teadusliku fantastika juurde essee lõpus, praegu aga viitan kolmele olulisele piiride ületamise juhtumile, mis teevad järgneva poliitilis-fantastilise (poliitilis-teadusliku) analüüsi võimalikuks. USA teaduskultuuris on 20. sajandi lõpuks piir inimese ja looma vahelt täielikult purustatud. Viimased inimese ainulaadsuse sillapead on rüvetatud või hoopis lõbustusparkideks muudetud: keel, tööriistade kasutamine, sotsiaalne käitumine, vaimsed harrastused — mitte miski ei erista veenvalt inimest ja looma. Ja paljud inimesed ei tunne enam vajadustki sellise eristuse järele; paljudes feministliku kultuuri harudes räägitakse koguni naudingust, mida pakub ühendus inimese ja mõne teise elusolendi vahel. Loomaõiguslaste liikumine ei tähenda mitte inimese ainulaadsuse irratsionaalset eitamist, vaid on selgeks tunnusmärgiks ühendusest üle looduse ja kultuuri diskrediteeritud murdekoha. Bioloogia ja evolutsiooniteooria on kahe viimase

⁹Ühise väerinna poliitika on leninlik termin, mis tähistab kommunistlike parteide koostööd sotsialistlike ja sotsiaaldemokraatlike jõududega ning kõigi veel ühinemata proletaarlastega kapitalismivastases revolutsioonilises võitluses. 1922. aastast võttis selle poliitika oma strateegiliseks loosungiks ka Kommunistlik Internatsionaal. *Tlk.*

¹⁰“Eesrindliku partei” (*авангардная партия*) loomise üleskutse esitas Vladimir Lenin oma 1902. aastal ilmunud teoses *Mis teha?* (Что делать?) eesmärgiga ühendada proletariaat parteilise juhtimise alla kommunistlikuks revolutsiooniks. Hiljem on *eesrindliku partei* mõistet peale leninismi ja kommunistliku partei ka teiste ideoloogiate puhul kasutatud. *Tlk.*

sajandi jooksul vaadelnud nüüdisaegseid organisme ühelt poolt kui teadmise objekte ning teisalt taandanud inimeste ja loomade vahelise piirjoone vaevumärgatavaks kriipsukeseks, mida on hakatud uuesti toonitama elu- ja sotsiaalteaduste vahelises ideoloogilises võitluses ja teadlaste dispuutides. Säärases raamistikus tuleks võidelda tänapäeva kristliku kreatsioonismi õpetamise nagu laste väärkohtlemise vastu.

Bioloogilis-deterministlik ideoloogia on ainult üks teaduskultuuris tekkinud vaateviis arutlemaks inimese loomallikkuse tähenduste üle. On paljut, mille üle radikaalpoliitilised inimesed selle kadunud piiri tähenduse puhul vaielda saavad.¹¹ Küborg ilmub müüti sisse just seal, kus piir inimese ja looma vahel ületatakse. Küborgid, selmet viidata inimesi ja teisi elusolendeid lahutavatele müüridele, näitavad vastupidi hoopis häirivalt ja nauditavalt tihedat ühendust. Elajalikkus omandab selles abieluvahetuse tsüklis uue staatuse.

Teine katkine eristus on looma-inimese (organismi) ja masina vahel. Küberneetikaeeslased masinad olid kummituslikud, neis võis viirastuda tont. See dualism toestas materialismi ja idealismi vahelist dialoogi, mille lahendas nende dialektiline järeltulija, mida kutsutakse vaimuks või ajalooks, kuidas soovite. Ent põhimõtteliselt polnud masinad ei iseliikuvad, isetekkelised ega iseseisvad. Nad ei võinud täita inimese unistusi, vaid neid ainult osatada. Masin polnud mees, looja iseeneses, vaid üksnes mehe paljunemisunistuse pilapilt. Arvata, et nad niisugused polnud, oluks paranoiline. Nüüd pole me selles enam nii kindlad. 20. sajandi lõpu masinad on muutnud täiesti ebaselgeks erinevuse loodusliku ja tehniliku vahel, vaimu ja keha vahel, iseareneva ja väljastpoolt arendatava vahel ja veel paljude muude erisuste vahel, mis keh-

¹¹Kasulikeks viideteks vasakpoolsete ja/või feministlike radikaalsete teadusliikumiste ja -teooriate ning bioloogia- ja biotehnoloogiategemate kohta on mh Bleier 1984, 1986; Harding 1986; Fausto-Sterling 1985; Gould 1981; Hubbard jt 1979; Keller 1985; Lewontin jt 1984. Vt ka *Radical Science Journal* (1987. aastast *Science as Culture*), London; *Science for the People*, Cambridge, MA.

tisid varem elusorganismide ja masinate puhul. Meie masinad on häirivalt elavad ning me ise oleme rahutukstegevalt elutud.

Tehnoloogiline determinism on vaid üks ideoloogiline ruum, mille on teinud kättesaadavaks masina ja elusorganismi ümbermõtestamine kodeeritud tekstideks, mille kaudu me osaleme maailma lugemise ja kirjutamise mängus.¹² Marksistid ja sotsialistlikud feministid on poststrukturealistlikule postmodernistlikule teooriale omase kõige “tekstualiseerimise” hukka mõistnud, kuna see eirab utopistlikult tegelikke alluvussuhteid, mis on selle meelevaldse “mõistmismängu” aluseks.¹³ Kindlasti on tõsi,

¹²Lähtekohti, kuidas vasakpoolsed ja/või feministid käsitlevad tehnoloogiat ja poliitikat, vt: Cowan 1983; Bleier 1986; Rothschild 1983; Traweek 1988; Young, Levidow 1981, 1985; Weizenbaum 1976; Winner 1977, 1986; Zimmerman 1983; Athanasiou 1987; Cohn 1987a, 1987b; Winograd, Flores 1986; Edwards 1985. *Global Electronics Newsletter*, Mountain View, CA; *Processed World*, San Francisco, CA; Naiste Rahvusvaheline Teabe- ja Kommunikatsiooniteenistus ISIS (Women's International Information and Communication Service), Genf ja Rooma. Põhjapanevaid käsitlusi tänapäevastest teaduse sotsiaaluuringutest, mis ei jätka Thomas Kuhnist alanud liberaalset müstifikatsiooni, vt Knorr-Cetina 1981; Knorr-Cetina, Mulkay 1983; Latour, Woolgar 1979; Young 1979. *Directory of the Network for the Ethnographic Study of Science, Technology, and Organizations* (1984) loetleb hulga parema radikaalse analüüsi tarbeks üliolulisi isikuid ja projekte.

¹³Provokatiivse ja kõikehõlmava argumenti postmodernismi poliitika ja teooria kohta esitab Fredric Jameson (1984), kes väidab, et postmodernism ei ole üks võimalus või stiil teiste hulgas, vaid kultuuriline dominant, mis nõuab vasakpoolse poliitika radikaalset ümbermõtestamist seestpoolt; lohutav kujutelm kriitilise distantsi hoidmisest postmodernismiga väljastpoolt ei leia enam tähendust. Jameson teeb ka selgeks, miks ei saa olla postmodernismi poolt või vastu — olemuslikult moralisti käik. Mina olen seisukohal, et feministid (ja teised) peavad kultuuri ümbermõtestamise, postmodernistliku kriitika ja ajaloolise materialismiga tegelema pidevalt; sellega saaks hakkama ainult küborg. Valge kapitalistliku patriarhaadi omaaegne ülemvõim paistab nüüd nostalgiliselt süütu, see normaliseeris heterogeensuse: näiteks mees ja naine, valge ja must. “Arenenud kapitalism” ja postmodernism vallandavad heterogeensuse ilma normita ning me lamene, jääme ilma subjektiivsusest, mis vajab sügavust, isegi vaenulikkust ja uputavat sügavust.

et postmodernistlikud strateegiad, teiste seas minu küborgimüüt, õdnestavad tervet hulka orgaanilisi tervikuid (nt luuletus, primitiivne kultuur, bioloogiline organism). Lühidalt: enam pole kindel, mida pidada looduseks — intuitiivselt ja sinisilmselt —, ja nii see ilmselt jääbki. Tõlgenduse transtendentne kehtestamine on kadunud ning ühes sellega ontoloogia, millel põhineb “lääne” epistemoloogia. Alternatiiviks pole siiski künism ega uskmatumus, s.t mingi selline abstraktse eksisteerimise vorm nagu tehnoloogilise determinismi käsitletused, milles “masin” hävitab “inimese” või “tekst” hävitab “mõtteka poliitilise tegevuse”. Milliseks küborgid muutuvad, on põhiküsimus. Vastusest sõltub ellujäämine. Nii šimpansidel kui tehisasjadel on poliitika (de Waal 1982; Winner 1980), miks ei peaks seda olema siis meil?

Kolmas eristus on teise erijuht: piir füüsilise ja mittefüüsilise vahel on meie jaoks väga ebatäpne. Füüsika aimeramatud kvantteooria ja määramatuse printsiibi tagajärgede kohta on justkui Harlequini armastusromaanide¹⁴ populaarteaduslik vaste, kus kir-

On aeg kirjutada *Kliiniku surm*. Kliiniku meetodid vajavad kehi ja tööd, meil aga on tekstid ja pinnad. Domineerimine ei tööta enam medikaliseerimise ja normaliseerimise kaudu, ta töötab võrgustamise, kommunikatsiooniliste ümberkorralduste ja stressihaldamise kaudu. Normaliseerimise asemele astub automatiseerimine — täielik liiasus. Michel Foucault näitab meile üht võimuvormi selle plahvatamise hetkel: *Kliiniku sünd* (1963), *Seksuaalsuse ajalugu* (1976, vt Foucault 2005) ning *Valvata ja karistada* (1979, vt Foucault 2014). Biopoliitikadiskursus annab teed tehnolalinalale — keelele kokkukleebitud nimisõnadest, rahvusvahelistudes ei jää ükski nimisõna omaette terveks. Sellised on nende nimed (võetud ühest ajakirja *Science* numbrist): Tech-Knowledge, Genetech, Allergen, Hubritech, Compupro, Genen-cor, Syntex, Allex, Agrigenetics Corp., Syntro, Codon, Repligen, MicroAngelo Scion korporatsioonist, Percom Data, Inter Systems, Cyborg Corp., Statcom Corp., Intertec. Kui me oleme keelevangis, vajame vangimajast pääsemiseks keelepoeete — teatud kultuurilisi restriksiooniensüüme, et koodi murda; küborgide heteroglossia on üks radikaalse kultuuripoliitika vorm. Küborgluule kohta vt Perloff 1984; Fraser 1984. Feministliku (post)modernistliku “küborg”-kirjutuse kohta vt HOW(ever), San Francisco, CA.

¹⁴Harlequin on [Inglise] kirjastuse Mills & Boon vaste USAs. [Harlequin on 1949. a Winnipegis asutat, praegu Torontos tegutsev kirjastus,

jeldatakse Ameerika valgete heteroseksuaalide radikaalset muutumist: kõik on sassis, aga teema on vähemalt õige. Tänapäevased masinad on oma kvintessentsilt mikroelektroonikaseadmed: nad on igal pool ja nad on nähtamatud. Nad on nagu uus jumal, kes aukartuseta Issanda kõiksust ja vaimsust järele aimab. Ränikiip on pind, millele kirjutatakse, seda söövitatakse molekulaarsel skaalal, mida häiritsevad vaid aatomite müra, tuumade viimsed pörked.

Kiri, võim ja tehnoloogia on vanad semud lääne tsivilisatsiooni põlvnemislugudes, kuid miniaturiseerumine on muutnud seda, kuidas me mehhanismi kogeme. Tuleb välja, et miniaturiseerumine on võimuküsimus, väike pole mitte niivõrd ilus, vaid pööraselt ohtlik, nagu on näha tiibrakettidest. Võrreldes 1950. aastate televiisoreid või 1970. aastate uudistekaameraid telepilti näitavate randmepaelte või peopesasuuruste videokaameratega, mida praegu reklaamitakse. Meie parimad masinad on tehtud päikesepaistest; nad on kõik kerged ja puhtad, sest nad pole muud kui signaalid, elektromagnetlained, spektrilõigud, ja need masinad on kindlasti kaasaskantavad, mobiilsed — mis valmistab suurt kibedust detroitlastele ja singapurlastele. Inimesed, ühtaegu niihästi materiaalsed kui läbipaistmatud, pole kaugeltki nii liikuvad. Küborg on eeter, kvintessents.

Küborgide kohalolu kõikjal ja nende nähtamatus on just põhjuseks, miks Päikesepaistevöö masinad¹⁵ on nii tapvad. Neid on ühtviisi keeruline märgata nii poliitiliselt kui materiaalselt. Küborgid on seotud teadvusega — või selle simulatsiooniga.¹⁶ Nad

mis kuulub HarperCollinsi kirjastuskorporatsiooni ning on keskendunud naiskirjanduse ja armastusromaanide väljaandmisele. *Tlk.*]

¹⁵Päikesevöö, *Sun Belt* on USA päikeseküllase, u 36. laiuskraadini ulatava lõunaosa koondnimetus, samas viitab autor siin originaalis kasutatud väljendiga *Sunshine Belt machines* ka oma päikesepaistemasinatele. *Tlk.*

¹⁶Baudrillard (1983) ja Jameson (1984: 66) osutavad, et Platon määratleb simulaakrumit koopiana, millel puudub originaal, selline on arenenud kapitalismi, puhta vahetamise maailm. Vt ajakirja *Discourse* erinumbrit tehnoloogiast (küberneetikast, ökoloogiast ja postmodernistlikust kujutlemisest; *Discourse*, nr 9, kevad-suvi 1987).

on hõljuvad tähistajad,¹⁷ kes sõidavad pikapitega mööda Euroopat ja keda suudaksid peatada pigem Greenhami kommuuni tuumavastaste rahulaagrist¹⁸ ümberpaigutatud riivatute ja küborgide võimuvõrgustikke imehästi mõistvate naiste nõiapunutised kui vanadele meespoliitikutele alluvad sõdurid, kuna nende loomulik valijaskond vajab töökohti riigikaitstes. Lõppkokkuvõttes uurib “kõige kõvem” teadus suurimate piirisekaduste valdkonda, puhast arvuvalda, puhast vaimu, K³I-d, krüptograafiat ja suurte saladuste hoidmist. Uued masinad on sedavõrd puhtad ja kerged. Neid välja töötanud insenerid on päikesekummardajad, kes toovad meieni uue teadusrevolutsiooni, mis on seotud postindustriaalse ühiskonna unenägudega. Haigused, mida need puhtad masinad esile kutsuvad, pole “enamat” kui imepisikesed koodimudatused immuunsüsteemi antigeenis või stress. “Idamaa” naiste nobedad näpud, vana viktoriaanlike anglosaksi tüdrukute imetus nukumajade vastu, naiste tava osutada väiksekestele peale-tükkivat tähelepanu jms omandavad selles maailmas hoopis uued mõõtmed. Võib-olla on kuskil keegi küborg Alice,¹⁹ keda need uued mõõtmed huvitavad. Iroonilisel kombel võivad ebaloomulikest küborg-naistest, kes toodavad Aasias kiipe või tantsivad

¹⁷Ingl k *floating signifiers*, ka tühjad tähistajad. Semiootikas ja diskursusetoorias tähistajad, millel puudub osutus. Nt sõnad, mis ei osuta ühelegi tegelikule objektile ja millel puudub kokkulepitud tähendus. *Tlk.*

¹⁸Greenhami kommuuni naiste rahulaager oli 1981. aastal alanud protestiliikumine kuningliku õhujõudude baasi juures Greenhamis Lõuna-Inglismaal, kus naised protestisid oma laagritega baasis paiknenud tuumarelvade ja tiibraketide vastu, nõudes tuumarelvade keelustamist ja maailmarahu. Õhujõudude baas suleti pärast külma sõja lõppu 1992. aastal. *Tlk.*

¹⁹Ilmne vihje Lewis Carrolli tegelasele, samas on *küborg Alice* hiljem ka muude autorite loomingus ette tulnud, nt Helen de Michieli installatsioon *Cyborg Alice* (1990), kus Alice on väljamõeldud ruumis elav ja tegutsev poolnaine-poolmasin; Alice on ka sajandivahetusel Šveitsis loodud suhkrutükisuurune robot jpm. *Tlk.*

puntratantsu Santa Rita vanglas,²⁰ saada üksused, mis tõhusalt juhivad vastustrateegiaid.

Niisiis räägib minu küborgimüüt piiride ületamisest, massiivsest sulandumisest ja kurjakuulutavatest väljavaadetest, mida edumeelsemad inimesed võivad pidada üheks osaks poliitilisest tööst, mis tuleb ära teha. Üks mu eeldusi on, et enamik Ameerika sotsialiste ja feministe tunnistab süvenenud vastandusi vaimu ja keha, looma ja masina, idealismi ja materialismi vahel ühiskonnaelus, sümbolises sõnakasutuses ning füüsiliste tehiasjade juures, mis on seotud “kõrgtehnoloogia” ja teaduskultuuriga. Alates *Ühemõõtmelisest inimesest*²¹ kuni *Looduse surmani*²² on kõik progressivistide arendatud analüütilised abinõud rõhutanud tehnika valdamise vajadust ja kutsunud meid kokku võtma oma kujuteldavat orgaanilist keha, et meie vastupanu oleks tõhusam (Marcuse 1964; Merchant 1980). Mu teine eeldus on, et vajadus inimeste ühtsuse järele, kes püüavad vastu seista üleilmsele domineerimise kasvule, pole kunagi olnud nii terav. Ent üks veidi väärastunud kõrvalpilk võib aidata meil paremini võidelda tähenduste pärast, samuti võimu ja naudingu mitmesuguste vormide pärast ühiskondades, kus valitseb tehnoloogia.

Ühest vaatest on küborgmaailm selline, kus planeet allutatakse lõplikult kontrollivõrgustikule, kus ta kõrvaldatakse lõplikult Tähesõdade apokalüpsises, mida peetakse kaitse nimel, ja kus naiste kehad kuuluvad lõplikult mehelikku sõjaorgiasse (Sofia 1984). Teisest vaatest võib küborgmaailm olla selline, kus elatakse sotsiaalses ja kehalises tõeluses, kus inimesed ei salga oma sugulust loomade ja masinatega, ei pelga poolikuid identiteete ega

²⁰Tegevus, mis oli ühtaegu poliitiline ja spirituaalne ning ühendas vangivalvureid ja kinnipeetud tuumavastaseid meeleavaldajaid Californias Alameda maakonna vanglas 1980. aastate alguses.

²¹*Ühemõõtmeline inimene* (One-Dimensional Man) on Ameerika filosoofi ja uusvasakpoolsuse ideoloogi Herbert Marcuse (1898–1979) 1964. aastal ilmunud kapitalismi- ja tarbimismajandusekriitiline raamat. *Tlk.*

²²*Looduse surm* (The Death of Nature) on Ameerika ökofeministi Carolyn Merchant (sünd 1936) 1980. aastal ilmunud peateos alapealkirjaga “Naised, ökoloogia ja teadusrevolutsioon”. *Tlk.*

vastandlikke seisukohti. Poliitilises võitluses tuleb vaadata mõlemast vaatepunktist korraga, sest kumbki toob esile seesugust domineerimist ja seesuguseid võimalusi, mis poleks kujuteldavad teisest. Ühekordne nägemine tekitab hullemaid illusioone kui kahekordselt nägemine või mitmepealised koletised. Küborgide ühendused on koletud ja lubamatud; meie praegustes poliitilistes oludes ei ole aga meil võtta mõjusamaid müüte vastupanuks ja taasühinemiseks. Mulle meeldib LTGd, Livermore'i tegevusgruppi,²³ kujutleda teatud tüüpi küborgühiskonnana, mis pühen- das end sellele, et päriselt ümber pöörata laboreid, mis on pilgeni täis tehnoloogilise apokalüpsise tööriistu, mida nad jäledalt välja sülgavad, ning poliitilise süsteemi ülesehitamisele, mis tõepoo- lest suudaks nõidu, insenere, hõimupealikuid, perverte, kristlasi, emasid ja leninlasi koos hoida piisavalt kaua, et riik desarmeerida. Sellise sugulusgrupi nimi minu kodulinnas on Võimatu Fis- sioon.²⁴ (Suguluse taga pole siin veri, vaid valik, nagu üht keemi- list tuumarühma tõmbab ahnelt teise poole.)²⁵

²³Livermore Action Group, LAG, oli 1980. aastatel Californias te- gutsenud tuumarelvastuse vastaste aktivistide rühm, kes viljeles nn vä- givallatut vastupanupoliitikat, kaasates oma tegevusse indiaanikogu- kondi, naisliikumist (sh Greenhami kommuuni naiste rahulaager) jms. *Tlk.*

²⁴*Fission* — ingl k lõhustumine, ka aatomituuma lõhustumine. *Fis- sion Impossible* (ingl k võimatu lõhustumine) on ühtlasi viide 1966– 1973 toodetud populaarsele USA telesarjale *Mission Impossible*, millest on hiljem arendatud terve rida ülipopulaarseid märulifilme. *Tlk.*

²⁵Etnograafilisi käsitlusi ja poliitilisi hinnanguid vt Epstein 1993; Sturgeon 1986. Emade ja teiste päeva aktsioonil 1987. aasta mais Neva- da tuumarelvade katsepolügooni juures kasutati ilma igasuguse iroonia- ta loosungiga “Armastage oma ema!” tuntuks saanud logo, mis kujutab kosmosest tehtud fotot kosmoselaevast Maa ehk tervet maakera, ometi käsitleti seal traagilisi vastuoksusi, mis tulenevad erinevatest vaatepunk- tidest Maale. Meeleavaldajad taotlesid läänešošoni hõimu esindajatelt ametlikku luba viibida nende territooriumil, mille USA valitsus oli val- lutanud, kui ta 1950. aastatel ehitas sinna tuumarelvade katsepolügooni. Alale tungimisel peeti meelevaaldajad kinni, nad väitsid aga, et sisse- tungijateks on hoopis politseinikud ja sõjaväeosa personal, kellel puu- dub luba nende esindajatelt, kellel on õigus seda anda. Üks selle naiste

MÕRANENUD IDENTITEEDID

Keeruliseks on muutunud oma feminismi üheainsa sõnaga nii- või teistsuguseks nimetada, või isegi feminismi nimetusele endale igas olukorras kindlaks jääda. Nimetamise kaudu välistamise teadvustamine on teravalt päevakorral. Identiteedid paistavad vasturääkivad, osalised ja strateegilised. Sugu, rass ja klass — koos oma raskelt kättevõidetud ühiskondlik-ajaloolise päritolu tunnustamisega — ei anna põhjust uskuda “olemuslikku” ühtsusesse. “Naissoost” olemises ei ole midagi, mis looks mingi loomuliku ühenduse kõigi naiste vahel. Pole olemaski niisugust seisundit nagu “olla” naissoost, mis on ise väga keeruline, tulistes sooteaduslikes diskursustes ja teistes ühiskondlikes praktikates konstrueeritud kategooria. Soo-, rassi- või klassiteadvuse on meile tegelikult peale surunud patriarhaalsete, kolonialistlike ja kapitalistlike vasturääkivate ühiskondlike reaalsuste hirmus ajalooline kogemus. Ja kes on siin need “meie”, kellest ma räägin? Millistele identiteetidele saaks üldse rajada nii võimsa poliitilise müüdi nagu “meie” ning mis võiks motiveerida kedagi sellesse ühisusse kuuluma? Kõikvõimalikud erimeelsused on kaasa toonud valusa kilustumise feministide seas (et mitte öelda, naiste seas) ning muutnud *naise* mõiste tabamatuks; see on teinud võimalikuks maatriksi, kus naised domineerivad üksteise üle. Minu jaoks — ja paljude teiste jaoks, kes asetsevad ajalooliselt nagu minagi töötava keskklassi radikaalse keskealise põhjaameerika valge naise kehas —, on poliitilise identiteedi kriisil tohutu hulk allikaid. Vastureaktsioonina sedasorti kriisile on viimasel ajal suure osa USA vasakpoolsete ja feministide seas aset leidnud lõputud lahknemised ja uue olemusliku ühtsuse otsingud. Ent ühtlasi on üha enam hakatud tunnistama ka teistsugust vastust: liitumist sarnasuse, mitte identiteedi alusel.²⁶

aktsiooni toetusrühm kandis nime Surrogaatsed Teised, ja solidaarsusest elusolenditega, kes peavad jagama maapinda pommiga, etendasid nad küborgi ilmutist ühe konstrueeritud suure mitteheteroseksuaalse kõrbeussi kehast. Minagi olin selle toetusrühma liige.

²⁶Koalitsioonipoliitika võimas areng tuleb esile “Kolmanda Maa- ilma” kõnedest, mida peetakse eikuskil, universumi ümberpaigutatud

Chela Sandoval,²⁷ kes on uurinud uue poliitilise hääle “värvilised naised”²⁸ moodustamise konkreetseid ajaloolisi asjaolusid, on välja pakkunud ühe paljutöotava poliitilise identiteedi mudeli nimega “opositsiooniline teadvus”, mis on sündinud sellest, et need, kes on jäetud ilma stabiilsest liikmesusest sotsiaalsetes kategooriates nagu rass, sugu või klass, oskavad lugeda võimuvõrgustike toimimist (Sandoval *s. a.*, 1984). Sarnaselt ajalooteadvusega, milles kõik lääne traditsioonilised mehe tundemärgid süstemaatiliselt hääbuvad, konstrueerib nimetus “värvilised naised”, mida alul ei tahtnud omaks võtta needki, keda see pidi hõlmama, teisesuse, erinevuse ja erilisuse põhjal omamoodi postmodernistliku identiteedi. See postmodernistlik identiteet on läbinisti poliitiline, ükskõik mida me ka ütleksime teiste võimalike postmodernismide kohta. Sandovali opositsiooniline teadvus räägib vasturääkivatest asukohtadest ja heterokroonsest kalendrist, mitte relativismist või pluralismist.

Sandoval rõhutab, et pole olemas ühtki olemuslikku kriteeriumi piiritlemaks, kes on värviline naine. Ta märgib, et selle rühma määratlemine on käinud eituse teadliku omaksvõtu kaudu. Näiteks pole ükski *chicana* ega USA mustanahaline naine saanud kõnelda ei naiste, mustanahaliste inimeste ega *chicano*’de

keskuses, maakeral: “Elame kolmandal planeedil Päikesest” on rida Jamaica kirjaniku Edward Kamau Braithwaite’i “Päikesepoemist”, arvustust vt Mackey 1984. Iroonilisel kombel lükkavad Smithi (1983) kaasautorid naturaliseeritud identiteedid ümber just sellega, et konstrueerivad koha, kust kõnelda ja mida kutsutakse koduks. Vt eriti Reagon 1983; Trinh T. Minh-ha 1986–1987a, 1986–1987b.

²⁷Chela Sandoval (sünd 1956) on Ameerika naisõiguslane, postkoloniaalse ja Kolmanda Maailma feminismi teoreetik, California ülikooli abiprofessor Santa Barbaras. Tema peateos on *Rõhutute metodoloogia* (Methodology of the Oppressed, 2000), kus ta oma opositsioonilise teadvuse idee lõpuni arendas. *Tlk.*

²⁸*Värvilised naised* (women of color) on 1977. aastal USA üleriiklikul naiste konverentsil Houstonis kasutusele võetud mõiste tähistamiseks muu nahavärviga naisi kui valged, poliitilise terminina märgib ta kõiki naisi, keda nende rassi pärast taga on kiusatud. *Tlk.*

eest.²⁹ Nii oli selline naine negatiivsete identiteetide astmestiku alumisel astmel, jäetud välja koguni seesugusest privilegeeritud rõhutute kategooriast nagu “naised ja mustanahalised”, kes enda meelest korraldavad tähtsaid revolutsioone. Kategooria “naised” ei hõlma mittevalgeid naisi, kategooria “mustanahalised” ei hõlma mittemustanahalisi inimesi ega ka mustanahalisi naisi. Aga õigupoolest polegi sellist “ühte” naist, on vaid meretäis erinevusi ameeriklannade vahel, kes kõik on end ajalooliselt identifitseerinud USA värviliste naistena. See identiteet piiritleb ühe eneseteadlikult konstrueeritud ruumi, milles ei saa tegutseda loomuliku samastumise alusel, vaid üksnes teadliku liidu, mõttekaasluse või poliitilise sarnasuse alusel.³⁰ Vastupidiselt “naisele” valgete naiste liikumise mõnedes harudes USAs, siin seda maatriksit omaks ei võeta või vähemalt nii väidab Sandoval, pidades seda üksnes opositsioonilise teadvuse teeneks.

Sandovali argumenti tuleks pidada üleilmsesse antikolonialistlikku diskursusesse kuuluva feminismi jõuliseks avalduseks, see on diskursus, mis n-ö likvideerib “lääne” ja selle ülima saaduse — selle, kes pole loom, metslane ega naine: mehe, kes on loonud kosmose, mida kutsutakse ajalooks. Kuivõrd orientalism dekonstrueeritakse poliitiliselt ja semiootiliselt, siis destabiliseeruvad ka lääne identiteedid, kaasa arvatud feministide omad.³¹ Sandoval väidab, et “värvilistel naistel” on võimalus saavutada toimiv ühtsus, mis ei taastooda varasema marksismi ja feminismi

²⁹*Chicano*’deks (meessoost isik on *chicano*, naissoost *chicana*) kutsutakse mehhiklasi USAs, kes on vastu assimileerimisele USA valgete ühiskonda, rõhutades vastupidi oma indiaani päritolu (kõnelevad nahuatli keelt) ja etnilist ühtekuuluvust. Selge poliitilise värvingu omandas *chicano*’de liikumine 1960. ja 1970. aastatel. *Tlk.*

³⁰Vt hooks 1981, 1984; Hull jt 1982. Toni Cade Bambara on kirjutanud suurepärase romaani (Bambara 1981), milles värviliste naiste teatritrupp Seitse Õde (*The Seven Sisters*) asub uurima üht ühtsuse vormi. Vt Butler-Evansi analüüsi (1987).

³¹Orientalismi kohta feministlikes töodes ja mujal vt Lowe 1986; Said 1978; Mohanty 1984; *Many Voices...* 1984.

imperialiseerivaid, totaliseerivaid revolutsioonääre,³² kes ei pidanud seisma silmitsi dekoloniseerimisest tuleneva korratu polüfoonia järeldemitega.

Katie King³³ on rõhutanud samastumise piiratust ning samastumise poliitilist ja poeetilist mehaanikat, mis on kätketud “luuletuse” — kultuurilise feminismi generatiivse tuuma — lugemisse. King kritiseerib kaasaegsete feministide seas leiduvat suundumust, kus feministlikus tegevuses ettetulevatele “juhtumitele” või “vestlustele” toetudes püütakse naisliikumist taksonomeerida, selleks et omaenda poliitilisi sihte esitleda terve naisliikumise *telos*’ena. Sellised taksonoomiad kipuvad feminismi ajalugu ümber tegema, nii et ta osutub ajas muutumatute sidusate feminismitüüpide ideoloogiliseks võitluseks, iseäranis on juttu sellistest tüüpilistest vormidest nagu radikaalne, liberaalne ja sotsialistlik feminism. Kõik teised feminismivormid on sõna otseses mõttes nende poolt kas liidendatud või marginaliseeritud, tavaliselt üsna selgesõnalise ontoloogia ja epistemoloogia abil.³⁴ Feminismi taksonoomiad toovad kaasa politseilise epistemoloogia, et valvata ametlikust naiskogemusest kõrvalekaldumise üle. Ja loomulikult luuakse “naiste kultuuri” nagu ka värvilisi naisi teadlikult mehanismidega, mis toodavad sarnasust. Sellega on silma paistnud luule, muusika ja teatud akadeemilise tegevuse rituaalid. USA naisliikumises on rassi- ja kultuuripoliitika tihedasti läbipõimunud. Kingi ja Sandovali ühine saavutus on olnud näidata, kuidas

³²Revolutsionäärideks, revolutsioonilisteks subjektideks peetakse feminismis inimesi, kellel on olemas teadmised ja tegutsemisvõime, s.t teadvus, et tegutseda maailma muutmise nimel (vt nt Lilia D. Monzó, *A Revolutionary Subject: Pedagogy of Women of Color and Indigeneity*. Peter Lang, 2019). *Tlk.*

³³Katie King on Donna Haraway õpilane naisuurimuse alal, praegu Marylandi ülikooli emeriitprofessor. *Tlk.*

³⁴Katie King (1986, 1987a) on arendanud tundliku teoreetilise käsitluse feministlike taksonoomiate toimimisest võimugenealoogiadena feministlikus ideoloogias ja poleemikas. King vaatleb Jaggari (1983) küsitavat näidet feminismi taksonomeerimisest, kus luuakse pisike masinavärk, mis teeb valmis soovitud lõppseisu. Minu sinne sotsialistliku ja radikaalse feminismi karikatuur on samasugune näide.

tekitada poeetilist/poliitilist ühtsust ilma omastamis-, liitmis- või taksonoomilisele samastumisloogikale toetumata.

Teoreetiline ja praktiline võitlus allutamise või liitmise läbi saavutatava ühtsuse vastu ei õõnesta iroonilisel kombel mitte ainult patriarhaadi, kolonialismi, humanismi, positivismi, essentialismi, teadusfundamentalismi ja teiste vägevate -ismide õigusdamist, vaid *kõiki* jutte vaatepunkti orgaanilisusest või loomulikkusest. Ma arvan, et radikaalne ja sotsialistlik-marksistlik feminism on samuti õõnestanud oma/meie epistemoloogilisi strateegiaid ning et see on otsustava tähtsusega samm selleks, et võiksime võimalikku ühtsust ette kujutada. Saame näha, kas *kõik* lääne poliitikutele tuntud “epistemoloogiad” veavad meid toimivate sarnasuste konstrueerimisel alt.

Pangem tähele, et püüe konstrueerida revolutsioonilisi vaa-teid, s.t epistemoloogiat, milleni on jõudnud maailma muutmisele pühendunud inimesed, on olnud osa protsessist, mis näitab, kui kaugele saab samastumisega minna. Postmodernistlikku teooriat tema söövitavate ja ontoloogilist diskursust tema konstruktiivsete võtete pärast revolutsiooniliste subjektide kallal võiks pidada iroonilisteks liitlasteks lääne minade likvideerimisel ellujäämise nimel. Oleme ülimalt teadlikud sellest, mida tähendab omada ajalooliselt moodustatud keha. Aga kui meil pole algset süütust, pole ka paradiisiaiast väljaajamist. Koos süütuse naiivsusega kaob meie poliitikast ka süü andeksandmine. Kuid missugune võiks mõni teine sotsialistliku feminismi poliitiline müüt välja näha? Missugune poliitika võiks omaks võtta osaliste, vasturääkivate ja alaliselt avatud personaalsete ja kollektiivsete minade konstruktid ning sellest hoolimata olla usaldusväärne, tõhus ja — iroonilisel kombel veel sotsialistlik-feministlik?

Mina ei tea, et kunagi varem terve ajaloo jooksul oleks olnud suuremat vajadust poliitilise ühtsuse järele, et tõhusalt vastu astuda “rassilisele”, “soolisele”, “seksuaalsele” ja “klassilisele” rõhumisele. Ma ei tea ka aega, kus seesugune ühtsus, mis on meil praegu käeulatuses, oleks üldse olnud võimalik. Kellelgi “meist” pole enam ei sümboolset ega materiaalist võimekust ükskõik kellele “nendele” nende tõelisust ette kirjutada. Või vähemalt ei saa “meie” seda tüüpi domineerimist harrastades enam süütut mängi-

da. Valged naised, sealhulgas sotsialistlikud feministid, avastasid kategooria “naine” mittesüütuse (õigemini nad sunniti seda märkama peksu ja kisaga). See teadvustamine muudab kõigi varasemate kategooriate geograafiat; ta denatureerib nad, nii nagu kuumus denatureerib hapraid valke. Küborgfeministid peavad tõendama, et “meie” ei soovi enam näha mingit loomulikku ühtsusmaatriksit ja et ükski konstruktsioon pole tervik. Süütus ja sellest tulenev arusaam, et ainult ohvrid võivad siin kaasa rääkida, on juba küllalt kahju tekitanud. Ent konstrueeritud revolutsioonilised subjektid peavad 20. sajandi lõpu inimesed ka kõhklema panema. Koos identiteetide läbikulumisega ja nende samaaegse konstrueerimise strateegiatega avaneb võimalus valmis kududa midagi enam kui pelgalt surilina maailmalõpujärgseks päevaks, mis nii prohvetlikult lõpetaks lunastuse loo.

Nii marksistlik-sotsialistlikud feministid kui ka radikaalsed feministid on “naise” kategooria ja arusaamad “naiste” ühiskondlikust elust ühekorraga naturaliseerinud ja denatureerinud. Mõlemat sammu sobib küllap iseloomustama üks visandlik karikaatuur. Marxi sotsialism põhineb palgatöö analüüsil, mis toob esile klassistruktuuri. Palgasuhtest tuleneb süstemaatiline võõrdumine, kuivõrd tööline lahutatakse omaenda [*his*] (*sic!*) töö tulemusest. Teadmisi valitsevad abstraktsioonid ja illusioonid, praktikas valitseb domineerimine. Marksistile on töö ülekaalukalt eelistatuim kategooria, mis võimaldab tal mitte takerduda illusioonidesse ja leida vaatepunkt, mida on tarvis, et muuta maailma. Töö on humaniseeriv tegevus — töö teeb inimese; töö on ontoloogiline kategooria, mis võimaldab subjektile teadmised ja nii ka teadmise orjastusest ning võõrdumisest.

Võttes üle marksismi peamised analüütilised strateegiad, läks sotsialistlik feminism marksismi truu järglasena sealt edasi. Nii marksistlike kui ka sotsialistlike feministide põhisaavutus oli töö mõiste laiendamine nii, et see hõlmaks ka selle, mida (mõned) naised teevad, isegi kui palgasuhted kapitalistlikus patriarhaadis on allutatud laiemale arusaamale tööst. Marxi töömõiste analoogia järgi lisati teooriasse eeskätt naiste kodused tööd ja naiste tegevus emana üldse (s.t reproduktsioon sotsialistlik-feministlikus mõttes). Siin tugineb naiste ühtsus “töö” ontoloogilisel struktuuril

põhinevale epistemoloogiale. Marksistlik-sotsialistlik feminism ei pea ühtsust “loomupäraseks”, vaid saavutuseks, milleni on võimalik jõuda, kui lähtuda sotsiaalsetele suhetele tuginevast vaatekohast. Seejuures toimub töö või tema analoogi, naiste tegevuse ontoloogilise struktuuri essentsialiseerimine.³⁵ Marksistliku humanismi pärand koos oma rõhutatult lääneliku minaga valmistab mulle raskusi: nad kutsuvad tavalisi naisi ühtsust vastutusrikkalt päevast päeva üles ehitama, mitte seda loomupärasena võtma.

Catherine MacKinnoni³⁶ (1982, 1987) radikaalfeminismi versioon karikeerib ise Lääne identiteediloometeooriaid, mis kutsuvad omastama, liitma ja totaliseerima.³⁷ Nii faktiliselt kui poliiti-

³⁵Psühhoanalüüsi objektisuhete keskne roll ja sellega seotud reproduktiooni, hoolduse ja emaduse julged üldistused paljudes epistemoloogilistes arusaamades rõhutavad nende autorite vastuseisu sellele, mida mina nimetan postmodernismiks. Minu jaoks muudavad need üldistused ja seesugune psühhoanalüüs keeruliseks eritleda “naiste kohta mikrokiihil”, nad viivad süsteemsete raskusteni võtta arvesse või üldse nähagi soolisuse või soolistatud ühiskonnaelu konstrueerimise olulisi tahke. Feministliku vaateviisi seisukohti on arendanud Flax 1983; Harding 1986; Harding, Hintikka 1983; Hartsock 1983a, 1983b; O’Brien 1981; Rose 1983; Smith 1974, 1979. Feministliku materialismiteooria ümbermõtestamise kohta ning feministlikke seisukohti vastuseks kriitikale vt Harding 1986: 163–196; Hartsock 1987; Rose 1986.

³⁶Catherine MacKinnon (sünd 1946) on Ameerika radikaalse feminismi aktivist ja uurija, Michigani ülikooli õigusteaduskonna professor ja Harvardi ülikooli külalisprofessor. Oma radikaalset feminismi kasutab ta marksismi kritiseerimiseks ja marksismi omakorda liberaalse feminismi teatud aspektide kritiseerimiseks. *Tlk.*

³⁷Teen teadlikult kategooriavea, kvalifitseerides MacKinnoni positsiooni “radikaalsena”, sellega ehitan üles enda just seda epiteeti kasutava lihtsustava kriitika äärmiselt heterogeense kirjutuse suhtes, uurides taksonoomiliselt kirjutisi, mis taksonomeerimist ei kasuta ega talu mingeid piire ja mis toidavad sellega mitmesuguseid unistusi feminismi ühisest, s.t ühehäälselt keelest. Minu kategooriaviga on seotud sellega, et lubasin *Socialist Review*’le kirjutada ühest konkreetsest taksonoomilisest positsioonist, millel endal on heterogeenne taust, nimelt sotsialistlikust feminismist lähtuvalt teksti, mis *Socialist Review*’s avaldati “Küborgi manifestina”. Kriitikat, mis on tänu võlgu MacKinnonile ja mis pole taandav ning on samas elegantse feministliku vaatega Foucault’

liselt on vale sulandada kõiksugused “momendid” ja “vestlused” viimaste aegade naispoliitikas, mida kutsutakse radikaalfeminismiks, MacKinnoni versiooni. Ent tema teooria teleoloogiline loogika näitab, kuidas epistemoloogia ja ontoloogia võivad koos oma eitustega erinevusi kustutada või neid kontrollida. Põhiline tulem on aga see, et tekitatakse naiste identiteedi kogemuslik teooria, mis märgib teatud mõttes kõigi revolutsiooniliste seisukohtade apokalüpsist. See tähendab, et radikaalse feminismi loosse sisesehitatud totaalsus — naiste ühtsus — leiab oma lõpu, kehtestatakse radikaalne ja tõeliselt läbielatav mitteolemine. On ju teadlikkus marksistlik-sotsialistlikule feministile saavutus, mitte loomulik tõsiasi. MacKinnoni teooria kõrvaldab küll mõned raskused, mis on sisse ehitatud humanistlikesse revolutsioonilistesse subjektidesse, ent ta teeb seda radikaalse reduktsionismi hinnaga.

MacKinnon väidab, et feminism võttis paratamatult kasutusse teistsuguse analüütilise strateegia kui marksism, ta ei vaadanud esmalt mitte ühiskonna klassistruktuuri, vaid soo/soolisuse [*sex/gender*] struktuuri ja sellest tekkivaid suhteid: kuidas mehed seksuaalselt naisi kujundavad ja omastavad. Iroonilisel kombel loob MacKinnoni “ontoloogia” mittesubjekti, mitteolendi. Nii ei teki “naine” mitte mina pingutuse, vaid kellegi teise iha tulemuseks. Seetõttu arendab MacKinnon teadvuseteooria, millega ta kehtestab selle, mida me võime pidada “naiste” kogemuseks: kõik, mis käsitleb seksuaalvägivalda, jah, seksi ennastki, niipalju kui see “naisi” puudutab. Feministlikus praktikas konstrueeritaksegi sedatüüpi teadvus — sellise mina teadmine enesest, keda ei ole.

Siiski on selleski feminismis seksuaalne omastamine epistemoloogilise staatuse poolest võrdne tööga; just sellest tõdemusest saab alata analüüs, mis võib kaasa aidata maailma muutmisele. Soo/soolisuse struktuurist järeldub seksuaalne objektistamine,

paradoksaalsele konservatiivsusele seksuaalse vägivalda (vägistamise) suhtes, esitab Lauretis (1985, vt ka 1986). Teoreetiliselt elegantne feministlik sotsiaal-ajalooline uurimus perevägivalda kohta, mis rõhutab naiste, meeste ja laste keerulist tegijarolli, pidades silmas ka mehe domineerimisest, rassist ja klassist tulenevaid ainelisi struktuure, on Gordon 1988.

mitte võõrdumine. Teadmise valdkonnas on seksuaalse objektistamise tulemuseks illusoorus ja abstraktsioon. Nii ei võõrandatagi naist mitte ainult tema töö tulemusest, vaid sügavamas mõttes pole teda subjektina olemaski ega ka mitte potentsiaalse subjektina, sest ta võlgneb oma olemasolu naisena seksuaalsele omastamisele kellegi teise poolt. Olla konstitueeritud kellegi teise ihast pole sama asi mis töölisel, kes on sunniviisiliselt lahutatud oma töö tulemusest.

MacKinnoni radikaalne kogemusteooria on äärmuslikult kõi-kehõlmav; ta mitte ei marginaliseeri, vaid lausa hävitab naiste muud laadi poliitiliste kõnede ja poliitilise tegevuse autoriteedi. Selline totaalsus toob kaasa selle, millega Lääne patriarhaat kunagi hakkama ei saanud: feministid teadvustavad, et naisi ei eksisteeri, nad on ainult meeste ihade saadus. Usun, et MacKinnon väidab õigesti, et Marxilt ei leia samastumise tõlgendust, mis päriselt suudaks tagada naiste ühtsust. Püüdes lahendada feministlike sihtidega revolutsiooniliste subjektide vastuolusid, jõuab MacKinnon veelgi autoritaarsema kogemusõpetuseni. Kui mina muretsen, et sotsialistlik-marksistlikud seisukohad kustutasid tahtmatult antikoloniaalses diskursuses ja praktikas ilmnenu mitme-
häälsed, südid ja radikaalsed erinevused, siis ei sisenda MacKinnoni tahtlik kõigi erinevuste kustutamine naise “olemusliku” mitteeksisteerimise abil sugugi kindlust.

Minu liigituses — aga iga liigitus on ajaloo teatud ümberkirjutus — hõlmab radikaalne feminism kõiki naiste tegevusi, mida sotsialistlikud feministid peavad tööks, kui need tegevused on sooga seostatavad. Paljunemisel on erisugune tähendus kahes valdkonnas — üks neist seondub töö ja teine seksuaalsusega —, mis mõlemad nimetavad “väärteadvuseks”³⁸ järeldusi, mis tule-

³⁸Väärteadvus (ingl k *false consciousness*) on marksistlik termin, mille võttis kasutusse Friedrich Engels 1893. aastal, märkimaks kapitalismis rõhutatud klasside, nt proletariaadi süstemaatiliselt moonutatud arusaama ühiskonnast, pidades nt ekspluateerimist ühiskonna loomulikuks osaks. Väärteadvusega toetavad alamklassid vabatahtlikult valitsevaid klasse ja aitavad õigustada alamate klasside rõhumist ja allutamist. *Tlk.*

nevad domineerimisest või ühiskondliku ja isikliku tegelikkuse eiramisest.

Peale ükskõik millise konkreetse autori argumenti panustamise või selle raskuste väljatoomise pole ei marksism ega radikaalne feminism olnud ise alid omaks võtma millegi osalist seletamist, mõlemad on loodud reeglipäraselt totaalsena. Läänelik seletus nõuab aga just seda; kuidas muidu võikski “läänelik” autor hõlmata oma teisi? Mõlemad on püüdnud oma algkategoriatesse lisada uusi domineerimisvorme, olgu analoogia põhjal või lihtsalt nimekirja pikendamise ja sinna juurdeliitmise teel. Selle üks suur ja laastav poliitiline tagajärg on olnud piinlik vaikus, mis on valitsenud valgete radikaalsete ja sotsialistlike feministide seas kõiges, mis puudutab rassi. Ajalugu ja mitmehäälsus kaovad poliitilistesse liigitustesse, mis püüavad kehtestada genealoogiaid. Rassile (ja paljule muule) polnud kohta teooriates, mis mõistavad naise kategooriat ja naiste sotsiaalset rühma ühtse või totaliseeritava tervikuna. Minu karikatuur näeb põhijoontes välja selline:

sotsialistlik feminism — klassistruktuur // palgatöö // võõrdumine
töö, analoogia kaudu paljunemine, laienduse kaudu sugu, liitmise
kaudu rass

radikaalne feminism — sooline struktuur // seksuaalne omastamine // objektistamine
sugu, analoogia kaudu töö, laienduse kaudu paljunemine, liitmise
kaudu rass

Muus kontekstis on prantsuse teoreetik Julia Kristeva³⁹ väitnud, et ajalukku ilmusid naised rühmana pärast Teist maailmasõda, samamoodi nagu nooredki (vt Kristeva 1984). Tema ajamääratluses võib kahelda, ent me oleme nüüdseks juba harjunud mõttega, et teadmise objektidena ja ajaloo mõjutajatena pole “rasse” mitte alati olemas olnud, et “klassid” on aja jooksul kujunenud ja et “homoseksuaalid” on päris uued. Pole juhus, et mehe üm-

³⁹Julia Kristeva (sünd 1941) on bulgaaria päritolu Prantsuse filosoog, feminist ja kirjanik, Paris-Diderot’ ülikooli emeriitprofessor. Tema teoseid on tõlgitud ka eesti keelde, nt *Jälestuse jõud* (2006, tlk Heete Sahkai, orig. 1982), *Võõrad iseendale* (2017, tlk Kaia Sisask, orig. 1988) jm. *Tlk.*

ber koondunud perekonna sümboolne süsteem — ja koos sellega naise olemus — laguneb koost just samal hetkel, kui inimeste suhtlusvõrgustikud meie planeedil muutuvad enneolematult mitmekesiseks, tulemuslikuks ja läbipõimunuks. “Arenenud kapitalism” pole võimeline adekvaatselt edasi andma selle ajaloolise hetke struktuuri. Kaalul on “läänelikus” mõttes mehe lõpp. Pole sugugi juhus, et meie ajastul naine laguneb naisteks. Võib-olla polnud sotsialistlikud feministid otse süüdi essentsialistliku teooria sünnis, mis surub alla naiste erilisust ja nende vasturääkivaid huve. Ma arvan, et olime siiski, vähemalt selle kaudu, et lõime mõtlematult kaasa valge humanismi tegevuses, kasutades tema loogikat ja keelt, ning selle kaudu, et otsisime taga ühtainust domineerimise põhjust, et kindlustada oma revolutsioonilist häält. Nüüd on meil veel vähem vabandusi. Aga koos oma vigade teadvustamisega võib tekkida oht hakata pidama erinevusi piirituks ja loobuda alati osaliste, pärisühenduste loomise keerulisest tööst. Mõned erinevused on mängu-, mõned päriserinevused, mis hoiavad püsti maailmaajaloolisi domineerimissüsteeme. “Epistemo-loogia” tähendab oskust nende vahel vahet teha.

DOMINEERIMISINFORMAATIKA

Siinse katsega pakkuda välja epistemoloogilist ja poliitilist vaatenurka tahaksin sotsialistlike ja feministlike põhimõtete järgi visandada ühe pildi võimalikust ühtsusest. Minu visandit raamivad üle maailma aset leidvad ulatuslikud ja kaalukad ümberkorraldused sotsiaalsetes suhetes, mis on seotud teaduse ja tehnoloogiaga. Toetan poliitikat, mis peab maailmakorra arenevas süsteemis klasside, rasside ja sugude loomusega aset leidvaid fundamentaalseid muudatusi oma uudsuses ja ulatuses võrreldavaks nendega, mille tõi kaasa tööstuskapitalism; me näeme praegu orgaanilise tööstusühiskonna muutumist polümorfseks infosüsteemiks; üleminekut sellelt, kus kõik töötasid, sellele, kus kõik mängivad, elu ja surma peale. Järgmises tabelis olen loetlenud neid ühtaegu materiaalseid ja ideoloogilisi dihhotoomiaid, mis viitavad üleminekule vanalt healt hierarhiliselt allutamisel uutele hir-

mutavatele võrgustikele, mida ma nimetan domineerimisinformaatikaks:

Domineerimisorgaanika

representatsioon
kodanlik romaan, realism
organismid
sügavus, tervik
kuumus
bioloogia kui kliiniline tegevus
füsioloogia
väike rühm
täiuslikkus
eugeenika
dekadents, *Võlumägi*
hügieen
mikrobioloogia, tiisikus
orgaaniline tööjaotus
funktsionaalne spetsialiseerumine
paljunemine
orgaaniline soorollide jaotus
bioloogiline determinism
kogukonnaökoloogia
rassiline olemise ahel
teaduslik korraldus kodus ja tehases

perekond / turg / tehas
perekonna palk
avalik / era
loodus / kultuur
koostöö
Freud
sugu
töö
vaim
Teine maailmasõda
valge kapitalistlik patriarhaat

Domineerimisinformaatika

simulatsioon
teadusulme, postmodernism
biootilised tegurid
pealispind, piirjoon
müra
bioloogia kui pealekirjutus
kommunikatsioonitehnika
allsüsteem
optimeerimine
rahvastikukontroll
iganemine, *Tulevikušokk*
stressi maandamine
immunoloogia, aids
töö ergonoomika/küberneetika
modulaarne konstrueerimine
replitseerimine
optimaalsed geenistrateegiad
evolutsiooniline inerts, kitsendused
ökosüsteem
neoimperialism, ÜRO humanism
üleilmne vabriku- ja
elektrooniline kodutööstus
mikrokiibinaised
võrreldav väärtus
küborgkodakondsus
erinevuste väljad
kommunikatsiooni täiustamine
Lacan
geenitehnoloogia
robootika
tehisintellekt
Tähesõjad
domineerimisinformaatika

Tabel. Üleminek vanalt healt hierarhiliselt domineerimiselt hirmutavatele uutele domineerimisinformaatikavõrgustikele.⁴⁰

See nimekiri viitab mitmele huvitavale nähtusele.⁴¹ Esiteks, paremas tulbas olevaid asju ei saa kodeerida “looduslikuna”, mis aga õñestab ka vasaku tulba naturalistlikku kodeerimist. Meil pole ei ideoloogilist ega materiaalset tagasiteed. Surnud pole mitte ainult “jumal”, vaid ka “jumalanna”. Või äratatakse mõlemad ellu maailma, kus valitseb mikroelektrooniline ja biotehnoloogiline poliitika. Biootiliste tegurite puhul ei pea mõtlema mitte nende olemuslikele omadustele, vaid nende kujule, kitsendustele piiridel ja sellele, kui läbilaskvad need piirid on, süsteemiloolikale ja kitsenduste leevendamise maksumusele. Suguline paljunemine on üks reproduktsioonistrateegia paljude hulgast, üks keskkonnasüsteemi funktsioon oma vooruste ja pahedega. Sugulise paljunemise ideoloogiadel pole enam põhjust viidata sellistele mõistetele nagu sood või soorollid, mis kuuluvad orgaaniliselt selliste looduslike objektide juurde nagu organismid või perekonnad. Sellise viitamise mõistusevastasus paljastataks kiiresti, ja paljastajateks on *Playboy*’d lugevad ettevõtete tegevjuhid ja pornovastased ra-

⁴⁰*Biootilised tegurid* on ökosüsteemi elusad komponendid, ökosüsteemi elus pool; peale nende kuuluvad ökosüsteemi ka abiootilised tegurid või komponendid, milleks on biootiliste tegurite füüsikaline ümborus. *Võlumägi* on Thomas Manni 1924. a ilmunud klassikaline romaan *Der Zauberberg*, esmatrükk eesti k Marta Sillaotsa tõlkes 1937–1939. *Tulevikušokk* on Ameerika futuristi Alvin Toffleri 1970. a ilmunud raamat *Future Shock*. Terminiga “tulevikušokk” kirjeldab ta teatavat üksikisikute ja tervete ühiskondade seisundit, mille toob kaasa “liiga palju muutusi liiga lühikese ajaga”. Nn *suur olemise ahel* on Aristoteleselt alguse saanud klassifikatsioon (lad k *Scala Naturae*), kus ta hierarhiliselt järjestas kõik looduslikud objektid alates madalamatest kuni kõrgemateni (viimased siis loomad ja inimesed). Siin tabelis viitab autor rasside võimalikule paigutamisele sellesse hierarhiasse. *Tlk.*

⁴¹Tabel avaldati 1985. aastal “Küborgi manifestis”. Minu varasemaid katseid mõista bioloogiat küberneetilise käsu ja kontrolli diskursusena ning organisme “looduslik-tehniliste teadmisojektidenä” vt Haraway 1979, 1983, 1984. Hilisemat, muudetud argumentatsiooniga versiooni vt Haraway 1989.

dikaalfeministid, kes niiviisi iroonilisel kombel ootamatult ühte paati satuvad.

Nii ka rassi puhul: inimeste mitmekesisust rõhutavate ideoloogiate sõnastamisel tuleb kasutada teatud parameetrite sagedusi nagu veregrupid või intelligentsustesti tulemused. On “mõistusevastane” appi võtta selliseid mõisteid nagu primitiivne või tsiviliseeritud. Liberaalide ja radikaalide jaoks asendub terviklike sotsiaalsete süsteemide otsimine uue praktikaga, mida kutsutakse “eksperimentaalseks etnograafiaks”, milles orgaaniline objekt hajub tähelepanu alt ja asendub kirjutamismänguga. Ideoloogilisel tasandil näeme, kuidas rassism ja kolonialism tõlgitakse arengu ja mahajäämuse keelde ehk moderniseerimise kiiruse või piiratud keelde. Iga objekti või isikut saab mõistusega võtta koost lahti võetava ja taas kokku pandavana; süsteemidisaini ei piira ükski “loomulik” arhitektuur. Kõigi maailma suurlinnade finantskvartalid nagu ka ekspordikäitlus- ja vabakaubandustsoonid ei väljenda midagi muud kui “hiliskapitalismi”. Kõikide teadusele teadaolevate objektide universum tuleb sõnastada kommunikatsioonitehnoloogilise ülesandena — nende jaoks, kes juhiksid — või tekstiteooriana — nende jaoks, kes muidu vastu hakkaksid. Mõlemad on küborgi semioloogiad.

Tuleb loota kontrollistrateegiatele, mis keskenduksid piirtin-gimustele ja liidestele ning voolu hulgale üle piiride, ja mitte loomulike objektide terviklikkusele. Lääneliku mina “terviklikkus” ja “siirus” asendub otsustusprotsesside ja ekspertsüsteemidega. Näiteks kontrollistrateegiaid, mida rakendatakse naiste võimele sünnitada uusi inimolendeid, arendatakse rahvastikukontrolli keeles, kus edu saadab üksikuid otsustajaid. Kontrollistrateegiad sõnastatakse määrade, piirangute maksumuse ja vabadusastmete kaudu. Inimesed nagu ka kõik muud komponendid või alamsüsteemid tuleb lokaliseerida süsteemiarhitektuuris, mis toimib peamiselt tõenäosuslikult ja statistiliselt. Ükski objekt, ruum ega keha pole püha iseendas; süsteemi iga komponent võib lävida teistega, kui konstrueerida sobiv eeskiri või kood, mis on võimeline töötleva signaale ühises keeles. Millegi vahetamine selles maailmas tähendab enam kui universaalset tõlkimist, mis võeti kasutusse kapitalistlikel turgudel, mida Marx nii kenasti analüü-

sis. Privilegeeritud patoloogia, mis selles universumis võib tabada kõiki osalisi, on stress — kommunikatsioonirike (Hogness 1983). Küborg ei allu Foucault' biopoliitikale; küborg simuleerib poliitikat — see on palju võimalusterohkem tööpõld.

Selline, ajalooliselt pärast Teist maailmasõda esile tõusnud teaduslike ja kultuuriliste teadmisobjektide analüüs pakub meile võimaluse tähele panna mõnd olulist viga feministlikus analüüsis, mis on jätkunud nii, justkui “Läänes” valitseks ikka veel Aristotelesest alanud orgaanilisi ja hierarhilisi dualisme nõudev diskursus. Need dualismid on lammutatud, või nagu ütleks Zoë Sofia (1984), nad on “tehnoloogiliselt seeditud”. Vaimu ja keha, looma ja inimese, organismi ja masina, avaliku ja era, looduse ja kultuuri, mehe ja naise, primitiivse ja tsiviliseeritu dihhotoomiad on kõik pandud ideoloogiliselt küsimärgi alla. Naiste tegelikku olukorda kirjeldab kas nende kaasamine tootmisele ja reproduktsioonile orienteeritud maailmasüsteemi ja kommunikatsiooni või nende ekspluateerimine selles süsteemis ja kommunikatsioonis — seda kutsutaksegi domineerimisinformaatikaks. Kodu, töökoht, turg, avalikkus, ka keha ise — neid kõiki võib hajutada või nendega suhestuda peaaegu lõputul hulgal väga erinevail viisidel, millel on aga suured tagajärjed nii naistele endale kui teistele; need tagajärjed, olles väga erinevad eri inimestele, muudavad keeruliseks ette kujutada võimsaid opositsioonilisi rahvusvahelisi liikumisi, samas on need liikumised just nende tagajärgede tõttu muutunud ellujäämisel oluliseks. Üks oluline tee sotsialistlik-feministliku poliitika rekonstrueerimiseks on teooria ja praktika kaudu, mis käsitlevad seda, millised on ühiskonnas vahekorrad teaduse ja tehnoloogiaga, kaasa arvatud kindlasti meie kujutlusi struktureerivad müüdisüsteemid ja tähendused. Küborg on olemoodi lahti ja kokku monteeritud postmodernne kollektiivne ja personaalne mina. See on mina, mida feministidel tuleb kodeerida.

Kommunikatsiooni- ja biotehnoloogia on kõige tähtsamad tööriistad, mis meie keha ümber kujundavad. Üle maailma toovad nad naistele kaasa uusi sotsiaalseid suhteid ja kehtestavad neid. Tehnoloogiaid ja teaduslikke diskursusi võib osalt vaadelda kui pideva sotsiaalse suhtluse formaliseeringuid, s.t selle suht-

luse hetkeülesvõtteid, millest nad koosnevad, aga neid tuleb vaadelda ka instrumentidena, millega kehtestatakse tähendusi. Piirid tööriista ja müüdi, instrumendi ja mõiste, ajaloos kujunenud sotsiaalsete suhete süsteemi ja võimalike kehade, sh teadmiskonstruktiivsete varasema anatoomia vahel lasevad läbi. Müüt ja tööriist tööpooldest loovad teineteist vastastikku.

Veelgi enam, kommunikatsiooniteadused ja kaasaegne bioloogia konstrueeritakse ühe ja sama võttega — *maailma tõlkimise ga kodeerimisprobleemiks*, kus otsitakse ühist keelt, milles kogu vastupanu instrumentaalsele kontrollile kaob ja kogu heterogeensus allutatakse osadeks lahutamisele, kokkumonteerimisele, investeerimisele ja vahetusele.

Kommunikatsiooniteadustes võib maailma tõlkimist kodeerimisülesandeks selgitada selle kaudu, kuidas rakendatakse küberneetilist (tagasisidel põhinevat) süsteemiteooriat telefonitehnoloogias, arvutiasjanduses, relvaarenduses või andmebaaside loomises ja käitlemises. Kõigil neil juhtudel tuleneb vastus põhiküsimusele keele- ja juhtimisteooriast; kõige tähtsam siin on kindlaks määrata informatsiooniks nimetatava suuruse ülekande hulk, suund ja tõenäosus. Maailma jaotavad piirid, mis lasevad informatsiooni läbi erinevalt. Informatsioon on just seda tüüpi kvantifitseeritav element (ühik või ühtsuse alus), mille puhul on universaalne tõlge võimalik ja niisamuti ka takistamatu instrumentaalne võim (ehk toimiv kommunikatsioon). Suurim oht sellisele võimule on kommunikatsioonikatkestus. Iga süsteemirike väljendub stressis. Selle tehnoloogia põhijooned võtab kokku sõjalise operatsiooniteooria sümbol — metafoor K^3I ; käsk-kontroll-kommunikatsioon-informatsioon.

Tänapäeva bioloogias võib maailma tõlkimist kodeerimisülesandeks selgitada molekulaargeneetika, ökoloogia, sotsiaalbioloogilise evolutsiooniteooria ja immunobioloogia kaudu. Elusorganism taandatakse geneetilise koodi ja selle lugemise ülesandeks. Biotehnoloogia, mis on kirjutamistehnoloogia, mõjutab uurimistööd laialdaselt.⁴² Teatud mõttes on organismid la-

⁴²Biotehnoloogiliste arutelude edasiviivat analüüsi ja sellealast tegevust vt *GeneWatch, a Bulletin of the Committee for Responsible Gene-*

kanud eksisteerimast teadmisobjektidena ning taandunud biootiliste komponentide, s.t erilist laadi infokäitlemiseadmete ees. Ökoloogias võime näha midagi sellesarnast, uurides ökosüsteemi mõiste ajalugu ja kasulikkust. Immunobioloogia koos vastava meditsiinilise praktikaga on uhke näide kodeerimise tähtsusest, mis tunneb süsteemis ära teadmisobjekti — konstruktsiooni, mis on meile kehaline reaalsus. Bioloogia on siin omamoodi krüptograafia. Teadusuurimine on paratamatult teatud tüüpi luuretegevus. Küll on iroonia! Stressis süsteem kisub viltu; tema kommunikatsiooniprotsess katkeb; ta ei tunne ära erinevusi mina ja teise vahel. Siiratud paavianisüdamega inimlapsed tekitavad üleriikliku eetilise nõutuse — loomaõiguslaste seas vähemalt niisama palju kui inimpuhtuse kaitsjate seas. Ameerika Ühendriikides on geid ja veeni süstivad narkomaanid ühe kohutava immuunsüsteemi haiguse privilegeeritud ohvrid, mis tähistab (s.t kirjutab kehale) piiride korratust ja moraalsel reostumist (Treichler 1987).

Siiski on kommunikatsiooniteadustesse või bioloogiasse kalduvad pigem harva; üleilmne suuresti majanduslik tegelikkus aga toetab minu väidet, et need teadused ja tehnoloogiad tähendavad meie jaoks maailmakorra põhjapanevaid muudatusi. Kommunikatsioonitehnoloogia sõltub elektroonikast. Nüüdisaegsed riigid, hargmaised ettevõtted, sõjaline võimekus, heaoluriigi seadmentik, satelliitsüsteemid, poliitilised protsessid, meie kujutluste fabritseerimine, tööjuhtimissüsteemid, meie keha meditsiiniline konstrueerimine, kommertspornograafia, rahvusvaheline tööjaotus ja religioosne evangelism sõltuvad kõige otsesemalt elektroonikast. Mikroelektroonika on tehniliseks aluseks simulaakrumitele — s.t koopiatele, millel puudub originaal.

Mikroelektroonika võimaldab töö taandamist robotikale ja tekstitöötlusele, sugude taandamist geeni- ja reproduktiivtehnoloogiale ning vaimu taandamist tehisintellektile ja otsustusprotseduuridele. Need uued biotehnoloogiad hõlmavad märksa laiemat välja kui pelk inimpaljunesimine. Bioloogial kui võimsal inseneri-

tics, Boston; Geneetilise sõeluuringu uurimisrühm (varem ühingu Teadus Inimestele sotsiobioloogia uurimisrühm), Cambridge, MA; Wright 1982, 1986; Yoxen 1983.

teadusel materjalide ja protsesside muundamiseks on pöördeline tähendus tööstusele, kõige ilmsemalt tänapäeval küllap kääritamise alal, ning põllumajandusele ja energeetikale. Kommunikatsiooniteadused ja bioloogia on looduslike ja tehniliste teadmiskonstruktsioonid, kus masina ja elusorganismi vahelised erinevused on täiesti tuhmunud; vaim, keha ja tööriist on saanud väga sarnaseks. Igapäevaelu tootmise ja taastootmise “hargmaine” materiaalne korraldus ning kultuuri ja kujutluse tootmise ja taastootmise sümboolne korraldus on sellega ühtviisi seotud. Piire alal hoidvad kujutlused baasist ja pealisehitusest, avalikust ja privaatsest või materiaalsest ja ideaalsest ei ole kunagi paistnud mannetumad.

Olen kasutanud Rachel Grossmani pakutud pilti mikrokiibinaistest (Grossman 1980), kirjeldamaks naiste olukorda maailmas, mille on nii põhjalikult ümber korraldanud teaduse ja tehnoloogia ühiskondlikud vahekorrad.⁴³ Kasutan siin veidrat ümberütlemist *teaduse ja tehnoloogia ühiskondlikud vahekorrad* märkimaks, et me ei tegele tehnoloogilise determinismiga, vaid ajaloolise süsteemiga, mis sõltub inimestevahelistest struktureeritud suhetest. Kuid see väljend peaks samuti viitama sellele, et teadus ja tehnoloogia loovad uusi võimuallikaid ning meie vajame värsket analüüsi ja poliitilist tegevust (Latour 1984). Rassi-, sooja klassimõistete mõningane teisenemine, mille on kaasa toonud kõrgtehnoloogiaga võimalikuks saanud sotsiaalsed suhted, võib sotsialistliku feminismigi progressiivse poliitika ajamisel asjakohasemaks muuta.

KODUTÖÖMAJANDUS “VÄLJASPOOL KODU”

“Uus tööstusrevolutsioon” toodab üle maailma uut tööliklassi, aga ka uut tüüpi seksuaalsust ja uusi rahvusi. Kapitali äärmuslikule liikuvusele ja rahvusvahelise tööjaotuse tekkimisele on li-

⁴³Viiteid “mikrokiibinaistega” alustamiseks: D’Onofrio-Flores, Pfafflin 1982; Fernandez-Kelly 1983; Fuentes, Ehrenreich 1983; Grossman 1980; Nash, Fernandez-Kelly 1983; Ong 1987; Teaduspoliitika uurimisüksus (Science Policy Research Unit) 1982.

sandunud uut tüüpi kollektiivide teke ja senituntute taandumine. See areng pole ei soo- ega rassineutraalne. Valgeid mehi arenenud tööstusriikides on viimasel ajal tabanud alaline hirm töökaotuse ees, kuna naised ei ole oma tööd kaotamas samal määral kui mehed. See ei ole nii mitte lihtsalt sellepärast, et naised Kolmanda Maailma riikides oleksid teaduspõhiste rahvusvaheliste ekspordiettevõtete, eriti elektroonikaettevõtete jaoks eelistatud töötajad. Pilt on süstemaatilisem, hõlmates reproduktiooni, seksuaalsust, kultuuri, tarbimist ja tootmist. Siin on prototüübiks Ränior, kus naiste elu keerleb elektroonikasektori töökohtade ümber, nende isiklik elutegelikkus sisaldab heteroseksuaalset sari-monogaamiat, lastehoiu üle läbirääkimist, lahusolekut laiendatud perekonnast või ka enamikust teistest traditsioonilise kogukonna vormidest; neil on suur tõenäosus vananedes üksi jääda ning olla majanduslikult äärmiselt haavatavad. Naiste etniline ja rassiline mitmekesisus Räniorus loob teatava mikrokosmose, kus põrkuvad kultuurilised, perekondlikud, usulised, hariduslikud ja keelelised erinevused.

Richard Gordon⁴⁴ on seda uut olukorda nimetanud “kodutöömajanduseks”.⁴⁵ Kuigi ta käsitleb otsest kodust tööd, mis on seotud koduelektronikaga, püüab ta *kodutöömajanduse* mõistega haarata neid teisenenud töid, millel on üldjoontes tunnused, mida varem omistati naiste töödele — need on tööd, mida tööpoolest tegid vaid naised. Töö määratletakse ümber — nii sõna otseses mõttes naiste tehtavaks kui feminiseeritud tööks, tehku seda siis mehed või naised. Olla feminiseeritud tähendab olla

⁴⁴Richard Gordon (1945–1996) oli Austraalia politoloog, kes töötas alates 1970. aastast USAs, 1977. aastast California ülikoolis Santa Cruzis, 1979. aastast juhtis enda asutatud mõjukat Ränioru uurimisrühma (Silicon Valley Research Group, SVRG). Temalt pärineb mõiste *kodutöömajandus* (homework economy). *Tlk.*

⁴⁵“Kodutöömajanduse väljaspool kodu” ja sellega seotud argumentide kohta vt Gordon 1983; Gordon, Kimball 1985; Stacey 1987; Reskin, Hartmann 1986; *Women...* 1984; Rose 1986; Collins 1982; Burr 1982; Gregory, Nussbaum 1982; Piven, Coward 1982; *Microelectronics...* 1980; Stallard jt 1983, mis sisaldab kasulikku ühingu ja allikate loendit.

erakordselt haavatav; olla koost lahtivõetav ja taas kokkupandav, kasutatav tööjõureservina; olla pigem tööline kui teenija; alluda ajaplaanile, kus iga hetk võib sind tööle rakendada või lahti lasta, kus ei saa rääkida mõistlikust tööpäeva pikkusest; eksisteerida alati siivutuse piiril, kohatult ja seksile taandatud. Dekvalifitseerimine on vana meetod, mida on hakatud rakendama varem privilegeeritud tööliste puhul. Siiski ei puuduta kodutöömajandus vaid massilist dequalifitseerimist, ta ei eita ka uute kõrgkvalifitseeritud alade tekkimist, mis on kättesaadavad nendele, kellele varem oli kvalifitseeritud töö kättesaamatu. Pigem viitab see mõiste sellele, et tehas, kodu ja turg on lõimunud uuel tasemel ning naiste positsioon selles lõimingus on otsustava tähtsusega — siin tuleb analüüsida nii naistevahelisi erinevusi kui ka seda, mida tähendavad naiste ja meeste vahelised suhted ühes või teises olukorras.

Kodutöömajanduse kui globaalkapitalistliku organisatsiooni-struktuuri teevad võimalikuks (aga ei põhjusta) uued tehnoloogiad. Kas rünnakut peamiselt valgete meeste ametiühingute poolt kaitstud ja suhteliselt privilegeeritud töökohtade vastu saadab edu, sõltub sellest, kas uute kommunikatsioonitehnoloogiate abil suudetakse koondada ja juhtida tööjõudu hoolimata selle laialdasest hajutamisest ja detsentraliseerimisest. Mida uued tehnoloogiad kaasa toovad, seda tunnevad naised omal nahal: perekonna (mehe) palgasissetulek väheneb (kui neil on üldse olnud seesugune valgete privileeg) ning naiste enda töö iseloom muutub kapitalimahukamaks, nt kontoritöö või õendus.

Majanduslikud ja tehnoloogilised ümberkorraldused on seotud ka heoluriigi kokkuvarisemisega ja sellega kaasas käivate üha suuremate nõudmistega naistele — peale omaenda igapäevase elu toetada ka mehi, lapsi ja eakaid. Vaesuse feminiseerumisest ei saa enam mööda vaadata — selle on kaasa toonud heoluriigi lammutamine, kodutöömajandus, kus stabiilsed töökohad on saanud pigem erandiks, ja ootus, et naiste sissetulek ei tõuse laste ülalpidamisel meestega võrdsele tasemele. On mitmesuguseid rassist, klassist või soost tulenevaid põhjusi, miks naisest saab perekonnapea; aga selliste kodumajapidamiste üha laiem levik annab naistele aluse erinevatel asjaoludel koonduda. Tõik, et pere igapäevatoimetused on suuresti naiste õlul, kuna nad on sattunud

emarolli, pole ju uus; uus on aga seda tüüpi koondumine üldise kapitalistliku ja üha progresseeruva sõjamajanduse taustal. Eriti nt just Ameerika mustanahalistele naistele, kes on vabanenud koduteenija (vähe)makstud ametist ja kellest suur osa on nüüd kontoritööl vms, on jätkuvalt peale sunnitud palgavaesus. Teismelised naised Kolmanda Maailma arenevates tööstusrajoonides on üha sagedamini oma perekonna põhi- või peamiseks palgasaajaks, samas kui ligipääs maaomandile on üha keerulisem. Seesugusel arengul on kindlasti hiiglaslikud tagajärjed sugude ja rasside psühhodünaamikale ja poliitikale.

Kapitalismi kolme arengujärgu kontekstis (kaubanduslik-varatööstuslik, monopolistlik ja rahvusvaheline kapitalism) — mis on seotud natsionalismi, imperialismi ja rahvusvahelistumisega ning suguluses Jamesoni kolme põhilise esteetikaperioodiga: realism, modernism ja postmodernism⁴⁶ —, saab väita, et perekonnavormid on dialektiliselt seotud kapitalivormidega ja nendega kaasas käivate poliitiliste ja kultuuriliste asjaoludega. Neid perekonnavorme — kui ka perekondades on probleeme ja ebavõrdsust — saab ideaalkujul iseloomustada järgmiselt: (1) patriarhaalne tuumperekond, mis on kujunenud avaliku ja erasfääri dihhotoomia mõjul ning mida saadab valgete kodanlik mõtteviis rollide eraldatusest koos 19. sajandi angloameerika kodanliku feminismiga; (2) moodne perekond, mille on loonud (või kehtestanud) heaoluühiskond ja seesugused institutsioonid nagu perekonnapalk ja kus õilmitseb feminismivastane heteroseksuaalne mõtteviis, mida võis äärmuslikul kujul näha Esimese maailmasõja aegses Greenwich Village'is;⁴⁷ ja (3) kodutöömajanduse aeg-

⁴⁶Ameerika marksismiteoreetik Fredric Jameson (snd 1934) esitas esteetikalooteooria, mis oleks kooskõlas marksistliku käsitlusega ühiskonnaformatsioonidest, eriti kapitalismi arengust, niisiis nt postmodernism vastab Jamesoni teoorias kapitalismi viimasele staadiumile. Siin viidatud artiklist Jameson 1984 kasvas hiljem välja samanimeline raamat, Jamesoni peateos *Postmodernism ehk hiliskapitalismi kultuuriloo-gika* (Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism, 1991). *Tlk.*

⁴⁷Greenwich Village on linnaosa New Yorgis Manhattani saarel, mis alates 20. sajandi algusest omandas alternatiivkultuuri ning boheemlaste

ne “perekond”, kus naised on oksüümoronlikult perekonnapeaks, mis on kaasa toonud nii feminismi plahvatusliku arengu kui ka selle, et soolisus ise on paradoksaalsel kombel korraga tugevnenas ja tuhmumas.

Selline on siis kontekst, milles uute tehnoloogiatega kaasnev üleilmne struktuurne tööpuudus hakkab kujundama kodutöömajandust. Kuna robootika ja sellega seotud tehnoloogiad jätvavad “arenenud” riikides üha rohkem mehi tööst ilma ja samal põhjusel on täiesti lootusetu luua meestele töökohti Kolmanda Maailma “arendamises” ning kontoritöö automatiseerumine toimub ka tööjõuülejäägiga riikides, siis feminiseerubki töö üha enam. USA mustanahalised naised on ammu tunda saanud, mida tähendab mustanahaliste meeste struktuurne tööpuudus (feminiseerumine) ja mida tähendab nende enda ülimalt haavatav positsioon palgajanduses. Pole enam saladus, et seksuaalsus, reproduktsioon, perekonna- ja kogukonnaelu on tuhandel moel läbi põimunud majandusstruktuuridega, mis on tõmmanud selge vahe valge- ja mustanahaliste naiste olukorra vahele. Üha rohkem mehi ja naisi on rabelemas niisugustes olukordades, mis ei tee sugude ja rasside vahelisi liite mitte ainult niisama kenaks, vaid eluliselt vajalikuks (oldagu siis tööl või töötud).

Uutel tehnoloogiatel on sügav mõju näljahädadele ning esmavajaliku toidu tootmisele kõikjal maailmas. Rae Lessor Blumbergi⁴⁸ (1981) hinnangul toodavad naised umbes 50% kogu maailma esmavajalikust toidust.⁴⁹ Naised üldiselt ei kuulu nende hulka,

rajooni kuulsuse, seda peetakse ka 1960. aastate protestikultuuri ning kaasaegse LGBT liikumise sünnipaigaks. *Tlk.*

⁴⁸Rae Blumberg on Ameerika sotsioloog, Virginia ülikooli ja California ülikooli (San Diego) emeriitprofessor. Ta on arendanud soolise kihistumise teooriat ning uurinud soo ja majandusarengu seoseid. *Tlk.*

⁴⁹Rohelise revolutsiooni ühiskondlikud suhted ühenduses biotehnoloogiaga, nt taime geenitehnoloogiaga, muudavad Kolmandas Maailmas surve põllumaale järjest suuremaks. USA Rahvusvahelise Arengu Agentuur avaldas 1984. aasta maailma toidupäeval hinnangu, et Aafrikas toodavad naised umbes 90% maapiirkondade toiduvarust, Aasias umbes 60–80%, ning 40% põllumajandustöötajatest Lähis-Idas ja Ladina-Ameerikas on naised (*New York...* 1984). Blumberg heidab

kes saavad kasu sellest, et toidu- ja energiasaaduste kõrgtehnoloogiline ümbertöötamine on suurenenud, nende päevad jäävad vaevaliseks, kuna nende vastutus toidutootmisel ei vähene, ja nende reproduktiivolukord on muutunud keerukamaks. Rohelise revolutsiooni tehnoloogiad koos muu kõrgtehnoloogilise tööstusliku tootmisega muudavad töö soolist jaotust ja mitmesuguseid soolisi rändemustreid.

Uued tehnoloogiad toetavad tuntavalt sellist nähtust nagu “erastamine”, mida on eritlenud Rosalind Petchesky⁵⁰ (1981): tekkinud on sünergeetiline koostoime militariseerimise, parempoolse perekonnaideoloogia ja -poliitika ning selle vahel, et üha enam nähakse ettevõtete (ja riigi) vara kellegi eraomandina (vt ka Enloe 1983a, 1983b). Uued kommunikatsioonitehnoloogiad mängivad olulist rolli meie kõigi “avaliku elu” likvideerimisel. See soodustab kõrgtehnoloogilise sõjalise aparaadi lakamatut vohamist enamiku inimeste, aga eriti naiste kultuurilise ja majandusliku edenemise arvel. Tänapäeva “eraelu” kujundavad sellised tehnoloogiad nagu videomängud ja üliväiksed teleekraanid. Videomängukultuur on tugevasti orienteeritud individuaalsele võistlusele ja maavälisele sõjapidamisele. Siin luuakse kõrgtehnoloogilisi, soolisi kujutlusi, siin mängitakse planeedi hävitamise mõttega ja sellega, kuidas teadusulme meid selle tagajärgedest säästa võiks. Nii ei militariseerita üksnes meie kujutlusi, vaid palju enam; ning pole pääsu muustki, mille toob kaasa

maailmaorganisatsioonide põllumajanduspoliitikale, nagu ka hargmaiste ettevõtete ning Kolmanda Maailma valitsuste omale ette, et need ei tegele nii olulise teemaga nagu töö sooline jaotus. Praeguse näljahäda Aafrikas on võib-olla võrdselt põhjustanud nii meeste ülemvõim kui kapitalism, kolonialism ja vihasajumustrid. Täpsemalt — kapitalism ja rassism ongi harilikult struktuurne mehe ülemvõim. Vt ka Blumberg 1981; Hacker 1984; Hacker, Bovit 1981; Busch, Lacy 1983; Wilfred 1982; Sachs 1983; International... 1985: 37; Bird 1984.

⁵⁰Rosalind Petchesky (sünd 1942) on Ameerika politoloog ja New Yorgi linnaülikooli professor. Oma teadustöös on ta uurinud reproduktiivõigusi ja nende seost eetika, poliitilise filosoofia, ajaloo, politoloogia jms-ga. Ta on ka Rahvusvahelise Reproduktiivõiguste Uurimise Tegevusgrupi IRRAG asutaja (1992).

elektroonilise või tuumasõja pidamine. Need ülimalt mobiilsust ja täiuslikku vaheldust töotavad tehnoloogiad toovad ühtlasi kaasa selle, et turism — mobiilsuse ja vahelduse täiuslik praktika — tõuseb maailma suurimaks tööstusharuks.

Uued tehnoloogiad puudutavad nii seksuaalsuse kui reproduktsiooniga seotud sotsiaalseid suhteid ja seda mitte alati ühtemoodi. Seksuaalsuse ja instrumentaalsuse omavahelisi lähedasi seoseid selles, kuidas nad näevad keha teatava isiklikku rahuldust ja kasu maksimeeriva masinana, kirjeldatakse kenasti sotsiobioloogilistes põlvnemislugudes, mis rõhuvad geneetilistele arvutustele ja selgitavad mehe ja naise soorollides peituvat domineerimisdialektika vältimatust.⁵¹ Niisugused sotsiobioloogilised lood on sõltuvuses kõrgtehnoloogilisest vaatest kehale kui biootilisele komponendile või küberneetilisele kommunikatsioonisüsteemile. Reproductiivne olukord võib muutuda muu hulgas ka meditsiiniliselt, kui naise keha piiridest saab nüüd nii läbi “näha” kui läbi “tungida”. Feminismi suur küsimus on muidugi see, et kes meditsiinilises hermeneutikas keha piirid paika paneb. Tupepeegel oli oma keha üle otsustamisõigust taotlevate naiste ikoon 1970. aastatel; see tööriist ei saa aga väljendada meile vajalikku kehapiiride liikumist, kui oleme läbi rääkimas selle üle, kuidas küborgide reproduktsiooniajandus päriselt käib. Eneseabist ei piisa. Visualiseerimistehnoloogiad tuletavad meelde sellist tähtsat kultuurilist tegevust nagu fotojaht ning fotograafilise teadvuse sügavalt rõõvellikku olemust.⁵² Sugu, seksuaalsus ja paljunemine on peategelased kõrgtehnoloogilistes müüdisüsteemides, mis toetavad meie kujutluspilte isiklikust ja ühiskondlikust võimalikkusest.

Teine häda, mille uued tehnoloogiad ühiskondlikes suhetes kaasa toovad, on see, et suurearvulise teaduslik-tehnilise töötajas-

⁵¹Säärase loogika feministlikku versiooni vt Hrdy 1981. Kuidas räägivad naisteadlased asjadest, eriti seoses sotsiobioloogiaga, kus evolutsionistlikult arutletakse laste väärkohtlemise ja tapmise üle, olen analüüsinud siin: Haraway 1989.

⁵²Kuidas üleminek püssidega jahilt kaameratega jahile mõjutab Ameerika linnade immigrantrahvastiku seas levinud loodusemõiste konstrueerimist vt Haraway 1984–1985, 1989; Nash 1979; Sontag 1977; Preston 1984.

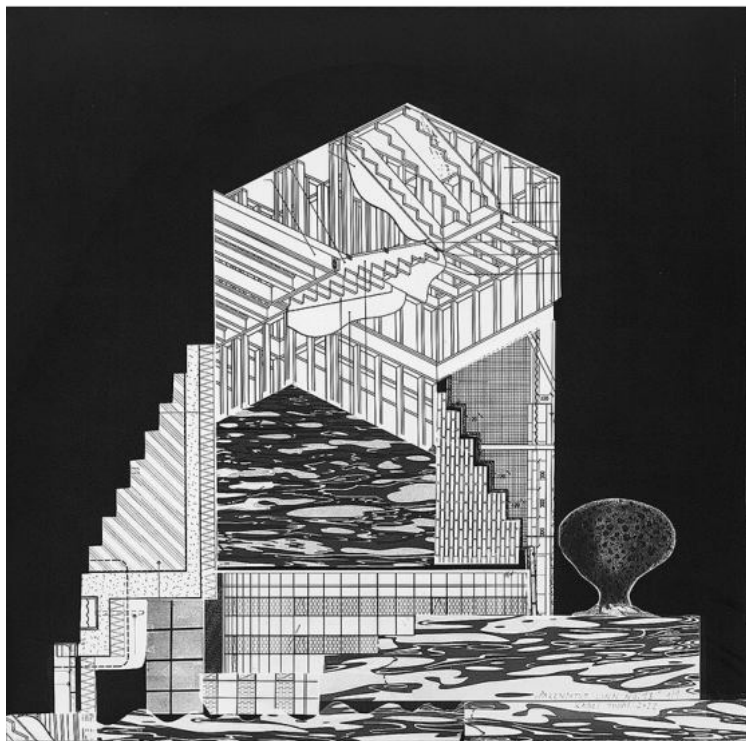
konna jaoks saavad ootused, kultuur, töö ja paljunemine uue sisu. Sotsiaalpoliitiliselt on suur oht, et moodustub rangelt bimodaalne sotsiaalne struktuur, mille ühe osa moodustavad inimmassid kõigist rahvusrühmadest, aga eriti värvilistest, ülearused inimesed, keda piirab kodutöömajandus, mitmel tasemel kirjaoskamatus ja võimetus, ja keda teisalt kontrollib kõrgtehnoloogiline repressiiv-aparaat alates meelelahutusest kuni inimeste jälgimise ja ärakadumiseni. Adekvaatne sotsialistlik-feministlik poliitika peaks õigupoolest tegelema privilegeeritud töökohtadel, eriti just teaduse ja tehnoloogia alal töötavate naistega, kus luuakse teaduslik-tehnilisi diskursusi, protsesse ja objekte.⁵³

See küsimus on ainult üks, aga see-eest tähtis võimalus uurida feministlikku teadusetegemist. Millist ülesehituslikku rolli teadmise, kujutluste ja praktika loomisel võivad mängida uued inimrühmad, kes tegelevad teadusega? Kuidas neid rühmi ühildada progressiivsete ühiskondlike ja poliitiliste liikumistega? Millist poliitikat tuleks arendada, et siduda naised kokku meid teaduses ja tehnikas eraldava hierarhia üleselt? Kas võiks olla teid, kuidas arendada feministlikku teadus- või tehnoloogiapoliitikat üheskoos teadusrajatiste antimilitaristlikku kasutust taotlevate tegevusrühmadega? Paljud teaduslikud ja tehnilised töötajad, sh kõrgtehnoloogilised kauboid Räniorus ei taha tegelda sõjateadusega.⁵⁴ Kas seesugused isiklikud eelistused ja kultuurilised kaalutlused saaks kokku keevitada ühtseks progressiivseks poliitikaks selle professionaalse keskklassi jaoks, kus naisi, kaasa arvatud värvilisi naisi, on juba üsna arvukalt?

(Järgneb)

⁵³Selle juurde, kuidas poliitiliselt, kultuuriliselt ja rassiliselt mõtestada Ameerika Ühendriikide naisteadlaste lugu, juhatavad Haas, Perucci 1984; Hacker 1981; Keller 1983; National... 1988; Rossiter 1982; Schiebinger 1987; Haraway 1989.

⁵⁴Vt Markoff, Siegel 1983. Paljutöötavad organisatsioonid on Kõrgtehnoloogiaspetsialistid Rahu Eest (High Technology Professionals for Peace) ning Arvutiasjatundjad Sotsiaalse Vastutuse Eest (Computer Professionals for Social Responsibility).

KADRI TOOM. Pakendatud linn No 13 (2022)

ARVUSTUS

PÜSIDES KAASAS

Wimberg. *Pruut, kuningas ja muusapoeg: Eesti luule algus. Eestikeelne luule 1637–1721 transpoetiseerituna 21. sajandi kirjakeelde. Koostanud Jaak Urmet, toimetanud Aira Võsa. Reval: EKSA, MMXXII. 286 lk.*

2023. aastal möödub viiskümmend aastat Villem Altkoa ja Aino Valmeti koostatud kogumiku *17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule* (Tallinn: Eesti Raamat, 1973) ilmumisest, mis koondas kõik selleks ajaks teada olnud Rootsi-aegsed (siin: 1637–1721) eestikeelsed luuletused. Selle raamatu omaaegne avaldamistaust aimub saatesõna algusest: vajadusest asendada 1920.–1930. aastate kättesaamatuks muudetud (Altkoal ja Valmetil: muutunud) kogumikud.¹ Ehkki kriitpaberil ja rikkalikult mustvalgete fotodega kaunistatud väljaande pealkirja võtmesõna oli “luule” ja saatesõnas (lk 9–22) tauniti eelkäijate ehk Saareste-Cederbergi pelgalt keeleteaduslikku huvi juhuluule vastu, jätkasid Altkoa ja Valmet ise veel rangemat ja detailsemat raamatuloolis-keelelist lähenemist, dešifreerides, tõlkides ja kommenteerides kõigi varauusaegsete trükiste tiitellehed, samas kui üksikluuletused jäid nii transkriptsiooni kui ka reaalse(gi) tõlketa ja pälvisid samuti eelkõige keelelise kommentaari. Ühtlasi hinnati ajastu nõuetele vastavas sisesejuhatuses mitte-eestlaste eestikeelset juhuluulet keeleliselt vearohkeks, ideoloogiliselt vaenulikuks ja luuletehniliselt alaväärtuslikuks.

¹ *Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi. I–II.* (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised 16.) Välja andnud Albert Saareste ja A. R. Cederberg. Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, 1927–1931 (2. tr *Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739.* Eessõna Aino Valmet. Tartu: Tartu Ülikool, 1992); Gustav Suits, Mart Lepik (toim.). *Eesti kirjandusajalugu tekstides. I.* (Akadeemilise Kirjandusühingu toimetised 4.) Tartu: Akadeemiline Kirjandusühing, 1932.

Selline suhtumine varasesse eestikeelsesse luulesse ei ole ka nüüdseks täielikult taandunud. Kolikambrikirjanduse ja luuleprügi käsitust viljeldakse edasi, mööndes eestikeelse juhuluule puhul üksnes selle keeleajaloolist väärtust. Endiselt räägitakse tollase saksapärase keelekasutuse “vigadest”, mida tuleks uutes, järjest täpsemates vahendustes eesti keelde kõrvaldada. Ainult selline vahendamine andvat uut keelelist ja ka sisulist lisateavet. Soovitus taasavaldada eestikeelset juhuluulet samal põhimõttel nagu proosatekste (“eeskujuks võiks olla teksti algsel kujul ja paralleelselt tänapäevases keeles esitav Tallinna Pühavaimu kiriku abipastori Georg Mülleri “Jutluseraamat””) tipneb väitega: “Niivii-si toimides näeks paarisv ä r s s [minu sõrendus — K. V.] välja selline: “Sõber, mõtle sõbra peale / [olenemata sellest,] [kas] sa jääd siia või jääd sinna.”² *Nascetur ridiculus mus?*³

Alavääristamata raamatu- ja keeleajaloolist lähenemist esimestele eestikeelsetele luuletustele, on esimese jaoks sobiv esitus- ja analüüsi-koht rahvusbibliograafia ning teise jaoks vana kirjakeele korpus veebis — viimases neid paraku seni leida pole. Ent esimesed eestikeelsed luuletused, nimetatagu neid juhu- või pühendluuleks või lihtsalt luuleks, on juba žanrinime järgi eeskätt riimitud ja rütmistatud värsstekstid, millest nii mõnigi oli kohe algusest peale mõeldud laulmiseks. Samavõrra on need värsstekstid kirjanduslik kontsentraat ka kujunditelt ja stiilivõtelt. Kolmandaks ei ole põhjust kahelda, et oma algses loomiskontekstis pidid need pakkuma nii teksti loojatele kui ka omaaegsetele adressaatidele, kuulajatele, lugejatele esmalt kunstilist elamust, vaimukasüllatavat meelelahutust, leinaluule aga lohutust. Seega on nende luuletuste algset otstarvet ja mõju tänapäeval võimalik tajuda üksnes juhul, kui suudame neid lugeda luuletustena.

Siinkohal tuleb nüüd eesti lugejale appi poeet Wimbergi värske raamat *Pruut, kuningas ja muusapoeg: Eesti luule algus. Eestikeelne luule 1637–1721 transpoetiseerituna 21. sajandi kirjakeelde*. Mahukas väljaanne, mida koostaja iseloomustab populaarteaduslikuna (lk 11), sisal-

²Kõik näited Enn Ernitsa artiklist “Veel Joachim Salemanni eestikeelsest paarisvärsist.” — *Keel ja Kirjandus* 2021, nr 12, lk 1090–1092. Wimbergi tõlkes (2021): “Sõbra mõte sõbra peal — / oled siin või oled seal” (lk 83).

³“[Mäed peaks sündima, ent] tuleb ilmale pilkamisväär hiir” (tlk Ülo Torpats). Horatius, “Luulekunstist”, v. 139.

dab ees- ja järelsõna, seitsmekümne varase eestikeelse luuletuse transpoetiseeringut, lühimärkusi ning kommentaare peamiselt värsimõõtu- de ja tekstiallikate kohta, samuti Andreas Sandhageni peetud Reiner Brockmanni matusejutluse eestindust Kärri Sõelsepalt. Raamatut kaunistavad fotod varauusaja autorite portreedest, käsikirjalistest luuletus- test, trükistest. Teose on toimetanud Aira Võsa.

Epiteet “värske” iseloomustab seda raamatut mitmest aspektist. Esi- teks on värske luuletuste kogum. Peale ligi kolmekümne Altkoa-Valmeti väljaandes leiduva luuletuse on siin koos vahepealseil aastail mitmelt maalt, mitmest trükisest ja käsikirjast juurde leitud eestikeelsed luuletus- sed Johann Sebastian Markardilt, Joachim ja Georg Salemannilt, Johann Kohsenilt ning mitmelt tundmatult autorilt. Lisatud on ka Vello Hel- gi uurimustes mainitud ning koostaja enda arhiiviotsingute tulemusena reisialbumitest leitud eestikeelsed paarisvärssid, kokku neljalt autorilt, kõik 17. sajandi teisest poolest. Samuti on avaldatud Georg Saleman- ni eestikeelsed värsivormis õpetussõnad — 25 luuletust ja kaks värss- vanasõna. Koostaja tunnistab järelsõnas (lk 270), et see on tema isiklik valik ja vaade, kanoniseerimata seda lõplikuks ei ilmaliku-vaimuliku, ilukirjanduse-folkloori ega võõra-oma (saksa-eesti) teljel.

Mida see peaaegu poole võrra kasvanud varauusaegsete eestikeelse- te värsside hulk ajalises järjestuses esitatuna varasemast selgemini luge- jani toob, on Rootsi aja haridusideaalide ja -töö viljakus. Kui 17. sajandi esimesest poolest on teada 13 eestikeelset luuletust, siis sajandi teisest poolest, s.t kuni Põhjasõja alguseni, lausa 51.

Teiseks on koostaja hoiak esitatud tekstide suhtes väärtustav, sest “kõigi nende luuletuste puhul võib tajuda luuletaja kohalolekut, kõik need tekstid on sündinud tekstiteadliku inimese käe all” (lk 12). Tol- laseid luuletajaid Wimberg ei polariseeri ega hierarhiseeri algajaks ja andekaks, harimatuks ja koolitatuks, uuenduslikuks ja apologeediks. Ühtlase väärtustamise tõttu moodustavad esimesed eestikeelse luulega katsetajad, kellest nimepidi on nüüd teada 23, selles kogumikus haara- va terviku, millest iga lugeja saab vastavalt enda maitse-eelistusele ja teadmiste teha oma valiku.

Kolmandaks on väljaanne tänuvärselt uuenduslik sel põhjusel, et rööbiti transpoetiseeringutega on avaldatud diplomaatilised, hoolikalt tehtud transkriptsioonid originaaltekstide värssosadest, autoriks välja- ande toimetaja Aira Võsa. Võrreldes Altkoa ja Valmeti raamatuga, mille

puhul oli erialateadlastel võimalik fotodelt gooti fraktuurkirjas tekste küll lugeda, lubab praegune lahendus 300–400-aastaseid originaale lugeda igaihel. See aspekt muudab raamatu kergesti kasutatavaks kooli emakeeleõpetuses, võimaldades selgitada keele muutumist eri tasanditel kas või avastusõppe vormis.

Arusaamatuks jääb aga koostaja ümberkäimine varauusaegsele juhuluulele iseloomulike paratekstidega — luuletuste pealkirjade ning allkirjadega. Nagu tänapäeval, võis luuletus tollalgi olla pealkirjaga või pealkirjata, sõltuvalt näiteks asukohast kollektiivses kogumikus. Pealkiri ja allkiri võisid olla luuletusega samas keeles või mõnes teises, ja viimasel puhul võis see anda luuletuse värsivormist, -mõõdust või sisust aimu neilegi, kes eesti keelt ei mõistnud. Esialgu olid eestikeelsete juhuluuletuste pealkirjad ladinakeelsed ja esimeste, Reiner Brockmanni ja Josua Möllenbecki luuletuste puhul on käesolevas väljaandes need algkeeles ka säilitatud ja täpse tõlkega varustatud. Ladinakeelset pealkirja “Jocus Esthonicus” (Eestikeelne nali/naljatlus) kandev Olaus Saleniuse luuletus on samuti jäetud originaalpealkirjaga, kuid selle vaste transpoetiseeringus (“Pulmatrall”) ei ole kuidagi seotud ladinakeelse originaaliga. Kolmas tüüp on originaalse, enamjaolt pika saksakeelse pealkirja täielik väljajätmine (nt Markardi 1657. aasta luuletuse puhul) ja asendamine luuletuse sisust lähtuva eestikeelse pealkirjaga. Neljandana eristub tüüp, mille puhul originaalne eestikeelne pealkiri on asendatud täiesti või osaliselt uue pealkirjaga, näiteks “Kuiõ ärraselletamine” asemel “Ristiusu tõed” või “Ühhe Wirrolase jutt unnest pehst” asemel “Ühe virulase nähtud kummaline vaatepilt”. Viidendana leidub juhtumeid, mil transpoetiseerija ei ole eestikeelsele kompositsioonile üldse pealkirja pannud, jälgendamaks originaali (nt Mathias Lemcken, 1696). Luuletuse allkirjadest pole värsstekstide juures ühtki, raamatu lõpuosa kommentaaris on siiski toodud eestikeelsed luuletuste allkirjad. Ilmselt oleks see eri variantide kuhjumine vajanud kommentaari ehk siis lühidaltki sõnastatud editeerimis- ja kommenteerimispõhimõtteid.

Neljanda ja kõige põhimõttelisema värske puhangu toob esimese eestikeelsete luuletuste esitamisviisi transpoetiseeringuna ehk ümberluuletatult või -tõlgitult tänapäeva kirjakeelde. Et Wimberg pürib mõiste esmakasutajaks eesti keeles — seda ei leia ühestki siinsest sõnaraamatust ega -veebist —, on ta seda lühidalt eessõnas selgitanud (lk 10–11). Nelja luuletuse puhul, need on Brockmanni “Eestikeelne laul”, Käsü

Hansu kaabelaul, “Rootsi aja pulmalaul” ja Carl Gustav von Stadeni “Sõbrale mälestuseks”, on transpoetiseerijal kasutada olnud Karl Muru ja August Annisti avaldatud keeleliselt tänapäevastatud redaktsioonid, mida Wimberg eessõnas n-ö vahevariandina oma metoodika väljakundamisel ka mainib. Need neli luuletust on nüüd eesti keeles olemas kolmel või koguni neljal eri moel ning just nende võrdluses tajub keele- ja kirjandushuvilisem lugeja käesoleva kogumiku eeliseid pelga keelelise tänapäevastamisega võrreldes. Näiteks anonüümse “Rootsi aja pulmalaulu” lähem analüüs toob võrreldes Karl Muru koostatud Eesti luule antoloogia *Sõnarine* avakõites (Tallinn: Eesti Raamat, 1989) kaasajastatud variandiga ilmsiks ligi kakskümmend lisamuudatust 40-realise luuletuse kohta, mis puudutavad nii tähenduselt unarusse jäänud sõnade ja arusaamatute fraseologismide, ebaeestipärase morfoloogia, süntaksi ja sõnamoodustuse kohendamist kui mõnikord ka rütmimuutust (“nõnda soola- ning võinapp” asemel “nõnda või- ja soolanapp”).⁴ Ometi ei ole arhailisus nende muutustega luuletusest veel pühitud — alles on sellised sõnad nagu “saajavanem”, “võinapp”, “soolanapp”, “taar”. Mida transpoetiseeringutest otsida ei maksa, on eesti keele arengu jälgendamine 1630. kuni 1720. aastateni, kuid seda pole koostaja endale ka ülesandeks seadnud.

Ehkki koostaja arvab eessõnas, et lugedes võib vabalt piirduda transpoetiseeringutega, rõhutaksin siiski vajadust lugeda peale nende läbi vähemalt programmiline eessõna, ning veel parem, ka pikem kirjandusliku essee ja teadusartikli piirimaile jääv järeldõna. Eessõna on hädatarvilik mõistmaks, et transpoetiseerimine on tõlkimise naabernähtus või alaliik. Nii nagu luuletõlkes, ei saa ka transpoetiseeringus originaali sada protsenti edastada — tõlkija teeb valiku oma juhtideedest lähtudes. Kui teoloogide vaatenurgast vajab täiendavat kaalumist näiteks mõni Jumala mainimata jätmise transpoetiseeringus,⁵ siis poetilisuse seisukohast võib see olla teadlik valik suurema mõjukuse saavutamiseks. Näiteks Johann Sebastian Markardi 1657. aastal loodud pühendluuletuses oma õpetaja portreegravüüri juurde (“Oma õpetajale”)

⁴Transpoetiseeringud on juba inspireerinud muusikat kirjutama näiteks noort laululoojat Timur Mazitovit, kelle viisistusi ja esitusi võib peale kontsertide kuulda ka Youtube’ist.

⁵Vt Vallo Kepp. Lugemisväärne raamat. — *Eesti Kirik*, 14. IX 2022, www.eestikirik.ee/lugemisvaarne-raamat.

on Wimberg võtmesõna kordamise asemel (*Jummla Mees — Jummla Sanna — Jummla kahs — Jummlast õnnistut — Ach! Jummal*) sünonüüme varieerides (*usumees — piiblitarkus — soov taevane*) ja neljandal korral ka välja jättes toonud võtmesõna “jumal” sisse alles luuletuse lõpusoovis, nii et sõnakordusega luuletusse tekib teistsuguselt pingestuv dünaamika ja assotsiatsioon seitsmendale käsule jumala nime asjastust nimetamisest.

Raamatusse uuel kujul koondatud materjal ärgitab edasistele tõlgendustele, arvestades varauusaegse luule uurimise praeguseid rahvusvahelisi suundi. Mõtlen näiteks viimaste aastate luulemajanduslikku (*economics of poetry*) uurimissuunda, mis on arendatud edasi Wulf Segebrechti saksa juhuluule baaskäsitlustest⁶ ning saanud mõjutusi 2000. aastate alguse kirjandussotsioloogilisest ja sotsiaalajaloolisest lähenemisest juhuluulele (meil esindatud Martin Klöckeri uurimustes). Arusaam luulemajandusest või -ökonoomiast toob pühend- või juhuluule kirjutamiskäigus esile tähtajalisuse aspekti ning laseb renessansi ja varauusaegse poeedi elu näha kuhjuvate esitamistähtsate jadana, millest igaühe jaoks oli tarvis luua võimalikult esinduslik tekst. Tähtaegadest möödavaatamine tähendanuks asjatut ajakulu poolikute, kasutuskõlbatute luuletuste kirjutamisega, tellimuse täitmata jätmine tasust ilmajäämist ja järgmiste tellimuste puudumist. Analüüsides muude paikkondade luulet, on uuslatinistidest kirjandusuurijad toonud välja strateegiaid, kuidas õpetatud keeltes kirjutanud poeedid püüdsid saavutada tasakaalu heade värsside ja ettenähtud tähtaegade vahel: omaenda ja eelkäijate autoriteetsete poetide värsiridade, tsitaatide, pikemate tekstilõikude korduvkasutus oma uues tekstis, üksikute lihtsamate värsivormide ja rütmiskeemidega piirdumine, ka teiste kaasaegsete autorite värside viiteta tsiteerimine, teistelt alltöövõtuna luuletuste tellimine jm.⁷ Selle kontseptsiooni järgi on iga luuletus, mis oli loodud haruldases, olematu või alles kujuneva kirjakeele ja poetikaga keeles nagu eesti keel, autori riskantne, tavapärasest rohkem vaeva ja aega nõu-

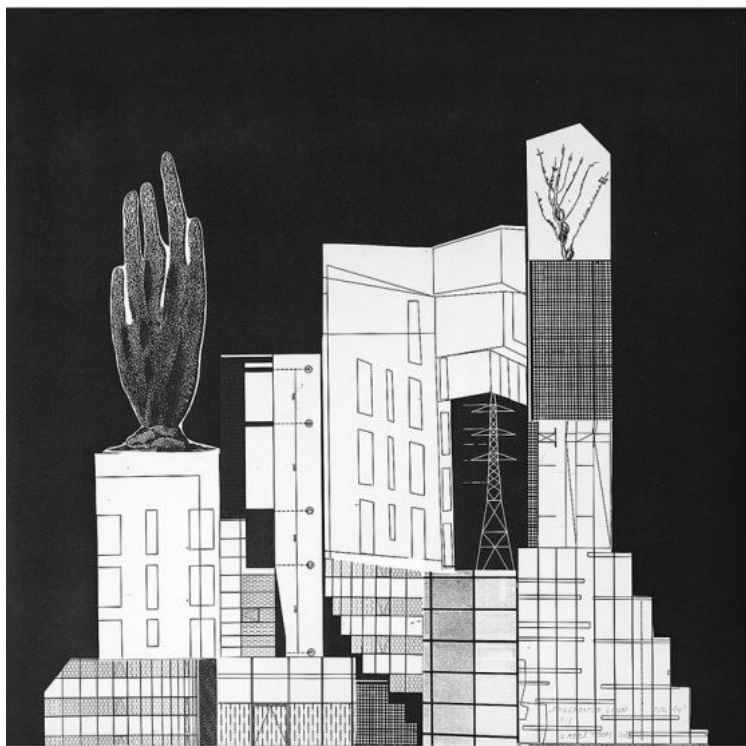
⁶Wulf Segebrecht. *Das Gelegenheitsgedicht: Ein Beitrag Zur Geschichte und Poetik Der Deutschen Lyrik*. Stuttgart: Metzler, 1977.

⁷Paul Gwynne, Bernhard Schirg (Eds.). *The “Economics of Poetry”: The Efficient Production of Neo-Latin Verse, 1400–1720*. (Court cultures of the Middle Ages and Renaissance, Vol. 6.) Oxford: Peter Lang, 2018.

dev otsus, mida tuleks rahvuskultuuris pidevalt ja väärtustades teadvustada. Kahtlemata aitab käesolev raamat neil luuletustel kindlamini meie kultuuri-, kirjandus- ja hariduslooga kaasas püsida ega lase tekkida kultuurikatkestusel.

Kristi Viiding

KRISTI VIIDING (1972) on lõpetanud Tartu Ülikooli eesti keele ja kirjanduse ning ladina keele ja Rooma kirjanduse alal 1995, *mag. phil.* 1997, *dr. phil.* 2002. TÜ ladina keele ja Rooma kirjanduse õppejõud 1996–2017, sh 2012–2017 klassikalise filoloogia professor; Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse vanemteadur a-st 2017, organisatsiooni International Association for Neo-Latin Studies peasekretär a-st 2018. *Akadeemias* on temalt ilmunud arvustused kogumiku *Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis* (2015, nr 3, lk 545–551) ning teoste *Qui vult, potest: Karl Morgenstern 250* (2021, nr 2, lk 358–363) ja Martin Klöcker. *Caspar und Catharina: Eine Revaler Liebe in Briefen des 17. Jahrhunderts* (2021, nr 8, lk 1475–1481) kohta, samuti järgmised tõlked: “Academia Gustaviana rektori ja senati jõulumanitsus üliõpilastele aastast 1646” (2000, nr 12, lk 2491–2499); “Riia literaatide õnnesoovid Tartu Akadeemiale 1632. aastal” (koos Janika Pälliga; 2002, nr 12, lk 2493–2521); Ludwig Waltheri “Humanistlikud akadeemiad sõpruskonna ja institutsiooni vahevormina” (2009, nr 5, lk 906–926).

KADRI TOOM. Pakendatud linn No 14 (2022)

ABSTRACTS

HAIN REBAS. The Republic of Estonia returning to the West: Background to the Israeli arms deal in 1992/1993

In the early 1990s, not a single Western government agreed to sell arms to the newly independent Estonia. As the constitutional government of Mart Laar (1992) declared a strong interest in Western collective security, even NATO membership, Soviet weapons became unacceptable and insupportable. In contrast, a plentiful supply of highly vaunted Western arms was considered a guarantee for the Republic's continued independence and a precondition for future acceptance in Western security policy structures — and ultimately membership in NATO.

Estonian businessman Leonid Apananski had tested the waters for a weapons deal with Israel already in the autumn of 1991. After Mr Laar's government had taken office in October 1992, our negotiations and contacts with the Israeli partners continued in Tallinn, Israel and Helsinki. The contracts for a secret deal were signed in January 1993 in Tallinn. We purchased armaments for a reinforced light infantry division, and they were up to the NATO standard. At the cost of 60 million US dollars, they turned out more expensive than Chinese or Romanian weapons but decidedly less expensive than European equivalents. Since Estonia lacked the financial resources for such a purchase at that time, the deal became possible only due to a favourable hire-purchase method, which considered the expected economic growth of Estonia.

The associated opportunities for increased economic, political and security cooperation with Israel, which the negotiated arms deal may have presented, were lost before they were fully envisaged. The Estonian side leaked details of the contract, thereby violating the agreement. Estonian revanchist 'forme' politicians, shoddy post-Soviet media and the ill-informed public have mostly attacked the Israeli weapons

deal over the last 20 years, even resorting, at times, to anti-Semitic comments.

However, this deal was one of the most significant achievements of our first constitutional government. It was a breakthrough in arming the Estonian Defence Forces and sent a strong signal to Western security decision-makers, who were compelled to recognize Estonia as a partner to be taken seriously. I am personally proud to have contributed to landing the deal, which was endorsed by President Lennart Meri in Tallinn and Prime Minister Yitzhak Rabin in Tel Aviv. Even in 2014 when the article was written, our Israeli arms were an important element in the arsenal of the Estonian Defence Forces. (Auth.).

TRIINU OJAMAA. Ilmar Laaban as a refugee among refugees: Roles and image

The article gives an overview of the results of a case study the aim of which was to find the roles that Ilmar Laaban played in the Estonian global diaspora society at different times as well as to sketch a picture of the formation of his image. The events of World War II form the historical background to the study. Ilmar Laaban (1921 Tallinn – 2000 Stockholm) is known as a poet, translator, and performer who experimented with sound and language. In 1943, Laaban like many other young men fled from Estonia to Finland to avoid mobilization into the German Army. The refugee group of 1943 included many university students who, like Laaban, hoped to continue their studies abroad. In Finland, it turned out that the almost only legal opportunity to stay there was to join the Finnish army as a volunteer. The prospect of becoming a soldier did not fit Laaban's future plans, and he decided to escape to Sweden where he managed to seek asylum. Frequent correspondence began to develop between Laaban and his peers who stayed in Finland. The article is based on the letters sent to Laaban in 1943–1944 which are now held at the Estonian Cultural History Archives of the Estonian Literary Museum.

The analysis of the letters showed that, in 1943, Laaban's friends wished him to mediate through his letters the every-

day life of the world untouched by the war; they were interested in the latest trends in Swedish art and jazz music. In the autumn of 1944, the military situation in Finland changed: part of the soldiers went back to Estonia and continued to fight against the Red Army, but many others tried to flee to Sweden. Now the friends asked Laaban to give them advice about crossing the Swedish border and to support them in interviews with the migration officers for whom Laaban worked as an interpreter. The letters show that the war refugees saw a kind of support person in Laaban, even though he himself was a refugee. In some cases, the fellow refugees overestimated Laaban's capabilities; their expectations towards him as a person rapidly adapting in Sweden and gaining fame on the international cultural landscape were high. Later, the topic of the letters changed again. The letters sent in the second half of the 1940s and the first half of the 1950s from Sweden express hope for his patronage, which could help the refugees to solve various adjustment problems and build a new professional career. The letters contain interesting information on the expectations of some Estonian writers who believed that Laaban is the only compatriot who can translate their poems and novels into Swedish and mediate their creation among the local readers. Thus, in the refugees' eyes, Laaban was a kind of facilitator in their new life. (Auth.)

IVAR PUURA. Songs and poetry. II

JEM BENDELL. Deep adaptation: A map for navigating climate tragedy

The purpose of this conceptual paper is to provide readers with an opportunity to reassess their work and life in the face of what I believe to be an inevitable near-term societal collapse due to climate change.

The approach of the paper is to analyse recent studies on climate change and its implications for our ecosystems, economies and societies, as provided by academic journals and publications directly from research institutes.

That synthesis leads to my conclusion that there will be a near-term collapse in society with serious ramifications for the lives of readers. The paper does not prove the inevitability of such collapse, which would involve further discussion of social, economic, political and cultural factors, but it proves that such a topic is of urgent importance. The paper reviews some of the reasons why collapse-denial may exist, in particular, in the professions of sustainability research and practice, therefore leading to these arguments having been absent from these fields until now.

The paper offers a new meta-framing of the implications for research, organisational practice, personal development and public policy, called the Deep Adaptation Agenda. Its key aspects of resilience, relinquishment, restoration and reconciliation are explained. This agenda does not seek to build on existing scholarship on “climate adaptation” as it is premised on the view that societal collapse is now likely, inevitable or already unfolding.

The author believes this is one of the first papers in the sustainability management field to conclude that climate-induced near-term societal collapse should now be a central concern for everyone, and therefore to invite scholars to explore the implications. (Auth.)

DONNA J. HARAWAY. A cyborg manifesto: Science, technology, and socialist-feminism in the late twentieth century. Part I

The political background to the essay published in 1985 under the title “Manifesto for cyborgs: Science, technology, and socialist feminism in the 1980s” is strengthening of militarist attitudes in the US in the mid-1980s and the so-called Reagan doctrine.

The specific viewpoint of “A cyborg manifesto” is primarily linked with Haraway’s education in biology and biotechnology. The natural-scientific perspective grows into an ironical and utopian discussion on the mutual relations between animals, humans and technology that are different than be-

fore, but the essay also presents an alternative treatment of enjoyment, unity and visions of the future. The idea of the cyborg is studied as a phenomenon created by both the social reality and fictions. At that, emphasis is laid on the former context rather — the cyborg is not so much a figure of science fiction but a metaphor explaining the reality based on societal relations. The argumentation substantiating the image of the cyborg has two essential centres. First, the conflict between the humans and the machines, and the critical understanding of technology's dominant role in the future of humankind. But the cyborg's nature also includes resistance and opportunities for enjoyment, as the whole phenomenon is based on the disappearance of clear differences between organisms and machines. Identifying of oneself as a "cyborg" makes it possible to reformulate the earlier relations based on identity, race, class or sex and to proceed from the principle of coalition and cooperation that accepts differences. In Haraway's opinion, this opens the opportunity for the feminist movement to undermine the principles of patriarchal management and control. Haraway, however, also recognises the inherent risks, primarily that the concept of the cyborg, as a premise, includes the work process contained in technology and the principle for controlling of desires. Later developments have actually shown that the subversive meaning of the cyborg has more or less disappeared.

In the afterword, Janek Kraavi points out that, in the context of feminist theory, Haraway's essay could be placed against the background of second-wave feminism, which critically observed the themes related to gender roles, women's rights and liberties. First of all, "A cyborg manifesto" is a distinctive answer to the dominant socialist feminist cultural theoretical tonality, which Haraway considers honest, serious and respectable. In her essay, however, she contrasts such manner of speech with irony and blasphemy. For example, she polemises with radical feminism which treats the organic and the technological as too sharp opposites. In Haraway's opinion, the principle of all women's natural unity is a too general perspective. The starting point for feminist activism

should be the idea of coalition, principles of mutual cooperative action and kinship, which might bring radical, liberal or socialist feminism closer to one another. (Edit.)

Review

KRISTI VIIDING. **Holding together**

Wimberg. Pruut, kuningas ja muusapoeg: Eesti luule algus. Eestikeelne luule 1637–1721 transpoetiseerituna 21. sajandi kirjakeelde. [Bride, king and son of muse: Beginning of Estonian poetry. Estonian-language poetry 1637–1721 transpoetised into 21st century literary language.] Compiled by Jaak Urmet, edited by Aira Võsa. Reval: EKSA, MMXXII. 286 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LI**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

JEM BENDELL PhD professor of sustainability leadership at the University of Cumbria, UK

DONNA J. HARAWAY PhD (1944), professor emerita in the History of Consciousness Department and Feminist Studies Department at the University of California, Santa Cruz

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

Abstracts

TRIINU OJAMAA PhD (1953), senior researcher at the Estonian Cultural History Archives of the Estonian Literary Museum

IVAR PUURA (1961–2012), Estonian geologist (palaeontologist)

HAIN REBAS PhD (1943), Estonian historian and politician

KADRI TOOM MA (1984), Estonian artist

KRISTI VIIDING PhD (1972), senior researcher at the Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LI

1950

1. jaanuar. Esimesed uue aasta tunnid... TR Ülikooli peahoones voogab maskeraad. Vanas auväärses aulas ripuvad sammastikult igasugused värvilised lõustad: näärivanad valgetes habemetes ja karusnahksetes peakatetes, lumimemmed punaste koonusekujuliste ninadega, korstnapühkijad torru rullitud kõrvadega, vanamehed suust tolknevate kõverdunud piipudega, roheliste nägudega ja ümmarguste siniste silmadega tundmatud koletised... Uus aasta ise keksleb seinal pisipoisina lühikestes valgetes spordipüksikestes, säärsaabastes ja silindris. Ühes käes hoiab ta suurt sinist karikat, teises — punast lippu aastaarvuga "1950".

On küll esimene kord Tartu hallipäise *alma mater*'i pikas, pikas elueas näha oma seinte vahel maskeraadi. Uudishimuliselt jälgib erakorralist sündmust ka kõrge tihe kuusk keset aulat oma rohkearvuliste elektrisilmadega...

Noorus aga lõbutseb... Mööduvad maskid kirevas segaduses, nende hulgas kolm näärivana. Ühel habe hõre, läbipaistev...

– Näed sa, — tähendab keegi üliõpilane oma kaaslasele, — see vana hõreda, näritud habemega on näärivana, teised nähtavasti jõuluvana. Puhkeb lõbus naer...

Aulas on elav liiklemine, tolkneb nokastunud noorukeid paberossid suus... Kuid aulas siiski ei tantsita, jalakeerutus toimub kõrvalruumides... Räägitakse, et aula põrand võivat hoogsal tantsimisel sisse langeda...

Õppejõududest pole näha kedagi, lõbutsemist jälgib vaid tugev müütsavale...

P. Kalju on lubanud murda ülikooli vanad traditsioonid ja on selle saavutanud. Auvärset Tartu ülikooli tervitavad uue aasta lävisel vaid maskid ja lõustad.

*

Üleülikooliline õppejõudude uusaastakoosviibimine akadeemia suures saalis. Rektor väljendab avasõnas kindlat veendumust, et sajandi teine pool, mis alganud saabunud uue aastaga, toob kommunismile lõpliku võidu.

Ilmub näärivana pika hõreda habemega. . .

Ta nõuab marksismi-leninismi põhjalikku omandamist ja vabanemist apoliitilisusest, lõmitamisest Lääne kultuuri ees ja muudest kodanlikest igandeist. Siis jagab näärivana kinke, kuid ainult rektoraadile, parteiorganisatsioonile ja dekaanidele ning prodekaanidele. Muud õppejõud on ta enamikus unustanud.

Iga kingisaaja kutsub näärivana oma ette ja annab talle lähendada mõistatuse.

– Rektor Alfred Koort, — kostab näärivana häälel.

Rektor läheneb.

– Mõista, mõista, mis see on: käib lahti, käib kinni, on aga enamasti ikka suletud. Rektor ei tea.

– See on rektori kabineti uks. — Kõik muhelevad. On üldiselt teada, et rektori jutule on pääsemine vaevaline.

– Õppeprorektor Antons! hüüab edasi näärivana.

Prorektor ilmub, kuid mõistatust ei lahenda.

– Mida ootavad sinult kõik juba palju aastaid, mis aga ei tule? Pea meeles, — õpetab näärivana —, see on poliitilise ökonomia õpik. Kõik naeravad lõbusalt, ka Antons ise.

– Teadusala prorektor August Marland, — jätkab näärivana, — mis kasvab lõunas ja kasvab põhjas ning algab tähega “M”?

Teadus jätab teadusala prorektori häтта. Selgub: see on mitšurilik õun.

Dekaan Elmar Karu peab ütlema, mis on näärivanal taskus, algavat tähega “N”. “Nuga”, “nööp” ei osutu õigeaks, näärivanal on taskus ninarätt.

Matemaatik Gunnar Kangro arvab, et 12 jagatud pooleks on 6, tegelikult aga on see seitse: tarvitseb vaid Rooma XII jagada pooleks horisontaalse joonega (VII).

Vene keele kateedri õppejõult Johannes Feldbachilt tahab näärivana teada saada, kuidas on vene keeles "saapapoiss",²³⁴⁸ kuid Feldbach seda ei tea.

Veel kiusab näärivana mõnda juhtivat õppejõudu, siis lahkub ta saalist.

Rektor tõstab klaasi vana kuulsa Tartu ülikooli õitsenguks. Puhkeb tugev aplaus.

Algab tants. Tantsib ka näärivana — rõivastest vabanenud ladina keele õppejõud H. Freymann.²³⁴⁹

Koos on peamiselt noorem põlv õppejõude. Vanemat põlve esindavad vaid J. Veski, E. Aunap, V. Hiie, G. Kingisepp, E. Karu, A. Vaga ja nende ridade kirjutaja...

Pikkamööda hakkab saal osavõtjaist hõrenema...

2. jaanuar. Dekaan prof. E. Karu andmeil on möödunud aasta lõpul TRÜ kateedrite õppe- ja teadusliku tööga tutvunud Kõrgema Hariduse Ministeeriumi kontrolli esitel saabunud NSVL Tervishoiuministeeriumilt ENSV Tervishoiuministeeriumile kiri nõudega organiseerida sisehaiguste propedeutika kateedril statsionaar. Kateedri senine baas — Tartu Linna Polikliinik, mis

²³⁴⁸ *Saapasulane* ehk *saapapoiss* on vahend saabaste jalast tõmbamiseks.

²³⁴⁹ Heinrich Freymann (Freimann; 1909 – 11. V 1975 Tartu) õppis Tartu (Riikliku) Ülikooli filosoofiateaduskonnas (ajaloo-keeleteaduskonnas) vaheaegade 1931–1941, mil selle ladina ja kreeka filoloogia ning filosoofia ja pedagoogika alal lõpetas, korp! Ugala liige. Väike-Maarja Ühisgümnaasiumi ladina keele õpetaja 1938–1939, Tartu II Gümnaasiumi ladina keele õpetaja 1939–1940 ja 1941–1942, Tartu IV Keskkooli ja Tartu Linna Öhtualgkooli ajalooõpetaja 1940–1941, Tartu Linna X Algkooli saksa keele õpetaja 1941–1942, Tartu I Gümnaasiumi ja Tartu V Gümnaasiumi ladina keele õpetaja 1942–1944, Tartu V Keskkooli ja Tartu I Keskkooli filosoofiaõpetaja 1944–1945; TRÜ ladina keele õppeülesandetäitja arsti-, loomaarsti- ja õigusteaduskonnas 1945–1948, klassikalise filoloogia kateedri õpetaja 1948, vanemõpetaja 1948–1954, Lääne-Euroopa kirjanduse ja klassikalise filoloogia kateedri vanemõpetaja 1954–1956, õpetaja 1956–1966, õppeülesandetäitja 1966–1970; ühtlasi Eesti Põllumajanduse Akadeemia veterinaariateaduskonna õppeülesandetäitja 1953–1958.

kuulus Tartu linna tervishoiuosakonna valdkonda, on 1. jaan. 1950 allutatud Vabariiklikule Tartu Kliinikute Valitsusele (juhataja prof. A. Linkberg) nimega Tartu Linna Ühendatud Poliklinik.

6. jaanuar. Partei Tartu Linna Komitee otsusega 30. dets. 1949 juhib Tartu Vabatahtliku Tuletõrje Ühingu tööd alates 2. jaan. 1950 kuni järgmise peakoosolekuni ja uue põhikirja rakendamiseni organisatsiooniline büroo, mille koosseisu kuuluvad senine Tartu Tuletõrje Brigaadi pealik Nikolai Soidre (esimees), Vladimir Gailit (aseesimees) ja Linna Komitee esindaja Karl Metsaots (sekretär).²³⁵⁰

²³⁵⁰Karl Metsaots (1919 – 9. XI 2012 Tartu) õppis TRÜ õigusteaduskonna kaugõppes 1950–1952 ja 1952–1958, mil selle lõpetas. Väandra Keskkooli pioneerijuht ja komsomoli alorganisatsiooni sekretäri abi 1940–1941, Ametiühingute Kesknõukogu Pärnu sanatooriumide büroo registraator 1941; mobiliseeriti 1941. a juulis Punaarmeesse, väljaõppelaagris Saratovi oblastis Tatištševos 1941, 613. tööpataljonis Kaasanis kindlustustöödel 1941–1942, Eesti Laskurkorpuse I tagavarapolgu III pataljoni 10. roodu poliitjuhi asetäitja, komsorg ja jaokomandör Sverdlovski oblastis Kamõšlovis 1942, Podolski jalaväekooli kursant Ivanovos 1942–1943, taas tagavarapolgu õppepataljonis ja marsiroodus Kamõšlovis 1943–1944, Eesti Laskurkorpuse 7. laskurdiviisi üksiku tagavarapataljoni komsorg ja staabi käskjalg Kingisepas 1944, 300. laskurpolgu II pataljoni 4. roodu jaokomandör, komsomolibüroo liige, roodu komsorg, pataljoni komsorgi asetäitja, Kloogal pataljoni staabi kirjutaja 1944–1945, Baltvoenmorstroji üksiku Pärnu roodu kirjutaja Kilingi-Nõmmel 1945–1946; Pärnumaa TSN Täitevkomitee kultuurhariduse osakonna inspektor 1946–1947, ENSV Ministrite Nõukogu j.a Kultuurhariduslike Asutuste Komitee klubiliste asutuste osakonna vaneminspektor Tallinnas 1947–1948, Tartu linna TSN Täitevkomitee kultuurhariduse osakonna vaneminspektor osakonna juhataja ülesannetes 1948–1949, EK(b)P Tartu Linna Komitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna instruktor 1949–1950; *Noorte Hääle* Tartu (ja 1952–1953 ka Tartu oblasti) korrespondent 1950–1955, *Edasi* toimetuse kirjade osakonna juhataja kt ja juhataja 1955–1958, vastutav sekretär 1959–1962, propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja ning seejärel parteielu osakonna juhataja 1962–1970, parteielu osakonna vanem kirjanduslik kaastööline 1970–1982.

Organisatsiooniline büroo võttis ühingu juhtimise üle 2. jaan. 1950, millise päevaga lõppesid ka viimase nõukogu ja minu kui senise esimehe volitused.

Nagu selgub N. Soidre seletustest, võttis ministrite nõukogu 16. dets. 1949 Tuletõrje²³⁵¹ uue põhikirja küll vastu, kuid trükkimisel avastati selles veel mitmesuguseid puudusi ja anti komisjoni parandamiseks tagasi. Uue põhikirja rakendamist enne suve on vaevalt oodata.

7. jaanuar. Tartu R. Ülikooli parteiorganisatsiooni, rektoraadi, ELKNÜ komitee ja ametiühingukomitee häälekanaja "Tartu Riiklik Ülikool" (III, nr. 1 (48), lk. 2, 1950) 6. jaanuari numbris arvustab keegi J. Kask²³⁵² kirjutises "Uusaasta-maskeraadi hoiatavad õppetunnid" teravalt vana- ja uusaasta vahetusel ülikoolis ELKNÜ TRÜ komitee vastava organiseerimiskomisjoni poolt korraldatud maskeraadi.²³⁵³ Suurimaks puuduseks olnud korra-

²³⁵¹ S.t Eesti NSV Vabatahtliku Tuletõrje Ühingu, mis 1950. a "reorganiseeriti" ehk sisuliselt likvideeriti.

²³⁵² Eesti pseudonüümide andmebaasi järgi kasutas sellist pseudonüümi 1950. aastail Olaf-Knut Utt (1929 – 15. IX 2016 Tallinn), kes õppis TRÜ õigusteaduskonna kaugõppeosakonnas 1947–1948, statsionaarses osakonnas 1948–1952 ja taas kaugõppes 1952, mil lõpetas ülikooli. Ajalehe *Valgamaalane* toimetuses kirjanduslik kaastööline Valgas 1945–1948, ajalehe *Tartu Riiklik Ülikool* vastutav sekretär 1948–1951, *Rahva Hääle* Tartu korrespondent 1951–1955, *Edasi* toimetaja asetäitja 1955–1961, EKP Tartu Linnakomitee mittekooosseisuline instruktor 1960–1961, *Sirbi ja Vasara* toimetaja Tallinnas 1961–1964, EKP Keskkomitee teaduse ja kultuuri osakonna juhataja asetäitja 1964–1969, kultuuriosakonna juhataja 1969–1983, ajakirja *Таллин* peatoimetaja 1983–1990, ajalehe *Videvik: Eesti pensionäride ajaleht* toimetaja 1990–1992; TRÜ ajaloo-keeleteaduskonna õppeülesandetäitja žurnalistikas 1954–1961 ja 1963 ning kultuurharidusliku töö alustes 1954–1960; Valga I Keskkooli komsomoli algorganisatsiooni sekretär 1946–1948, ELKNÜ TRÜ komitee liige 1948–1950, EKP revisjonikomisjoni liige 1966–1971, EKP Keskkomitee liikmekandidaat 1971–1976 ja liige 1976–1986, Eesti NSV Ülemnõukogu saadik 1975–1985.

²³⁵³ Vt ka: "Veel kord uusaasta-maskeraadist". — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 3, 20. I 1950, lk 2.

lagedus, sest tegelikke korrapidajaid pole olnud üldse. Pealegi osutunud, et

on ikkagi veel üliõpilasi, kes ei oska olla teisiti rõõmsad kui ainult alkoholi tarvitades ning kes arvasid, et joobnutena pole tarvis täita nõukogude üliõpilasele esitatavaid käitumismõnõudeid ja et maski varjus on hea võimalus rikkuda kor-
da.

Vestes “Kui üks jalg lonkab” peatub samas numbris Märt Antivana²³⁵⁴ jõuluõhtu jumalateenistusel Peetri kirikus, kuhu kogunenud “salgake usklikke toomaid — enamikus vanad eided ja taadid, kuid nende hulgas paar nooremat ka”. Teenistusel laulnud “kõigest kõrist” “reaktsiooniline tegelinski Alo Tilk”, kuna kirikuliste hulgas viibinud “vaikne Pisuke²³⁵⁵ õppeosakonnast”, “pikk ja peenike vanem-laborant Vladimir Tali”,²³⁵⁶

²³⁵⁴Tegemist on pseudonüümiga.

²³⁵⁵Alfred Pisuke (1907 – 14. I 1981 Tartu) lõpetas Tartu Ülikooli õigusteaduskonna majandusteaduse osakonna 1934, ÜS Põhjala liige. Tartu Maksuameti praktikant ja kantseleiametnik 1934–1939, Saksa okupatsiooni ajal isa abiline rätsepatöös; TRÜ toidukaartide büroo teenistuja 1944, õppeosakonna statistik 1945, matemaatika-loodusteaduskonna teoreetilise füüsika kabineti vanemlaborant komanderinguga õppeosakonda 1945–1947, bioloogia-geograafiateaduskonna üldise bioloogia (geneetika) ja darvinismi kateedri vanemlaborant komanderinguga õppeosakonda 1947–1949 ning ainult kateedri vanemlaborant 1949–1950, põllumajandusteaduskonna põllumajanduse mehhaniseerimise kateedri vanemlaborant 1950–(1951).

²³⁵⁶Vladimir Tali (Timofejev; 1926 – 18. IV 1998 Tartu) lõpetas TRÜ arstiteaduskonna farmaatsia osakonna 1949, farmaatsiakandidaat 1955. Pärnu sanitaar-epidemioloogiajaama töötaja 1944; TRÜ arstiteaduskonna farmakognosia kateedri vanemlaborant 1947, füüsika-matemaatikateaduskonna bioloogilise keemia kateedri vanemlaborant 1948 ja 1949; Tartu Kohaliku Tööstuse Tehnikumi direktori asetäitja õppealal ja analüütilise keemia õpetaja 1949–1950, Tartu Õpetajate Instituudi loodus- ja maateaduse kateedri keemia ja botaanika vanem-õpetaja 1950–1954, õpetaja 1954–1955, Tartu Pedagoogilise Kooli ja Tartu Õpetajate Instituudi pedagoogika ja psühholoogia kateedri õpetaja 1955–1956; Eesti Põllumajanduse Akadeemia teaduslik sekretär

prof. Moora poeg Henn²³⁵⁷ ja mitugi “tuttavat nägu”.²³⁵⁸

10. jaanuar. Seoses NSV Liidu Ülemnõukogu teise koosseisu volituste lõppemisega 10. veebr. 1950 on ülemnõukogu presiidium 9. jaan. 1950 andnud seadluse NSV Liidu Ülemnõukogu valimiste läbiviimise kohta ja määranud valimised 12. märtsile 1950. Seadlusele on alla kirjutanud NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimees N. Švernik²³⁵⁹ ja presiidiumi sekretär A. Gor-kin.²³⁶⁰

12. jaanuar. Pakane võimutseb juba pikemat aega. Kraadiklaas püsib pidevalt alla -25° C. Kütmata ülikooli aulas on tohult külm. Pealael mängleb külm õhukeeris, jalad külmetavad kuni põlvedeni, hingamisaur moodustab kerged pilvekesed. Toimub õppejõudude, teenistujate, tööliste ja üliõpilaste üldkoosolek kandidaadi esitamiseks Eesti NSV vabariiklikku valimiskomisjoni. Rahvast on rohkesti, sest koosolek on kuulutatud kohustuslikuks.

Presiidiumilaua taga istuvad prorektorid R. Antons ja A. Marland, TRÜ ametiühingu esimees I. Paul, A. Feldman, de-

ning keemia kateedri õppeülesandetäitja 1956–1957, keemia kateedri vanemõpetaja 1957–1962, dotsent 1962–1991.

²³⁵⁷Henn Moora (1927 – 22. I 2012) õppis TRÜ ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo osakonnas 1947–1952, mille lõpetas NSVLi ajaloo alal. Teise maailmasõja ajal Saksa sõjaväe 20. väljaõpperügemendi 7. kompaniis Paldiskis 1944, osales nn Pitka-poiste lahingus Kumna teeristil; Vana-Võidu Loomakasvatustehnikumi ajalooõpetaja 1952–1953, Viljandi Rajoonidevahelise Koduloomuuseumi vanem teaduslik töötaja a-st 1953, teadusala asedirektor 1975–1987, Viljandi Töölisnoorte Kooli ajalooõpetaja 1953–1956.

²³⁵⁸Vt Märt Antivana, “Kui üks jalg lonkab”. — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 1, 6. I 1950, lk 2; “Õiendus”. — *Samas*, nr 3, 20. I 1950, lk 2.

²³⁵⁹Nikolai Švernik (1888–1970), NSVLi Ülemnõukogu Presiidiumi esimees 1946–1953.

²³⁶⁰Päevikusse on lisatud ajalehelõige pealkirjaga “NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus NSV Liidu Ülemnõukogu valimiste läbiviimise kohta”. — *Edasi*, nr 8, 10. I 1950, lk 1. — Aleksander Gor-kin (1897–1988), NSVLi Ülemnõukogu Presiidiumi sekretär 1938–1953 ja 1956–1957.

kaanid E. Talvik, E. Karu, [V.] Ritslaid, A. Vaga, E. Peebsen, siis A. Vill ja H. Tiido, kõik peale I. Pauli palitutes...

Koosoleku avab I. Paul, andes sõna E. Talvikule, kes põhjalikus ülevaates iseloomustab Nõukogude valimissüsteemi kui maailma...²³⁶¹

Talviku sõnavõtu ajal sosistab nende ridade kirjutajale kelmikalt kõrva uusaasta näärivana H. Freymann: Ei tea, kas poleks ehk otstarbekas palitu krae üles lüüa ja müts pähe panna? — Kindlasti, — vastan samuti sosinal, — kuid aulas kodanliste igandite järgi nagu ei sobi...

Siis lõpetab E. Talvik ja sõna saab matemaatika-loodusteaduskonna dekaan A. Vaga, kes teeb ettepaneku...²³⁶²

Aula tühjeneb kiirsammul. Väljas haarab pakane nähtamatute küüntega ninast ja kõrvadest. Taevas on pilvedeta, selge. Pais-tavad juba mõned suuremad tähed...

14. jaanuar. Semester on jõudnud lõpule. Möödaski on loengud, praktikumid, arvestused... Kirjutuslaual lõhnavad õrnroheliste lehtede vahel talvised maikellukad — üliõpilaste-stomatoloogide tähelepanuavaldus viimasel loengul. Mõne tervitussõnaga andis õied üle stomatoloogide vanem Silvia Peärnberg.²³⁶³

Arvestuse sisehaiguste propedeutikas sooritasid [...] ²³⁶⁴ stomatoloogia osakonna ja ravi osakonna üliõpilast. Mõned tuli pe-

²³⁶¹ Tekst päevikus lõpetamata. Lisatud on väljalõige ajalehest, kus iseloomustuse kohta on öeldud: “kõige demokraatlikumast valimissüsteemist”. Vt L. Roots, “Sm. A. Kipper esitati kandidaadiks ENSV vabariiklikku valimiskomisjoni”. — *Edasi*, nr 11, 13. I 1950, lk 1.

²³⁶² Tekst päevikus lõpetamata. Lisatud ajalehelõike järgi läheb see edasi sõnadega “esitada valimiskomisjoni kandidaadiks professor Aksel Jaani p. Kiperi”. Vt L. Roots, “Sm. A. Kipper esitati kandidaadiks ENSV vabariiklikku valimiskomisjoni”.

²³⁶³ Silvia Aarelaid (Peärnberg; 1927 – 5. IV 2006 Tallinn) lõpetas TRÜ arstiteaduskonna stomatoloogia osakonna 1951. Türi rajooni Kärü jaoskonnahaigla arst-stomatoloog 1951–1952, haigla juhataja 1952–1955, Tallinna Linna Lastehaigla arst-stomatoloog 1955, Tallinna III Haigla polikliiniku arst-stomatoloog 1955–1960, Tallinna Stomatoloogilise Polikliiniku arst-stomatoloog a-st 1960.

²³⁶⁴ Päeviku teksti on jäetud tühi.

dagoogilistel kaalutlustel teistkordselt tagasi paluda, sest kostused olid jahmatama panevad...

Nii rääkis keegi üliõpilane, et kuivad ja niisked räginaid tekitab kopsudes vedeliku kogunemise tagajärjel kopsukelmehaigused, teine — et südame kahinaid põhjustab südame atroofia,²³⁶⁵ siis... klappide sulgumine...

Ometi oli räginaid ja kahinaid üksikasjaliselt selgitatud nii loenguil kui ka konsultatsioonidel.

Üks noormees oli avastanud südames "carotis'e"²³⁶⁶ klapi".

Keegi tütarlaps oli hädas erialaliste nimetustega. Tuli jutt bronhide laienditest — bronhoektaasidest.

– Kuidas nimetatakse bronhide laiendit? — küsin tütarlapselt. See vaikib.

– Bronho... — ütlen temale ette.

– Ekstaas! — sähvab see kiiresti. Naeratan lõbustatult: Ekstaasi võib sattuda vaid inimene, mitte bronh, — tähendan seepeale heatujuliselt.

Ja tähtsamate teadlaste nimed? Ühtegi neist ei hääldata õieti. Vene, prantsuse ja inglise keel näib olevat täieline *terra incognita*...²³⁶⁷

16. jaanuar. Ajakirja "Огонёк"-i möödunud aasta viimane number toob suurejoonelise pildi rahvapidustustist sm. Stalini

²³⁶⁵S.t kõhetumine.

²³⁶⁶Karootis on unearter, kaela kaudu pähe siirduv tuiksoon.

²³⁶⁷Päevikusse on lisatud ajalehelõige: V. Lind, "TR Ülikooli kandidaadid valimiskomisjonidesse". — *Edasi*, nr 13, 15. I 1950, lk 2. Selles antakse ülevaade 14. jaanuari koosolekust ülikooli aulas, kus esitati kandidaate NSV Li Ülemnõukogu Liidunõukogu valimiste 668. Tartu valimisringkonna valimiskomisjoni ja Rahvuste Nõukogu valimiste 367. Tartu valimisringkonna valimiskomisjoni. Nendeks olid vastavalt õppeprorektor Richard Antons ning üliõpilane Aino Lukas ja teadusala prorektor August Marland. Artikkel lõpeb lõiguga: "Koosolek otsustas üksmeelselt paluda Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi kinnitada esitatud kandidaadid." Vt ka kahe koosoleku kohta: S. Päss, "Meie esindajad valimiskomisjonide koosseisu". — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 3, 20. I 1950, lk 1.

70. sünnipäeva puhul Punasel väljakul Moskvast. Rohkearvulised helgiheitjad, koondades oma valgusejoad ühte kohta pimedale õhtutaevale, valgustavad seal sm. Stalini generalissimuse mundris rinnapildi. Mulje on haarav... Väljakul enesel aga voogab rahvameri...

19. jaanuar. On öösine tund... Pimeduses võimutseb talvine torm. Aknad logisevad ahastavalt... Puude ja põõsaste siluetid õõtsuvad abitult tuule käes. Okstelt pudeneb päevane härmatis. Kaeblikult undavad telefonitraadid. Raudteelt paistab valkjaskollaka täpina pöörangutuli...

Kolm aastat tagasi — samal päeval ja samal tunnil — võimutses pimeduses samuti torm... Ema agoonia lähenes lõpule...

(Järgneb)